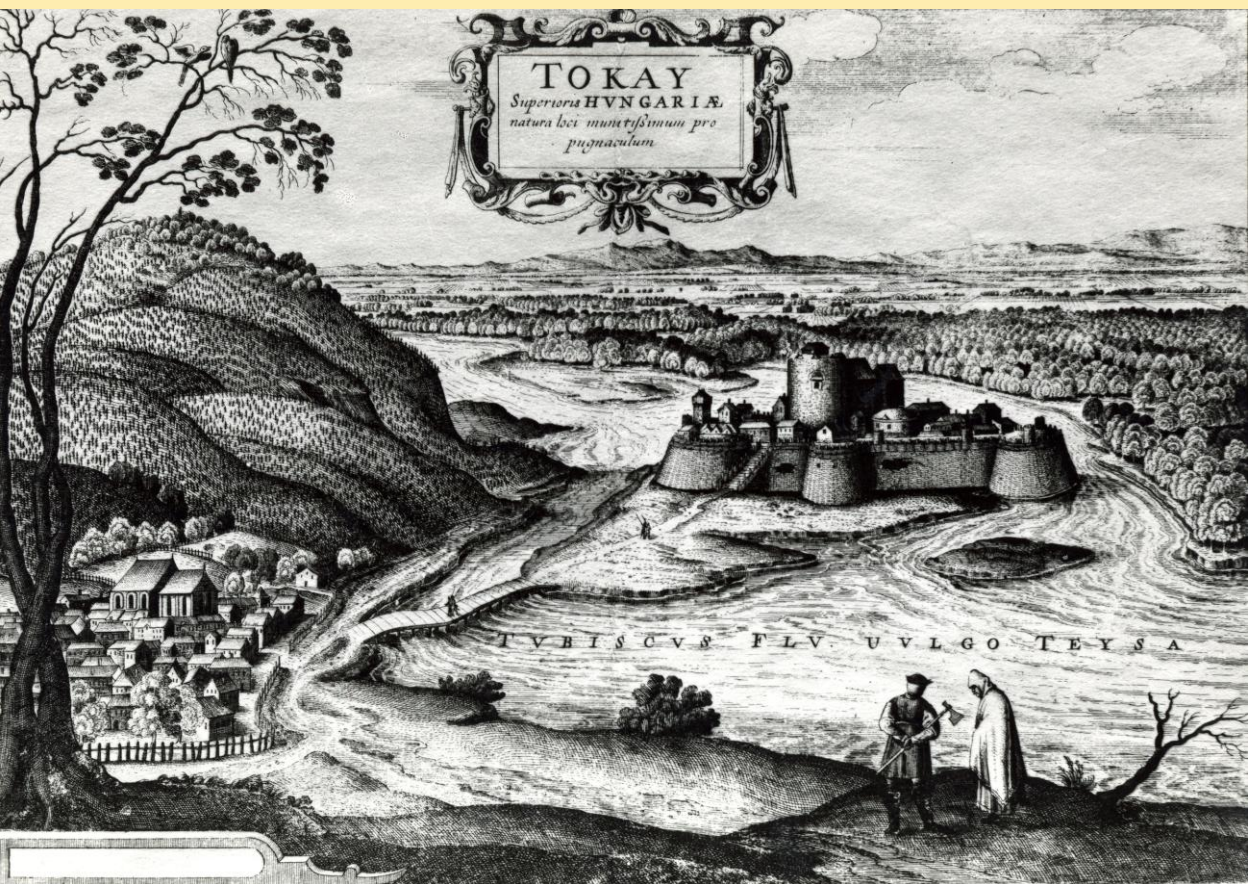

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

4. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM
2016

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR

Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR

Tanácsadó és Lektorai Testület:

BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest) PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), SÜLI-ZAKAR ISTVÁN egyetemi tanár (Debrecen), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos munkatárs (Budapest)

Címkép: Tokaj 1660 körül

Technikai szerkesztő:

TÓTH ZOLTÁN (toth.zoltan@nye.hu)

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói u 31/b. Telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:

KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

**Készült Sátoraljaújhely Város Önkormányzat
Képviselő-testületének támogatásával.**

A folyóirat az Interneten is elérhető:

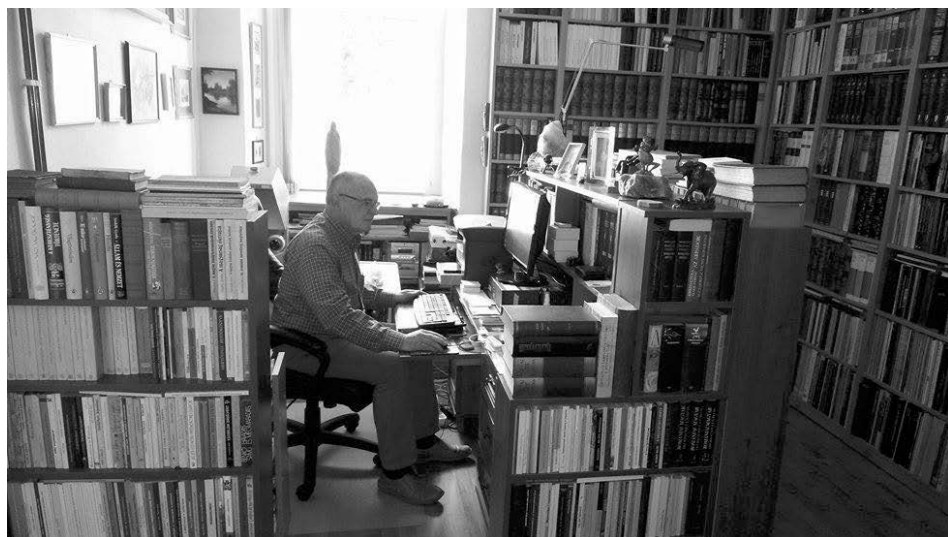
http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek6.pdf

Nyíregyháza, 2016

A 70 ÉVES CSORBA CSABA KÖSZÖNTÉSE

KÓKAI SÁNDOR – GÁL ANDRÁS – KOZMA KATALIN

Dr. Csorba Csaba ny. főiskolai docent a történészek a Kárpát-medence várainak egyik legkiválóbb kutatójaként tartják számon. A Hegyalján, a Harangod-vidéken, az Alsó-Hernád-völgyben és a Taktaközben élő tanárok és más értelmiségiek az abaúji-zempléni régió történetírójaként tisztelik és szeretik. Műveinek bibliográfiáját áttekintve, megállapítható, hogy mind a két felfogás és értékelés megfelel a valóságnak. Tudományos alkotótevékenységének van egy harmadik területe is, a történeti földrajz. Hetvenedik születésnapjára írt köszöntésünkben életművének eddigi eredményeiről csak vázlatos képet rajzolhatunk, az abaúji-zempléni hely- és tájtörténeti, továbbá a hisztogeográfia témakörébe sorolható munkáira koncentrálván.¹

Csorba Csaba Sátoraljaújhelyen született 1946. szeptember 28-án. Édesapja kiváló felkészültségű jogtudósként mint járásbíró, megyei bírósági elnök, főosztályvezető-helyettes, majd a legfelsőbb bíróság tanácsvezető bírója több városban teljesített szolgálatot.

Édesapjának szülei és rokonai a Harangod-vidéken és a Taktaközben éltek. Édesanyja ősei erdélyiek voltak: nagyanynának családja (Kósa) Apafi Mihály fejedelemtől

¹ A legfontosabb tudományos és ismeretterjesztő munkáit a mellékelt válogatott bibliográfia sorolja fel

kapott címeres nemeslevelet és Máramarosszigeten házat, birtokot (eredetileg háromszéki székelyek lehettek). 1918-ban – a vesztes háború után – költöztek a máramarosi Hosszúrétről az anyaországba. Édesanyja már itt született a Borsod megyei Bogácson. Az 1940-es évek elején költöztek Gesztelyből Sátoraljaújhelyre.

Csorba Csaba két éves volt, amikor elkerült a szülővárosából: először Kisvárdán, majd az 1950-es évek elején Mohácson, 1954-1958 között Pécsen, aztán Budapesten éltek. Ezekben a városokban végezte alsó- és középfokú tanulmányait, majd az egyetemet.

A lakóhelyváltozásoknak Csorba Csaba számára voltak előnyei, mert az ország különböző tájait ismerhette meg. Kicsi kora óta érdekelték a régi épületek, a várak, a történelmi emlékhelyek és a természeti környezet egyes elemei. Rokonai révén a nyarakat az 1960-as években Hernádnémetiben töltötte, ahol megismerte és megszerette a falusi életet. S ezeknek az éveknek és az ősök iránti tiszteletének köszönhető, hogy könyvet írt Hernádnémeti történetéről (2016), mely a település lakói körében kedvező fogadtatásra talált. Sikerének alapja – a tartalmi követelmények mindenkorai teljesítése mellett – a közérthető fogalmazás és az áttekinthető egyszerűség és a jelenségmagyarázat. Ebben példaképe volt László Gyula (1910-1998) régész-professzora és Dankó Imre (1922-2008) néprajztudós.

Középiskolás korában sportolt (atlétika), sokat kirándult, a történelem és az irodalom mellett leginkább a földrajz érdekelt. Gimnazistaként az iskolai tanulmányi versenyen jó helyezést ért el Budapest természetföldrajzával foglalkozó pályázatával. Részben földrajzi, részben régészeti témájú volt a Margitsziget történetével foglalkozó pályaműve is, amelynek köszönhetően felvételi nélkül kerülhetett a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára.

Az egyetemen címertani-oklevéltani ismereteit Kumorovitz Lajos (1900-1992) professzornak köszönhette, aki később nagyra értékelte doktori disszertációját. A régészeti tanszéken Banner János (1888-1971) professzor őskori speciálkollégiumai, Bóna István (1930-2001) őskori és népvándorlás-kori, Mócsy András (1929-1987) kitűnő római kori előadásai, László Gyula életműszámába menő előadásai maradandóan formáltak-alakították szakmai tudását, látókörét és kutatás-módszertani ismereteit. A régészeti terepbejárás szakmetodikájába Torma István vezette be Veszprém megye tájain. Az egyetemen régész, levéltáros és történelem szakos tanári diplomát szerzett (1970).

Egyetemi hallgatóként, majd pályakezdő korában és később is különleges figyelmet fordított a Kárpát megye történeti régióira, elsősorban a várakra és a középkori építészet emlékeire. Terepbejárásain jegyzeteket, fényképeket készített és megvásárolta a történeti objektumokkal foglalkozó kiadványokat, forrásgyűjteményeket, alapozva ezekkel is napjainkra több mint 15.000 kötetre gyarapodó magánkönyvtárát. A természeti és kulturális örökség (annak részeként a várak) iránti érdeklődése végig kíséri eddigi életútját. A tájat, benne az embert, a településeket és az épített örökséget nemcsak régész-történész,

hanem földrajzos szemmel is vizsgálta. Földrajzi valóságismerete céljából - felhasználva a rokoni kapcsolatokat is – bejárta az egész Kárpát-medencét, különösen Erdélyt és a Felvidéket, ahol magyar történész-néprajzos kutatókkal és más értelmiségiekkel tartott kapcsolatot. Szakmai önképzését szolgálták az egyéni (önköltséges) külföldi tanulmányútjai, az európai országokon kívül a Szovjetunióban, Törökország ázsiai részein, Indiában, Thaiföldön és Észak-Afrikában két alkalommal is az egyiptomi kultúra legnevezetesebb helyein és a sivatagi oázisokban.

Egyetemi éveit rendszeresen részt vett a tudományos diákköri munkában, várak és erődítmények történelmével kapcsolatos előadásokat tartott, és e téma köréből írt munkáival több alkalommal díjat is nyert. Nyaranta az ország különböző területein folyó várástásokon is részt vett, ahol kiváló régészstudósokkal került kapcsolatba. Diplomamunkáját „A Tona megyei Sió-Sárvíz mente településtörténete” címmel írta, mely később rövidített változatban megjelent a Tolna megyei levéltár évkönyv-sorozatában.

A kötelező szakmai gyakorlatát a miskolci Herman Ottó Múzeumban teljesítette, majd Dankó Imre meghívására a nagy hírű Déri Múzeum régésze lett (1970-1971). Debrecenből – élve a felajánlott lehetőséggel – a Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályára került, ahol egy évtizeden át dolgozott. Itt részben a budai vár, részben Óbuda régészeti feltárásában vett részt. 1974-ben a „Tulajdonjegyek, mesterjegyek, polgári címerek a középkorban, különös tekintettel Budára” című értekezésével summa cum laude minősítéssel doktorált. Disszertációja – rövidítve – a miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyvében jelent meg.

Pályafutásának következő és egyben kiemelkedő jelentőségű állomása Miskolc volt, ahol 1981-től 1993-ig a megyei levéltár igazgatójaként dolgozott. A közvélemény előtt nem vagy csak alig ismert levéltárat – tudományos alkotó- és tudományos szervező tevékenységével, rendezvényeivel, a kutatási körülmények korszerűsítésével és könyvek kiadásával – országosan is elismert intézménnyé fejlesztette. Létrehozta hazánk első vidéki papírrestaurátor-műhelyét, ahol – többek között – lehetőség nyílt az erősen sérült, de nagyon értékes kéziratos térképanyag jelentős részének restaurálására. Csorba Csaba miskolci éveit alatt igen sok tanulmányt írt a megyéről, az egyes tájegységek történetéről, forrás- (dokumentum-) gyűjteményeket, lokális és regionális bibliográfiákat és kutatást segítő kézikönyveket szerkesztett és azokat rendre megjelentette.² Saját levéltári nyomdát is létesített. Néhány év alatt száznál több könyvet (köztük Kazinczy Ferenc első művét, „Magyar ország geographica, az az, földi állapotának leírása /1755/”, Derczeni Derczeni János „A tokaji bornak termesztéséről.../1796/” vagy Losonczy István „Hármas Kis-Tükör /1848/” c. művének hasonmás kiadását) jelentette meg. Nagyra értékelhető az is, hogy facsimile

² A történeti tájtipusok és tájhasználatok megismeréséhez igen jelentősek a történelmi megyék (Abaúj-Torna, Borsod és Zemplén) 1780-as években készült katonai leírását közreadó könyvei.

kiadásban megjelentette Borsod, Abauj, Torna, Gömör, Zemplén, Szabolcs és Szatmár megye 19. századi térképeit és a történelmi helyeket (várakat és városokat) ábrázoló 16-17. századi metszeteket is.

A szakmai körökben nagyra értékelt egyéni és kollektív teljesítmények ellenére Csorba Csaba a megyei vezetéstől nem sok segítséget kapott, így igazgatói tisztsége lejártá után nem pályázott újra. 1993-ban a fővárosba, az ELTE Tanárképző Főiskola Történelem Tanszékére került, ahol régészetet, ókori és középkori egyetemes, ill. magyar történelmet tanította. 2009-ban nyugdíjazták és házassága révén előbb Szolnokra, onnan 2011-ben szülővárosába, Sátoraljaújhelybe költözött. A Zempléni-hegység, a Hernád-völgy (Hernádnémeti és Gesztely) és a Taktaköz (Taktaszada) iránti érdeklődése és szeretete már gyermekkorában kialakult benne és az idő múlásával csak tovább erősödött. S minél többet foglalkozott az elődök élet- és mozgásterének (a tágabban értelmezett szülő- és lakóföld) történelmi feltárásával, annál erősebben érlelődött a benne a hazatérés gondolata.

A Zemplén-kutatásai időben megelőzték a hazatelepülését. Az 1980-ban megjelent „Várak a Hegyalján” című könyvében a tokaji, szerencsi és a Hernád-Sajó találkozásánál épült ónodi vár történelmi leírását adja, nem elszigetelten, a honi országvédelmi rendszer egységes történelmi fejlődés-folyamatába ágyazódva. Csorba Csaba lokális-jellegű vagy kisebb-nagyobb téregységekhez kötődő témafeldolgozásait – a magyar és az egyetemes történelem kiváló ismeretének köszönhetően – az összefüggések és kölcsönhatások rendszerében, a társadalmi-gazdasági makro-folyamatokkal kapcsolódóan fogalmazza meg, elkerülve a helytörténet- és monográfiáírásunkat ma is gyakran jellemző provincializmust. A Zempléni-hegység és környéke társadalom- és gazdaságtörténetének, településeinek, demográfiai folyamatainak sok részletkérdését dolgozta fel. Tanulmányaiban a lényegkiemelésre, az alapvető sajátosságok és folyamatok bemutatására törekszik. Egyes írásaiban, időhatárokhoz kötődően, a vizsgált jelenség egy vagy több korszakát (időkeresztmetszetét), vagy teljes fejlődésfolyamatát (időhosszmetszetét) jeleníti meg. Mindezt gyakorta terjedelmi korlátok között valósítja meg, ami fegyelmezett, logikus, jól tagoló-rendszerező munkát igényel. A zempléni tárgyú írásai többnyire a regionális folyóiratokban és évkönyvekben jelentek meg (Széphalom, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Szülőföldünk, Tokaj és Hegyalja, a Nyíregyházi Főiskola és a szerencsi Bocskai István Gimnázium konferenciakötetei stb.). Csorba Csaba tanulmányai megtalálhatók még a településmonográfiákban (pl. Szerencs, 2005, Füzerradvány falukönyve 2005), a város- és tájlexikonokban is (Sátoraljaújhely 2001, Zempléni-hegység 2009).

Csorba Csaba eddigi munkásságának legjelentősebb alkotása „Sátoraljaújhely városkönyve – 750 év krónikája” című félezer oldal terjedelmű monográfiája, mely 2011-ben jelent meg. 2006-ban Csorba Csaba történész tudóst hatalmas szakirodalmi és tudományos közéleti munkássága elismeréseként a városi köz-

gyűlés Sátoraljaújhely díszpolgárává választotta. A kitüntetést, a város lakóinak szeretetét azzal viszonzta, hogy 2007-től (építve korábbi munkáira is) négy éven át, rendkívül erőfeszítést, kitartást igénylő munkával, megírta Sátoraljaújhely monográfiáját. Könyvében a társadalom- és gazdaságtörténet teljeskörű feldolgozására törekszik. Bevezetőként a táj természettörténetét, a megtelepülés és gazdálkodás földrajzi-ökológiai alapjait foglalja össze, majd a régészeti fejezetben a honfoglalás előtt élt népek táj- és természeti erőforrás-hasznosítását írja le. A monográfiákban szokásos témakörök mind megtalálhatók, az egyes tematikai egységek – átlépve a térbeli keretet (a városterületet) – a szomszédos Sárospatak, Tokaj-Hegyalja és a történelmi Zemplén vármegyére is kiterjednek. A terjedelmes monográfia írásáért nem kapott szerzői tiszteletdíjat, a kutatás különféle költségeihez saját jövedelméből milliós nagyságrendű pénzzel járult hozzá. S ez is páratlan, éppúgy mint az, hogy a monográfia összes fejezetét egymaga írta. A város történetének kutatását azóta is lankadatlanul folytatja.

Életmű méltató írásunkból nem maradhat ki a geográfusokkal, a történelmi földrajz művelőivel – immár három évtizedes – kapcsolatának említése. A kezdeteket levéltár-igazgatói szerepkörében a történelmi földrajz kutatóinak nyújtott segítő-támogató tevékenysége jelenti. A nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola földrajzos oktatói a 18-19. századi kéziratos térképek interpretálásával az emberi tevékenységek térben releváns folyamatait és struktúráit kutatták, több mintaterületen (Bodrogekő, Cserehát, Hernád-völgy, Zempléni-hegység stb.). S ezt a munkát Csorba Csaba nemcsak a forrásanyagokkal, tanácsaival is intenzíven támogatta. Munkásságának több időszakában maga is foglalkozott hisztogeográfiai vagy részben annak mondható kutatásokkal, pl. a Sárrétekekkel, a Sárvíz menti településhálózat középkori rekonstrukciójával, az Alföld török kori településeivel és erődítményeivel, közlekedésföldrajzával, a Kárpát-medencei vízi- és mocsárvarak, a folyók átkelő-, forgalomgyűjtő és -elosztóhelyeivel, legutóbb pedig a Zempléni-hegység kolostorainak gazdálkodásával, táj- és vízépítő, kultúrtáj fejlesztő tevékenységével. E tárgykörben végzett kutatási eredményeit a szakfolyóiratokban, a Borsodi Földrajzi Évkönyvben, az Észak-Keletmagyarországi Földrajzi Évkönyvben és konferenciakötetekben publikálta. Mindezek alapján a Csorba Csabát a történelmi földrajz művelői és a nyíregyházi történelmi földrajz műhely külső tagjai közé soroljuk.

Dr. Csorba Csaba régész-történetíró és tudományszervező alkotó-értékteremtő munkásságának mindössze néhány szegmensét foglaltuk össze. A történelmi Zemplén vármegyével, azon belül szülővárosa történetével foglalkozó munkássága önmagában is hatalmas életmű és maradandó része régióink tudománytörténetének. Hetvenedik születésnapja alkalmából – pályatársai és a történelmi földrajz nyíregyházi kutatóműhelyének munkatársai nevében is – nagy tisztelettel és szeretettel köszöntjük, kívánva jó egészséget, hosszú, boldog életet és alkotó munkájának sikeres folytatását.

CSORBA CSABA MŰVEINEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Könyvek

- 1973 Bihar megye XV. századi települései és birtokmegoszlása. Jakó Zsigmond térképének felhasználásával készült vázlat. (tervezés, rajzoló Vigh Judit). In: Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv. Komoróczy György (szerk.)- Debrecen.
- 1974 A régi Sárrét világa. Bibliográfia. Békéscsaba
- 1977 Magyarországi kirándulások. Budapest (Endrődi Lajossal és Kürthy Miklóssal)
- 1978 Esztergom hadi krónikája. Budapest
- 1980 Várak a Hegyalján. Tokaj, Ónod, Szerencs. Budapest
- 1981 Magyarországi kirándulások. Második, átdolgozott kiadás. Budapest
- 1982 Esztergom. Városkalauz. Budapest
- 1983 Cartographia antiqua Miskolciana 1771-1938. Kiállítási katalógus. Miskolc.
- 1983a Vártúrák kalauza III. Vártúrák Csehszlovákiában és Romániában. Budapest (Marosi Endrével és Firon Andrással, akik a cseh részt írták)
- 1983b Pécs. Városkalauz. Budapest
- 1985 Vég-Gyula várának története. Budapest
- 1993b Tiszakeszi évszázadai. Táj – falu – iskola. (Kozaróczy Gyulánéval). Tiszakeszi
- 1993c Tokaj vára 16-17. századi metszeteken. Miskolc
- 1994 Borsod-Abaúj-Zemplén. Megyekönyv. Viga Gyula (szerk.). Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. Miskolc, pp. 81-130.
- 1997 Regélő váraink. Budapest
- 1999 Legendás váraink. Budapest
- 2001 Regényes váraink. Budapest
- 2001b Sátoraljaújhely lexikona. Kováts Dániel (szerk.). Sátoraljaújhely (kb. félezer címszó)
- 2002 Rejtélyes váraink. Budapest
- 2004 Két szomszédvár, Somoskő Salgó. Honismereti Kiskönyvtár 251. Komárom
- 2004 Sátoraljaújhely, Szlovákújhely. Honismereti Kiskönyvtár 253. Komárom
- 2005 Fülek a vár. Honismereti Kiskönyvtár 249. Komárom
- 2008 Falusi templomok. (László Jánossal). Budapest
- 2009 Kolostorok Magyarországon. (László Jánossal). Budapest
- 2011 Sátoraljaújhely városkönyve. Sátoraljaújhely
- 2011a Erdélyi várak (fotó: Bagyinszki Zoltán). Debrecen
- 2014 A Kárpát-medence örökségturisztikai atlasza. 1. kötet: Épített örökség. Kósa Pál (szerk.). Szócikkek egyik szerzője. Pécs
- 2016 Hernádnémeti története I. A kezdetektől 1914-ig. Hernádnémeti

Tanulmányok

- 1970 Gondolatok az alföldi középkori falukutatásról. Múzeumi Kurír 4. okt. Debrecen. pp. 44-45.
- 1971 Nemzetiségek a középkori Magyarországon. (A magyarországi kun kutatás helyzete). In: Dankó Imre (szerk.): Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. Túrkeve. pp. 153-161.
- 1971a Egy pusztuló emlékün, a füzéri vár. In: Danló Imre (szerk.): Mzeumi Kurír 6. Debrecen, pp. 54-56.
- 1972 A Sárvíz-mente településtörténete a X-XVII. században. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből III. Szekszárd, pp. 49-91.
- 1972a A kárpátukránok múltjára vonatkozó magyar kutatások 1945 előtt. In: Szabolcs-Szatmári Szemle 1. sz. pp. 101-109.
- 1973 Település és erődítetttség az Alföldön a török korban. In: Dankó Imre (szerk.): Bajomi Krónika. Biharnagybajom. pp. 56-64.
- 1974 Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. In: Kanyar József (szerk.): Somogy megye múltjából 5. Kaposvár. pp. 13-47.
- 1974a A magyarországi várkutatás története. Vázlatos áttekintés. In: MTA II. Osztály Közleményei 2. sz. pp. 289-310.
- 1974b Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. In: Dankó Imre (szerk.): A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. Debrecen. pp. 177-236.
- 1975 Közlekedés, árucseré és városfejlődés a Szamos-vidéken a XIV-XV. században. In: Dankó Imre (szerk.): Csengeri krónika. Csenger, pp. 166-184.
- 1976 Pest városfalának vázlatos története. In: Budapest Régiségei XXIV. 1. Budapest. pp. 349-368.
- 1978 Bél Mátyás: Bihar vármegye leírása (P. Szalay Emőkével). In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. Berettyóújfalu. pp. 51-107.
- 1978a A geszti Serfőző Mihály följegyzései. In: Dankó Imre (szerk.): Árkádia. Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállásának 50. évfordulójára. Debrecen. pp. 219-226.
- 1981 A tatárjárás és a kunok magyarországi letelepedése. In: Dankó Imre (szerk.): Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Túrkeve. pp. 3-68.
- 1982 A vizeken való általmenés. Közlekedésföldrajz-történeti vázlat. In: Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc. pp. 3-34.
- 1982a A Fige-család följegyzései. In: A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXI. 1982. pp. 125-136.
- 1982b A történeti Gömör. In: Viga Gyula (szerk.): A gömöri falvak néprajza. Miskolc. pp. 5-19.

1983. Abaúj történetének vázlata. In: Viga Gyula (szerk.): Abaúj néprajza. Miskolc. pp. 3-30.
- 1983a A magyarországi végvárok adattára. In: Bodó Sándor és Szabó Jolán (szerk.): Magyarországi végvárok a XVI-XVII. században. Tanulmányok. Studia Agriensia 3. Eger, pp. 39-47.
- 1983b A Felső-Tisza-vidék hadtörténete a drinápolyi békétől a vasvári békéig. In: Ács Zoltán (szerk.): Tanulmányok Kisvárdai történetéből. Kisvárdai, pp. 75-85.
- 1984 A tiszáninnei régió néptörténeti vázlata. In: Kunt Ernő, Szabadfalvi József, Viga Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc. pp. 17-26.
- 1984a Várak, kastélyok, kúriák Gömörben. In: Borsodi Művelődés, március. Miskolc, pp. 54-58.
- 1985 Borsod-Abaúj-Zemplén megye régi térképei. In: Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc, pp. 86-104.
- 1985a 17. századi végváraink a veduták és tervrajzok tükrében. In: Bodó Sándor és Szabó Jolán (szerk.): Magyar és török végvárok 1663-1684. Studia Agriensia 5. Eger, pp. 131-151.
- 1985b Zemplén vármegye a reformkorban. In: Borsodi Művelődés., szeptember. Miskolc, pp. 34-43.
- 1988 Abaúj-Torna gazdaságtörténeti vázlata. In: Szülőföldünk 13. Miskolc. pp. 46-50.
- 1988a Várak, várkastélyok, kastélyok, kúriák a Bodrogtúzában. In: Borsodi Művelődés, szeptember. Miskolc. pp. 58-67.
- 1989 A török végvárok ellenállási lehetőségei a felszabadító háborúk során. In: Bodó Sándor és Szabó Jolán (szerk.): Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686-1699). Eger, pp. 159-183.
- 1990 A soknemzetiségű Románia I-II. In: Szabolcs-Szatmári Szemle 1990. 1. sz. pp. 5-18., 2. sz. pp. 161-174.
- 1991 Várak a Rákóczi-szabadságharcban. In: Petercsák Tivadar és Pető Ernő (szerk.): A végváriak sorsa (1699-1723). Studia Agriensia 11. Eger, pp. 69-76.
- 1991a Szemere Bertalan nyugat-európai utazása 1836-1838. In: Ruszoly József (szerk.): Szemere Bertalan és kora. Borsod-Abaúj-Zempléni Történelmi Évkönyv 7/1. Miskolc, pp. 49-70.
- 1993 Abaúj és Zemplén honismereti-helytörténeti kutatásának néhány kérdése. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 5. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 276-300.
- 1993a A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. In: Petercsák Tivadar és Szabó Jolán (szerk.): Végvárok és régiók a XVI-XVII. században. Studia Agriensia 14. Eger, pp. 193-208.
- 1994 Az Alföld közlekedésvázlata a 18-19. században (vázlatos áttekintés). In: Simon István és Boros László (szerk.): Földrajzi tanulmányok dr. Frisnyák Sándor hatvanadik születésnapja tiszteletére. Miskolc-Nyíregyháza, pp. 77-90.

- 1994a Sárospatak Erdélyi János korában. In: Széphalom 6. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 285-294.
- 1995 Vár és környezete a leírások és ábrázolások Tükrében. In: Petercsák Tivadar és Pető Ernő (szerk.): Végvár és környezet. Studia Agriensia 15. Eger, pp. 103-132.
- 1997 Vár és város megváltozott kapcsolata a XVI-XVII. században (vázlatos áttekintés). In: Petercsák Tivadar (szerk.): hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században. Studia Agriensia 17. Eger, pp. 91-104.
- 1997a Vályi András országleírása mint adattár. In: Závodszy Géza (szerk.): Fuga temporum. Ünnepi kötet Eperjessy Géza 70. születésnapjára. Budapest. pp. 71-100.
- 1998 László Gyula (1910-1998). In: Honismeret 6. sz. pp. 103-105.
- 1999 Közgyűjtemények és honismereti mozgalom. In: Honismeret 3. sz. pp. 3-7.
- 1999a Kép és történelem. Gondolatok Kazinczy metszetgyűjteménye ürügén. In: Széphalom 10. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 595-609.
- 2000 Helytörténeti kutatás. In: Kollega Tarsoly István (szer.): Magyarország a XX. században. Szekszárd. V. köt. pp. 409-441.
- 2000/a Gondolatok a honismeret oktatásáról. In: Honismeret 1. sz. pp. 10-16.
- 2000/b Gondolatok a keresztény magyar állam és egyház szervezéséről. In: Honismeret 3. sz. pp. 3-13.
- 2001 Gondolatok a helytörténet-honismeret tanításáról
- 2001a Sátoraljaújhely társadalma az 1869-es népszámlálás tükrében. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 11. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 121-136.
- 2002 Dankó Imre nyolcvan éves. In: Honismeret 1. sz. pp. 91-93.
- 2002/a Emlékezés Bóna István régészprofesszorra. In: Honismeret 1. sz. pp. 106-109.
- 2002b Sátoraljaújhely gazdasága és társadalma Kossuth korában. In: Szülőföldünk 30. Miskolc. pp. 7-12.
- 2002c Sátoraljaújhely és Kossuth. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 12. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 13-21.
- 2002d Hegyaljai várak és erődített templomok. In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Szerencs és környéke. pp. 99-102. Szerencs-Nyíregyháza
- 2002e Az árpád-kori vármegyétől Borsod-Abaúj-Zemplénig. Viga Gyula (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén. megyekönyv. Miskolc, pp. 85-142.
2003. Gondolatok a magyar várkutatásról. In: Závodszy Géza (szerk.): Testis temporum. Tanulmányok a magyar művelődés történetéből. Budapest, pp. 237-251.
- 2004-2012 Vályi Pál utazási emlékeiből (1841-42). In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, 14. pp.

- 291-302., 15. pp. 341-354., 16. pp. 423-436., 17. 451-474., 18. pp. 413-428., 21. pp. 475-484., 22. pp. 533-552.
- 2005 Szerencs műemlékei. In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.). Szerencs monográfiája. Szerencs, pp. 155-173.
- 2006 Búcsú Szénássy Árpádtól. In: Honismeret 1. sz. pp. 110-111.
- 2007 Szerencs és a nemzetközi lovastúra-mozgalom a két világháború között. In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Szerencs, Dél-Zemplén központja. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 361-370.
- 2007a Szerencs régiségei és Zemplén Vármegye Múzeuma. In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Szerencs, Dél-Zemplén központja. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 521-536.
- 2007/b Kazinczyt követve Erdélyben és a Partiumban. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 17. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 117-122.
- 2008 Vízi várak és mocsárvárak a Kárpát-medencében (különös tekintettel a Délvidékre). In: Bácsország 44. szám, pp. 104-114.
- 2008b Váraink rejtélyes alagútjai. In: Várak, Kastélyok, Templomok. 3. sz. pp. 36-39.
- 2009 Bél Mátyás emlékezete. In: Honismeret 5. sz. pp. 45-56.
- 2009a Pesty Frigyes emlékezete. In: Honismeret 6. sz. pp. 12-21.
- 2009b Kazinczy városa: Sátoraljaújhely. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 19. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 145-167.
- 2009c A kereszténység védőbástyái – gondolatok a varturizmusról. In: Várak, kastélyok, Templomok 2. sz. pp. 10-13.
- 2009d Emlékezés Dankó Imrére (1922-2008) In: A Bihari Múzeum Évkönyve XII-XIV. Berettyóújfalu, pp. 291-302.
- 2009e Emlékezés Jakó Zsigmondra (1916-2008) In: A Bihari Múzeum Évkönyve XII-XIV. Berettyóújfalu, pp. 285-290.
- 2010 A hagyományápolás módszertani kérdései a helytörténeti kiadványokban. In: Honismeret 2. sz. pp. 20-28.
- 2010a Sátoraljaújhely arculata a múltban, a jelenben (és lehetséges arca a jövőben). In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 20. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 389-409.
- 2010b Hegyek-völgyek között Zemplénben és Abaújban. In: Várak, Kastélyok, Templomok. 3. sz. pp. 36-39.
- 2010c Műemlékvárak gondozása. In: Várak, Kastélyok, Templomok. 5. sz. pp. 44-46.
- 2011 Kirándulás Zemplénben. Zemplén és Lelesz. In: Várak, Kastélyok, Templomok. 3. sz. pp. 40-42.
- 2012 A hegyaljai borfalvak és városok műemlékei. In: Frisnyák Sándor – Gál András (szerk.): Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 171-192.

- 2012a Múltunk pusztulása, megőrzése, bemutatása. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 22. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 652-661.
- 2012c Téglavárak a Kárpát-medencében. In: Várak, Kastélyok, Templomok. 6. sz. pp. 29-31.
- 2013 Abaúj középkori hagyománya. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 23. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. Sátoraljaújhely, pp. 25-29.
- 2015 Várkutatások és rekonstrukciók a Zempléni-hegységben. In: Gál András (szerk.): Az abaúji és zempléni tájak tudományos feltárási. Tanulmánygyűjtemény. Szerencs-Nyíregyháza, 95-116.
- 2015a A Hernád-völgy (örökségturisztika: múlt, jelen jövő). In: Kókai Sándor – Boros László (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára. Nyíregyháza-Szerencs, pp. 151-158.
- 2016 Borok és Harcok földje, Tokaj-Hegyalja a 16-17. Században. In: Rubicon 8. sz. pp. 11-17.

Szerkesztések

- 1986 Kazinczy Ferenc: Magyar Ország geographica, az az földi állapotjának le-rajzolása... Kassán, é. n. [1775]. Hasonmás kiadás. Kazinczy Könyvtár. Miskolc
- 1986a Ioann Amos Comenii Orbis pictus. A Világ le-festve. Pósonban. 1793. Hasonmás kiadás. Bibliotheca Comeniana I. (társszerk.: Földy Ferenc). Sárospatak.
- 1988 Ádám István: Szikszó (Műemlékek, látnivalók). Szikszó
- 1988a Iványi Béla: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926. (hasonmás kiadás). Gönc
- 1990 Borsod vármegye katonai leírása (1780-as évek). Miskolc
- 1990a Zemplén vármegye katonai leírása (1780-as évek). Miskolc
- 1990b Hankó Zoltán: Megyaszó históriája (a kezdetektől 1867-ig). Megyaszó
- 1991 Dankó Imre: Sajó-Hernád-melléki hajdútelepek. Sátoraljaújhely
- 1992 Hármaskis-Tükör. Pesten, 1848. Hasonmás kiadás (válogatás). Kazinczy Könyvtár. Miskolc
- 1992a Járasi Lőrinc: A regéci vár és környéke. Miskolc
- 1993 Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek). Miskolc
- 1993a Gömör vármegye katonai leírása (1780-as évek). Miskolc
- 1993b Ambrózy Ágoston: Tokaj-Hegyalja és néhány szellemi történelmi vonatkozása. Budapest. 1932. (hasonmás kiadás)

A FÖLDRAJZI KÖRNYEZET SZEREPE TOKAJ KÖZÉPKORI TÖRTÉNETÉBEN

ZELENÁK ISTVÁN

The role of geographical factors in the Tokaj medieval history

The Tokaj medieval history has been enriched by new information and knowledge. Zelenák István has gathered them and presents them to us.

The land we are speaking about is a mosaic-like and complex landscape. At the foothill of the isolated mountain hill that emerges from the Great Plain, two rivers created the world-famous town of Tokaj. Here are the main steps of this creation:

1. At the junction of the two rivers a passageway was created. It was named Kőrév. The fragmented volcanic rock of the Tokaj hill helped this passage to be formed from the bottom of the riverbed.

2. This is where the Carpathian Salt Road used to go through and where the boats transporting the salt would stop during the Middle Ages.

3. The port was also the passage used by the pilgrims starting from the Royal Court towards the "Kiev Big Route". 4. The tradesmen transporting the Levant goods from Byzantium to Debrecen, Kassa and Krakov used to cross the Tisza River in Tokaj.

5. To protect the crossing point, three castles were built. The first one was situated on the island near the junction of the two rivers. It was in 1200 and its name was Himesudvar. The second one was made of loess and was built by the Lords of the province of Nyíri on the hill in 1283. The third one was out of stone and built in 1410 on the island.

6. Between the Tokaj hill and the river the city of Tokaj was created to supply the needs of the castle. The village church was built in 1258, then in 1476 the monastery St. Paul the Hermit was created. On the alluvial cone, a city with an independent center finally developed.

7. The builders of the church also built the Hospices of the Order of St. Stephen Cross. The monks were the first known Tokaj wine producers and the first known wine merchants in the region.

The author explains what was the influence of the topographical, hydrological and climatic factors in this process.

Tokaj középkorának megismerése történetírásunkat jelentős kihívás elé állította. Az egri püspökség szerencsi tizedkerületének pápai tizedlajstromaiban megtalálhatók a környék településeinek nevei, de Tarcal és Tokaj hiányzik. Módy György és Németh Péter tisztázták ennek okát: fel voltak mentve a püspöki tized alól. A pápai levéltárban sokáig kutató Boroviczény Károly György 1984-ben bebizonyította, hogy nem a johanniták, hanem a Szent István ispotályos keresztes kanonokrendje, vagyis a stefaniták voltak a birtokosok. Ez alkalommal arra teszünk kísérletet, hogy a Tokaj középkorának elfogadott tényeit a címben megfogalmazott szempont szerint értékeljük.

Történetírásunk régi tétele: a magyar honfoglalást kiváltó tényezők egyike a klímaváltozás volt, amennyiben a nagyállattartó közösségek vándorlása keletről-nyugatra, a dúsabb legelők elérésére irányult. Ezt ma már cáfolják. A Kárpát-medence birodalmak határvidéke volt, s a magyarság Etelközből induló hadjáratai során megismerte, s fokozatosan terjeszkedve elfoglalta azt. Először a medence északkeleti részét szállta meg. A Felső-Tiszavidék a Kárpát-medencébe költöző magyar törzsszövetség különböző néprészei számára vonzó környezetet jelentettek. A klíma a római kor ideálisabb, meleg és csapadékos korszaka után szárazabbá vált, s a mély fekvésű taktaközi, bodrogi és Tisza-menti legelők a legforróbb nyarakon is biztosították az állatok számára szükséges fűtermést.¹

Régi földrajzi neveink

Tokaj vidékének legrégebbi emberi emlékei a földrajzi nevek. A Takta folyónév „állatokat megtartó folyókanyarulat” jelentésű. A beszélő helynév azt a legeltetési módot jelöli, mikor a népesség a folyók mentén mély fekvésű, övzátonyos, vízfolyásokban, fűzesekben és a nádasok laposaiban, valamint magas fűvű rétekben gazdag vidékén szabadon tartotta csordáit, méneseit. Az állatokat kanyarulatok bejáratánál, rendszerint az öntésiszapból felhalmozott folyómenti háton megtelepült pásztorok őrizték. Ilyen helyzet sok volt a morotvákkal sűrűn kísért folyók mentén. Emléküket Tokaj közelében az akkoriban Zomborhoz, újabban Tarcához tartozó, a Takta közelében települt **Fejő-tanya** földrajzi név is megőrizte.²

Tokaj neve ótörök nyelvekből származik. Györffy György szerint „folyómenti erdő” értelmű, besenyő eredetű szó. A Kárpát-medencében sokfelé előfordul. A Hejő menti (Kis-) Tokaj és az Ondava-Tapoly találkozásánál fekvő Felső-Tokaj, Sümeg alatt a Marcal partján, Kaposmérőnél, Bojt Kis-Sebes-Körös mellett, s még számos helyen. A Volga melletti Tatárföldön magas fűvű, bokros rétet jelent. A Tarim mellett tamariszkusz erdő a „folyóparton” jelentéssel bír.³ **Rasanen** etimológiai szótárában: tokaj (csagatáj): folyómenti erdő.⁴ Más török nyelvekben: lapály, mező, folyókanyarulat, félsziget, sziget, zátonyos, hajlás, sziklás part, torkolat, átkelő és könyök. Szintén a Tarim mellett, a rokon újúgúrok által is lakott tájon „agzi tar tokaj” szóösszetételben „a sziklás part erdősége”.⁵ A turfáni oázis sziklák aljára szívárgott víz éltető erejét felhasználó szőlő: tokaj. Örmény

¹ Vadas András-Rác Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. http://academia.edu/1282682/Éghajlati_változások_a_Kárpát-medencében_a_középkor_idején/pdf. Vadas-Rác. és História.31. (3) 2832. Rác Lajos: A Kárpát-medence az Árpád-korban. 2009.

² Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp.1890. I. 347

³ Murzajev: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Moszkva1984.

⁴ Rasanen, M.: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk Sprachen. Helsinki, 1969.485.Ford.: Makó Balázs.

⁵ Sven Hedin: A vándorló tó. útleírásában É.N.1937., 37

területen a „tokaj üzjüm” folyómenti fákra futtatva kialakított termő szőlőlugas, termőhely.⁶ Tokaj neve Árpád-kori levéltári dokumentumban nem található meg. Első említése 1353. júl. 22-én a váradi káptalan előtt folyó, a tokaji keresztesek jobbágyait érintő hatalmaskodási ügyben történt.

Tokaji-hegy csúcsának „**Kopasz**” megnevezése (a tar, szár szavaink mellett több esetben) a kopár, vagy fűvel borított hegycsúcsokat jelöli. Az átkelőhely **Körév (Kuurew)** neve elsőként **1067-ben**, a százdi apátság alapító levelében fordul elő. Az alapító Péter ispán az adományozott birtokok között említi (a ma már nem létező) Vense földét, melytől a Sóút, mint birtokhatár egyenesen a Tisza-Bodrog találkozásánál fekvő Kuurew felé halad. Péter ispán utódai 1267-ben lemásoltatták az oklevelet. A név 1450-ig fordul elő.⁷

Ebből az ártéri tájból a folyók által nagyrészt körbefolyt Tokaji-hegy az egész hegységhez képest előre ugrik. Az első ismert ember, aki tájat meghatározó, messziről látható és a közlekedőknek irányt jelző szerepét megfogalmazta, a III. Béla által szervezett királyi kancellárián 1200 körül tevékenykedő **P. mester**, másként Anonymus volt. A honfoglalás leírása mondabeli eseményei: a „kun” vitézek versenye a tájbók kiemelkedő hegy eléréséért folyó versengés, a győzelem megünneplése részét követő áldomás egyben annak leírása, hogy a nevezetes helyről szétnézve szerették meg új lakóhelyüket a honfoglalók. Ez nem más, mint a táj szépségének megfogalmazása. Ugyanakkor a birtoklás történetét is megmagyarázza: a győztes megkapta jutalmul Árpád vezértől a földet, de nemzetsége kihalt. Ezért lett újra királyi birtok a hegy és közvetlen környezete. A földvárat a szerző szerint Tarcal vezér (a hegy Árpád-kori nevééről megnevezett kitalált személy) építette ott, ahol a Bodrog a Tiszába szakad.

A mondabeli „**Tarcal hegye**” többnyire az oldalazó erózió által meredekre koptatott hegylábakkal emelkedik ki. **Sümegei Pál** geológus szerint a térszín különbségei 8000-10000 éve, valamint 4000-5000 éve a térszín magassági különbségei kisebb kéregmozgások miatt kétszer is 4-5 méterrel nőttek, ami a hegy keleti oldalán kifejezettebben jelentkezik. A hegy és a környező árterek felszínén a leglátványosabb változást a fentről érkező csapadékvíz-patakok okozzák. A megnőtt reliefenergia az eróziós pusztítást a lösszel borított hegy lejtőin fokozta, a völgyek kapujában megjelentek a kis hordalékkúpok, s azok területe az alacsony ártér feltöltésével napjainkig szemmel láthatóan kiterjed. A mély ártéren a hegyről származó, valamint a folyók, elsősorban a Tisza árvizei által lerakott hordalék miatt, főként a régi medrek, laposok esetében az általános feltöltődés jellemző. Ez a felszínfejlődés város és a vár története során folyamatosan követhető. Az építő ember megújuló küzdelmet folytatott vele.

A táj változásainak a tárgyalt korban egyik legjellemzőbb eleme a folyómedrek változása. A Tisza és mellékágai a Bodroköz egészét

⁶ Terpó András prof. szerint

⁷ Németh Péter: Himesudvar-Körév-Tokaj. a HOM Évk.14.1975. 4-5.

bebarangolták, s az ártereken ma is jól kivehetők. A szabályozás előtt a Tisza és Bodrog ágai a maitól lényegesen nehezebben találták meg az utat a Tokaji-kapun keresztül. Bizonytalan volt a terület lefolyása. Napjainkban a legmodernebb módszerrel beigazolták, a Tokaji-kapuban és a Taktaköz táján nem létezik tektonikus vonal, mely a Tisza medrét kijelölte.(Gábris Gyula prof. ELTE a szerencsi tájkonferencián 2015-ben közölte a mérés eredményét.) A mai folyáshoz képest keresztirányban kanyarogva járták be a Bodrogrugot, a Tokaji –kaput és a Taktaközt.

A vízrajz legjellemzőbb eleme, a **folyótorkolat** teljesen más volt a vár fennállása időszakában (1410-1705), mint ma. A Tisza egykor ágakra szakadva bebarangolta a Bodrogrugot, egyes régi medrei a Határér-Zsaró helyén, majd a Kékné ere helyén haladtak. Egyik ága, a Sára község régi faluhelyétől induló Határér (Nyenyő) Zalkod alatt kanyarogva a Kapitány-tó helyén érkezett a vár alá. A Tisza fő ága a történelmi középkorban a Nagy-Gerind körül folyása után a Kapitány-tóval párhuzamos (mára erősen feltöltődött ártéri kaszáló) mederben haladt. A vár térségében a Tisza kifejezetten kelet-nyugati irányban haladt, majd a hegy alatt éles kanyarulattal tért a mai híd felé. Rövid szakaszon a talajtól lemosott sziklák képezték a meder szélét, ezt nevezték dokumentumokban Kőrénnek. A hegy felől érkező csapadékvíz iszapja a belterületi kanyarulatot egyre jobban feltöltötte, s a folyómedre távolodott a hegytől. A mezőváros déli kapuja a 17. században a Fő u.- Hajduk-köz kereszteződésében volt. Ugyanakkor az északi kapu a Bethlen út- Görög u. találkozásánál feküdt. Ezt 1990 táján, a szennyvízcsatorna építése alkalmával kiásott, az egykori cölöpfal kapuja részeit képező tölgy kapuoszlop és fal-elemek igazolják.

A 16-17. században a déli kapu közelében volt az átkelőhely. A mai Toldi Fogadó helyén álló épület volt a tokaji uradalom összeírásaiban emlegetett **Révház**. A 17. században a Bodrogon át várba vezető **hajóhidat** kihasználva, azon át lehetett elérni a Tiszát. A **Rév-bástya** alatt szétterülő folyón volt gázló, illetve hajóhid.

A **Bodrog** a Szent-kereszt hegy sziklái tövében (Lebúj) éri el a hegyet, azok kényszerítik délkelet felé. Torkolata régen a Zsaró és a hegy között volt, ahol több ágra szakadva érte el az akkor erre kanyargó Tiszát. A középkorra a Tisza medre már délebbre folyt, s a Bodrog-torkolat a Patkókőtől délre alakult ki.

A település szerkezete

A város a hegy öblözetében fekszik, melynek két végpontját Szepsi Laczkó Máté krónikájában, 1616-ban **Felső Patkókő és Alsó Patkókő** néven említi. A Csolnoky Jenő által egykor cirkuszvölgynek nevezett képződmény szélesen elnyúlik a meredek lejtők között, bejárata azonban beszűkül. Itt találkoznak a csapadékvíz-levezető árkok. Az általuk szállított kő és oldott lösz iszaphól fejlődött ki egy tölcsér alakú hordalékkúp, mely a Bodroghoz közeledve, kiszélesedve simul bele a mély ártérbe. Nyári időszak felhőszakadásai után megduzzadó esővíz-patakok máig sok iszapot szállítanak a Bodrog felé, s annak

medrét az ártér feltöltésével távolabbra kényszerítik. A mai főutca, vagyis az országút az ártér szélén futott. Erre merőlegesen, a hordalékkúp tengelyén alakult ki a korábbi főutca, a mai Dózsa Gy. u. Neve 1686-ban Pap u., 1800 körül Papszer volt. A templom az országút és a hordalékkúp tengelye találkozásánál épült. Tornya és bejárata 1909-ig templomhajó hegy felőli végén állott. A mai főtér, vagyis Piac-utca (amit esetenként Derék-utcának is neveztek) az országút kiszélesedő része. Itt tartották a régi vásárokat. A középkorban és kora-újkorban kialakult a helyi térszerkezet. Az országút mentén kialakult település fontosabb utcái az országúttal párhuzamosan futottak. A hegy alatti, rév felé vezető utcasort Felsővíz, a völgybejárattól észak felé vezetőt Felső-Patkókő utcának hívták. Ehhez hasonlóan az országúttal párhuzamos alsó utcát, melyet a szekeresek utcájának volt szokásban megnevezni, Alsóvíz és Alsó-Patkókő utcának hívták.⁸ A keresztutcák, a vízlevezető árkok mentén kialakult „közök” a tájban elfoglalt hely sajátosságaiból erednek. Tokajt mezővárosnak 1476-ban nevezi először saját akkori birtokosa, Szapolyai Imre. Ez a térszerkezet városunk középkori térbeli elhelyezkedésének történelmi emléke.

Építmények, történelmi események és környezet

I. Legrégőbbi adatunk: *Himesudvar*, 1200 körül írja Anonymus (P. mester, Gesta Hungarorum, c. 17.) A fogalom táj és ember kapcsolatának ékes bizonyítéka.

*Történéseink egybehangzó véleménye szerint Anonymus adatait a honfoglalásról nem lehet elfogadni. Elmeséli a földvár építését Tarcal vezér által ott, ahol a Bodrog a Tiszába szakad. Ennek szerepe az Aba nembeli leszármazottak birtoklásának igazolása. Viszont saját korát illetően, vagyis 1200 körül Himesudvar létét tényként kezelhetjük.*⁹

Szűcs Jenő szerint P. mester a honfoglaló magyarok útvonalának (Verecke, majd onnan nyugatra) megrajzolásánál az 1200 táján használt „via regia” (királyi út) pihenőhelyeinek felsorolását használja fel, fordított irányban. Ez az útvonal egyben az „orosz kapuhoz” (Verecke) vezető „kijevi nagy út” volt.

A király és udvartartása az ország központi vidékeiről a pataki királyi vadászati központba igyekezve megszokott helyeken pihenőt tartott. Minden esetben egy-egy udvarház állott rendelkezésükre. Ilyen udvarhelyek, curtisok: Szihalom, Emőd, Mohi, Lúci, Szerencs, Himesudvar. (Utóbbi Gesta Hung. c.17.) Németh Péter Tokaj Árpád-kori neveit helyhez és a történelmi folyamatba illesztve beazonosította.¹⁰

Győrffy György szerint az udvar, udvard helynevek királyi udvarházak, curtisok emlékei. A „himes” jelző jelentése: színesre festett.¹¹ Más szerzők

⁸ Tokaji urad. 1686. évi urbáriuma. In: Maksay F. szerk.: Urbáriumok. XVI-XVII. század c. kötet.

⁹ Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki uradalom. In: Történelmi Szemle-35.évf.1-2.p1.)

¹⁰ Németh Péter:Körév-Himesudvar-Tokaj. In HOM-évk.14.1975. 4-5.

¹¹ Győrffy Gy.: István király és műve, 234.

szerint a név a korra és a tájra jellemző építési mód emléke: levert oszlopok, karók köré, veszőből font falú épületeket jelent.¹²

A természet adta helyszín: a torkolatnál fekvő sziget, amit az ember a fontos átkelőhely, út és vámhely őrzésére megerősített, földvárat épített. Keletkezéséhez Anonymus a költött Tarcál vezérről szóló mondát fűz, ami nemcsak vidékünk meghódításának, de az előőrsöt képező „kun” etnikum szerepének kiemelését szolgálja. Ahogy Németh Péter adatok sokaságával bizonyította: az Aba nembeliek évszázadokon keresztül voltak birtokosai taktaközi és „az erdők alján” fekvő településeknek.

A Hímesudvar nem tartozott az Aba nembeliek birtokához. Királyi udvarbirtok volt, s földvére a folyótorkolat melletti szigeten épült az átkelőhely őrzésére. Sokáig fennállott, később talán csak maradványait ismerték. A folyók sodrásának, áradásainak földcsúszások pusztulása volt a következménye.

IV. László és III. András több oklevélét dátumozta így: „Kelt Kőrév vára mellett.” Lehet, hogy ezen a hegy alatti ármentes szinten lévő települést kell érteni. Az áradások kényszerítő ereje szerepet játszott a későbbi település kialakulásában. Királyi udvarhelyet szolgáló népesség nélkül nem lehet elképzelni, ezért feltételezhetjük, hogy a hegy védett völgyében falu (villa) is kialakult. Ennek neve kezdetben nem Tokaj, hanem Kőrév volt.

Érdekes és tisztázandó probléma, hogy Hímesudvar birtokközpont létrejöttének voltak-e előzményei. Györffy György: István király és műve c. alkotásában kifejti, hogy a Géza, pontosabban Gyeűcsa egykori birtokközpontjai a róla elnevezett Dicse, Dècese, Devicsa településekről azonosíthatók be. A Taktaközben pedig a középkorban létezett (1327, 1487.) Dicse település. Helyét ma Tiszaladány határában a Dicsehát, Dicse-lapos földrajzi nevek őrzik. Dicse, Diche: Nagyfalva határjárásakor említik, mint pusztát faluhelyet. Ma: Nagyhomokos-tanya.¹³

2. A Nyíri nemesek löszbe faragott vára, 1283-1290.

Hímesudvar nevét az oklevelek korában nem említették, aminek kézenfekvő oka van. A folyók vízjárása erősen ingadozott, s gyakori áradások pusztították a folyók erejének kitett erődítményt. Maga a hely azonban a rév és a táj nyújtotta védelem miatt nem veszítette el fontosságát. Amikor földvére már nem létezett, akkor is létezhetett a „kőrév melletti” udvarbirtok. Itt járt udvartartásával 1284.júl.24-én majd e hó 28-ánoklevelet keltezett IV. László. Később III. András is megfordult itt.¹⁴

¹² Mészöly Gedeon. Himeskő és társai. Magyar Nyelvőr, 1958/2.236.

¹³ Csánky Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. 512.”

¹⁴ Borsa Iván szerk.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. Akad. Kiadó, Bp. 1961. 3322. és 3326. sz.

Erődítményre a hatalmaskodó Amadék miatt a király támogatására számító „Nyr-i” szervienseknek is szükségük volt. Ezért 1283. szept.20-án kérelmezték, hogy a maguk védelmére és királyuk szolgálatára várat emelhessenek. Miközben a közeli hegyvidéken sorra emelték a kővárakat, a tokaji Lencsés-dombon, 292 m. magasságban ember és természeti erő löszből faragott falakat. A királyi oklevélben az átkelőhely védelmét szolgáló, a Kőrév felé magasodó nyilazó helyek is szerepeltek. Ezen az erodált tájon a vastag löszbe mélyen bevágódó árkok, közöttük pedig löszgerincek magasodnak. Az ártér fölé löszpiramisok sora magasodik, mellnek lábait a folyók oldalazó eróziója meredekre koptatta. Ezt a lehetőséget használták ki a kérelmezők. A vár elkészült, de rövidesen Dávid fia, Omedé hatalmába került. Sikerült azonban visszafoglalniuk. 1290. máj.27-én IV. László magához rendelte Ubulfia Mihály ispán fiát, Istvánt, mivel meg kívánta jutalmazni, amiért elfoglalta a király ellen fordult Dávid fia Amadeustól. Egyben megparancsolta, hogy a foglyokat hozza magával.¹⁵

A vár pusztá helyét a Dobó Zsófia pártján állók még 1555. szept. 12-én is emlegetik, amikor a közben kőből épült mocsárvár birtoklásáért folyó harcokban ágyúállásokat telepítettek sáncaiba.

3. A templom első említése, 1258. A stefanita ispotályosok működése Tokajban

A települések keletkezésének fontos adata a templom létezése. Tokaj esetében a várak építése megelőzi azt a kort, amikor a település létezése adattal bizonyítható. A hely stratégiai és közlekedési jelentősége, védelmének biztosítása megelőzte a település kialakulását. Ugyanakkor a várak kiszolgálása ebben a korban is igényelte a „váralja település” létezését. A kis szigeten épített, vagy a dombtetőn és az átkelőhely fölötti magaslatokon kialakított erődítés esetében is így lehetett. Templom építése a pápai levéltár anyagának kutatásakor vált ismertté.

III. Ince pápa Akkon várában, 1187. márc. 26-án kiadott bullájában saját fennhatósága alá helyezte Szent István keresztesei ispotályos kanonokrendje esztergomi rendházát (Ordo Cruciferorum Sancti Regis Stefani de Strigonio) és annak birtokait, s ugyanakkor kiváltságokkal látta elírja Németh Péter Tokajról szóló művében.¹⁶

Az 1187-ben felsorolt birtokok között szerepel Karcsa Szt. Margit egyháza. Az oklevél 1256. évi átírata szerint Tarczal Szent András egyháza, 1258. évi

¹⁵ Borsa i.m. 3757.sz.. A témát Détsy Mihály és Németh Péter is feldolgozta. Nováky Gyula, a földvárak neves kutatója bronzkori leletek, pontosabban előzmények után kutatva átvizsgálta, de ez nem hozott eredményt.

¹⁶ Németh P.: A tokaji uradalom kialakulása. Századok 139. 2005. 429-447. Felhasznált forrás ezen kívül: Almási Tibor-Kőfalvi Tamás:Anjou-kori Oklevéltár XIV. Budapest-Szeged,2004. Adattár IV.1162, valamint 1181, 1187.

átirata szerint Tokaj Szent Kereszt egyháza is az ispotályosok birtokai közé tartozott. Ez azt is jelenti, hogy Kőrév (Tokaj) stefanita birtoklásának kezdetét nem ismerjük.

A rend itteni birtoklását rendkívül fontosnak tartjuk településünk sorsának alakulásában. Fel kell tételeznünk, hogy a szőlőtermelés meghonosítói voltak. Ezért érdemes megismerni a történelmi előzményeket.

Szent István 1020-ban templomot és ispotályt emeltetett Jeruzsálemben. Fenntartásukra birtokokat rendelt. A magyarországi központ az Esztergom melletti Obon (Abony), a későbbi Szentistván volt. Ma Esztergom része. Szántók és szőlők szolgálták a jeruzsálemi létesítmények ellátására.

II. Géza király megerősítette a rendház működését, s újabb birtokokkal látta el azt (1162).¹⁷ Budafelhévizen új rendház alakult ki: Szentháromságról elnevezett templom, rendház és birtok jött létre a Szent János Keresztes lovagrend létesítményei szomszédságában. A két rend sorsa egymáshoz kapcsolódott, tevékenységében azonban elvált. Az ispotályos rendet Esztergomból irányították, de a zempléni birtokokat Felhévízről igazgatták.

A zempléni birtokokról a Szentföldre, Jeruzsálem pogányok általi, 1187. évi elfoglalása után Akkonba küldték az évi 1 bizánci arany egyházi adót. A rend jogot szerzett a világi szolgálat ellátására. Ez azt jelentette, hogy templomot emelhetett a településeken, ahol a birtokon lakó fráter ellátta az egyházi szolgálatot. A rend birtokai, egyházai mentesítve voltak a püspöki tized fizetése alól, azaz a tarcali, karcsai és tokaji templomok exempt jogállásúak voltak. Rendházak a három településen nem voltak, csak a birtok, a templom, szerzetesi lakás, szolgák lakhelyei, gazdasági épületek. A Tokaj ispotályos kereszteseit említő történelmi források (1350-53, 1382) szerint a peres ügyekben említett „tokaji keresztesek jobbágysai” jogállásukat tekintve, mint a budafelhévízi rendház jobbágysai megnevezéssel kerültek említésre.¹⁸

A stefaniták temploma Karcsán a műemlék templom szentélyeként ma is létezik, Tarcalon is áll a templom, Tokajban a mai rk. templom helyén kellett állnia az 1258 előtt épített (vagy újjáépített) templomnak. A templom helyét földrajzi tényezők határozzák meg.

A tatárjáráskor (1241-42) a tarcali és tokaji (kőrévi) birtok és a templom elpusztult, de azt követően mindkettő újjáépült. A tarcali és tokaji templomok esetében ennek dátuma 1256 és 1258. Leírásukról adatok hiányában le kell mondanunk.

Az 1285. évi második tatár betörés idején a templom és birtok újra elpusztult. Az Aba nembeli Sóvári Soós család vezetésével harcoló főurak Regéc vára alatt győzték le a tatárokat. Ezt követően Tokaj temploma hamarosan újjáépült. Az

¹⁷ Almási-Kőfalvi i.m., Adattár IV, a birtokok felsorolása.

¹⁸ Módi György: Tokaj története 1200-1526 között. In: Tokaj. Vároستörténelmi tanulmányok. Szerk. Bencsik János- Orosz István, Tokaj, 1995, 53 és köv.

Anjou-korban a rend virágzott, sorsa azonban változott. 1347-49 folyamán pestisjárvány pusztított, amely a rendet sem kímélte. Zsigmond király inkább megtűrte, mintsem támogatta a rendet, uralkodása idején pedig birtokcserével királyi tulajdonba kerültek ezek a települések.¹⁹

1329-ben Szabolcs megyei nemesek, Bátori Bereck (és rokonai) megegyeztek Jakab mesterrel, az esztergomi rendház igazgatójával arról, hogy a kőrévi tiszai átkelőt közösen használják. Az Árpád-korban a vár a révvel, valamint a településközpont nem mindig volt egységes birtok. Az Árpád-korban a települést két név (Kőrév és Tokaj) használata jellemezte.

A birtok a király, a stefanita templom az ispotályosok birtoka volt. 1329-re egységes birtoklás és névhasználat alakult ki. Mindaddig, míg a templom és településközpont ki nem épült, a Kőrév használata dominált.

A Tokaj településnév első okleveles, hiteles használata egy a váradi káptalan előtt zajló, 1350-1353 között folyó pert lezáró, 1353.júl.22-i évi dokumentumában történt.²⁰ Ez a dátum is jelzi, hogy Tokaj középkori településének végleges kialakulása illeszkedik az általános folyamatokba, vagyis a 13-14. századok folyamán ment végbe.

4. A szőlő-és bortermelés kezdetei

Az Anjou-korban a budafelhévi keresztesek tokaji jobbágyai kereskedelemmel is foglalkoztak. Újabb peres ügyben maradt fenn erről fontos adat: 1382-ben a debreceni vásárra vittek különböző árukat, köztük egy „edény” bort. Ők Tokaj első ismert szőlő- és bortermelői, s a borvidék első borkereskedői. Ez azonban hosszú folyamat eredményeként jöhetett létre.

A borvidék szőlőtermelésének előzménye az általános folyamatban értelmezhető. A jégkorszak utáni felmelegedést követően, a szőlőöv kialakulása részeként kezdett létrejönni. Gyulai Ferenc a régészeti leletek feldolgozása eredményeként a bortermelés kezdetének a Miskolc- Hejő ásítások eredményeként megfogalmazta, a Kr.u 700 táján, a késő-szarmata időszakban környékünkön is előkerült a bortermő szőlő magja. A hosszú fejlődés eredményei azonban nem adatolhatók. A borvidék, mint fejlettebb, értékesebb termőtáj kiemelkedése a királyok külföldi vitorokat megtelepítő akció során indult meg Tokaj-hegyalján.²¹ Az 1382-ből származó adat a keresztesek jobbágyai tevékenységére irányítja a figyelmet, s egyben bizonyítja, hogy Tokaj sem maradt ki a fejlődés folyamatából.

Szent István, II. Géza és felesége Eufrozina, Imre és II. András királyaink szentföldi tevékenysége, utóbbiak rokoni kapcsolatai a kilikiai Örményországgal,

¹⁹ Almási-Kőfalvi i.m., szerinte a rend létesítményei sokáig fennállottak.

²⁰ Németh Péter idézi Módy György adatát: Módy Gy.: Tokaj története 1200-1526 között. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. I. Szerk.Bencsik J.-Orosz I., 53. lap.

²¹ Zelenák István: A tokaji aszú titkai. Agroinform kiadó, 2012.7-1

valamint a templomosok és a johanniták magyarországi működése hozzájárulhatott a szőlőkultúra fejlődéséhez. Feltételezhető, hogy II. András szentföldi hadjárata, annak elsősorban a borok szülőhelyén (kilikiai Örményország) tett rokoni látogatása megnövelhette a tartalmas borok iránti igényt, s hozzájárulhatott új ismeretek, új fajták elterjedéséhez Tokaj vidékén. Ezt feltételezni ma még egyetlen tényből lehet: jelenlegi ismereteink szerint a tokaji keresztesek jobbágysai voltak az első ismert borkereskedők borvidékünkön.²²

A furmint szőlőfajta kutatása során kiderült, hogy azt mai ismereteink szerint-Erdőbényén, a prédikátor szőlőjében nevezik meg először, aki pedig leírta a szót, vagyis feltehetően a fajtát ismerte, Szántai Pál tarcali prédikátor, zempléni esperes volt.²³

Tarcal és Tokaj középkori története nehezen adatolható. Rákényszerülünk hipotézisek megfogalmazására. Nem engedhetjük meg magunknak, hogy megfogalmazzuk: nemcsak a vinitorok, vagyis a latin nyelvű szőlőművelők megjelenésével alakult ki a helyi ősi foglalkozásnál, a ligeti, fákra futtatott venyigék termőkérré alakításával bortermelésig eljutott tevékenységtől sokkal fejlettebb, közel-keleti és római, görög hagyományú termelésből kifejlődött igényesebb művelési mód, hanem a Tarcal és Tokaj királyi birtokon megtelepült stefanita „keresztesek jobbágysai” is részét képezik ennek a folyamatnak. Ismerve az adatok hiányát, még kevésbé fogalmazhatjuk meg, hogy az ő szőlőfajtáik is a furmint ősei között voltak. Feltételezéseinknek abban lehet szerepe, hogy figyelmünket a kevés ismert tény által megszabott irányba fordítsuk. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy királyainknak a „latin” szőlőtermelők megtelepítésére irányuló törekvése feltételezi a táj adottságainak ismeretét. Ezt azonban okleveleinkben nem fejtették ki, ezért csak feltételezni lehet cselekedeteik ok-okozati kapcsolatait. Királyaink oklevelei szerint a szőlőtermelés és a bor egyházi liturgiában betöltött szerepe között viszont egyértelmű összefüggés látszik. A tarcali és tokaji stefanita birtoklás kialakulásában a rendház és a szentföldi létesítmények fenntartását szolgáló pápai adó megfizetésének biztosítása szerepelt.

Elgondolkodtató, hogy Tarcal és Tokaj aszútermelésben a borvidék kiemelkedő települései. Hegyoldalaikon sok esetben akkor is terem aszú, ha máshol nem. Ráadásul az „aszú szőlő bor” írott dokumentumban először a tokaji Garaiak 1571. évi osztálylevelében találkozunk. A Garai familia báni ágához tartozó tokaji Garai Máté a Dél-Hegyalja legjobb fekvésű szőlőinek birtokosa volt, amikor pincéjében 70 hordó és 52 átalag aszú szőlő bor volt felhalmozva.²⁴

²² Módy Gy. i.m.55-56

²³ Zelenák I.: Erdőbénye, a legendák földje. In: Széphalom, a Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, 17. (2007). 182

²⁴ Zelenák I.: A borvidék kialakulása c. kötetében összefoglalja, amit a vinitorokról tudunk. In: A tokaji aszú titkai. Agroinform kiadó, Bp. 2012.11-16) (1571-ről 39-43. a dokumentum a 40. lapon, lásd a szerződés 8. pontja.

A borvidék kifejlődése, vagy a furmint fajta kialakulása története nem ilyen kevés tény logikus láncolata. Érdekes adalék például, hogy rác telepések is éltek Tokajban. A történetírás a szerb fejedelmek itteni birtoklását (1422-1444) rövidsége és az adatok hiánya miatt nem tudja elemezni. Hipotéziseink születéséhez ismerni kell azonban, hogy egy késői adat szerint szerb telepések is érkeztek ide. Miután Zsigmond király a déli végvári rendszer erősítését a török terjeszkedés során még megmaradt szerb fejedelmi birtokokat Debrecen, Munkács, Tállya, Tokaj, Boldogkő várakra cserélte, maguk a fejedelmek, Lazarevics István és Brankovics György despota maguk nem éltek új birtokaikon, de rác népesség telepítése mégis végbement. Az ortodox katolikusok egyháza történetét kutatva Hodinka Antal találta meg a rájuk vonatkozó adatokat. Ő ír arról, hogy „Ratzioni ispán” és telepes jobbágyság itteni megtelepedése Brankovics korában történt, még a 16. század végén is dokumentummal igazolható. Borvidékünk sok szállal kapcsolódik a Szerémség és Baranya szőlőtermelőihez.²⁵

5. A tokaji pálos kolostor története

A pálosok tokaji működését a régi kiadványokban a remete rend 1411-ben említett Szent Anna kolostorára vonatkozó adatokkal bizonyították, azonban ezt később megcáfolták.²⁶ Zavart okoznak azonban a földrajzi nevek. Remete-hegyből kettő van. Az egyik Tokaj határában, a pálos kolostor szomszédságában. Ezen a Melegoldal, Kis- és Nagy Verebes, Abaffi-sánc szőlőtermő dűlők találhatók. Ehhez tartozik az egykori (1923) Patkó-kőbánya az 1867. évi Kataszteri vázlatrajz szerint a Pusztasík nevű szikla kitüremkedés helyén. A másik a Tarcál-Tokaj és Keresztúr hármass határon fekvő Szentkereszt-hegy, melynek öblözete a Remete-völgy, szomszédjában van az Alsó-Remete dűlő (Keresztúr határában), fölötté a Tarcáli Felső-Remete és a Kassai-hegynek nevezett elvégződése. A szerzetesrendek történetéből ismert, hogy a rendek tagjai vízzel kevert, gyenge borokat ihattak. Valószínű, hogy az adományozott birtokok ezért találhatók a hegy gyenge bort adó északi oldalán.

Adódott a feltételezés, hogy a Szentkereszt-hegyen volt a kolostor, s ehhez egy régészeti lelet is hozzájárult. A tarcáli főszolgabíró 1896-ban, a millenniumi lelkesedéstől hajtva embereket fogatott fel a nép által már ismert leletek feltárására. A hármass határ északi lejtőjén meg is találtak egy falmaradványt, melynek kőből és téglából épült fülkéiben a remeték lakhelyét vélték felismerni. A közelben temetőt találtak, s kiszedtek 65 emberi csontvázat. A szakértelem nélküli ásatás a leletanyag

²⁵ Hodinka Antal: A tokaji görög katolikus parochia történetének forrásai. In: Tokaj és Hegyalja. Szerk. Bencsik J., 1989. 208-241. Utószó: János István. A dokumentum: Roussel Claudius tokaji vizsgálata 1565. aug. 17-én egy hatalmaskodás ügyében. Katonáit megelőzték a „Rác Yspan” emberei.

²⁶ Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története II. 331

befedésével zárult. 1 m talaj fedi azokat. Ez a rész ma is számon tartott lelőhely, de szakszerű ásatások híján azok pontos korát és adatolását nem lehet elvégezni.²⁷

A pálos kolostor történetét, a helyszín beazonosítását Bándi Zsuzsanna oklevélközlései segítették nyugvópontra jutni.²⁸ 1476-ban Szapolyai Imre szepesi gróf tanúsítja, hogy a Gyümölcsoltó Boldogasszony tiszteletére Thokai mezőváros közelében, a Bodrog folyó révje (kikötője) mellett a pálosoknak kolostort alapított, s birtokokkal látta el. A Bodrog folyón épült malmát adta nekik, s a kolostor birtokába került összes szőlői bortizedét és kilencedét átengedte a barátoknak. (Emellett megtalálható, 1494. évi átírata, melyben II. Ulászló megerősítette Szapolyai adományait, s két 18. századi másolat is mellékelve van).

A kolostor létezésére további adatok vannak 1472-ből, 1484-ből, 1494-ből, 1497-ből és 1519-ből.

A reformáció térnyerésével azonban megváltozott a kolostor helyzete. Serédi Gáspár császári vezér 1537-ben megszállta Tokaj várost, lakót kirabolta. A kolostort elfoglalta, a barátokat elűzte és az épületet lerombolta. A király, I. Ferdinánd maga elé rendelte, s számon kérte. Azzal védekezett, leromboltatta, nehogy Szapolyai-pártiak várat építsenek belőle. 1541-ben a tokaji várat, s az egész uradalmat érdemei elismeréseként Serédi kapta meg. A kolostor elnéptelenedett, birtokait Serédi elfoglalta.²⁹

A király azonban a reformáció terjedése miatt a pálosokat vissza akarta telepíteni. Ekkor kapták meg Bihary János keresztúri kúriáját, s itteni birtokait. A kolostor működése mégsem élet újra. Németi várkapitánysága időszakában (1556-1562) ismét elnéptelenedett, most már véglegesen. Az említett birtokadomány azonban ekkor is a pálos rendé maradt, s „tarcal-keresztúri pálos birtok” néven került említésre. Az említett földrajzi nevek ezzel lehetnek kapcsolatosak, s s rájuk hivatkozva feltételezték itt is pálos kolostor létezését.³⁰

6. A tokaji kővár környezete és építésének sajátosságai

A tatárjárás után több kővár épült Tokaj környező hegyeken. Tokaj település jelentős átkelőjével, és vámszedő a tállyai váruradalom része volt. A Balkán felől Krakkó felé vezető nemzetközi kereskedelem a 14. századtól fellendült, megnőtt a tiszai átkelő jelentősége. Ehhez járult a máramarosi só tiszai szállításának biztosítása. Tokaj stratégiai jelentősége megnőtt, s a hely védelmére erődítmény építése vált szükségessé. Zsigmond király az ellene 1401-ben fellázadó Debrői

²⁷ Az Adalékok Zemplén vármegye történetéhez c. periodika 1896. évi I. évf. adott hírt az esetről.

²⁸ Bándi Zs.: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei. In: Borsodi Levéltári Évkönyv, V. (1985.), 686, s köv. lapok)A Mol (újabbán MNL) Dl 17866 (Ap. Tokaj f.2.N.9.sz oklevélben.

²⁹ Déchy M.: A tokaji vár története

³⁰ A tokaji pálosok AZT XXIV (1926) 79 Idéz egy oklevelet, melyben néhai Bihary Balázs keresztúri kúriáját I. Ferdinánd király 1576.jan.11-én a tokaji pálosoknak adományozta. Ehhez 18 hold szántó is tartozott. Ez volt az utolsó (eredménytelen) kísérlet a kolostor működésének megújítására.

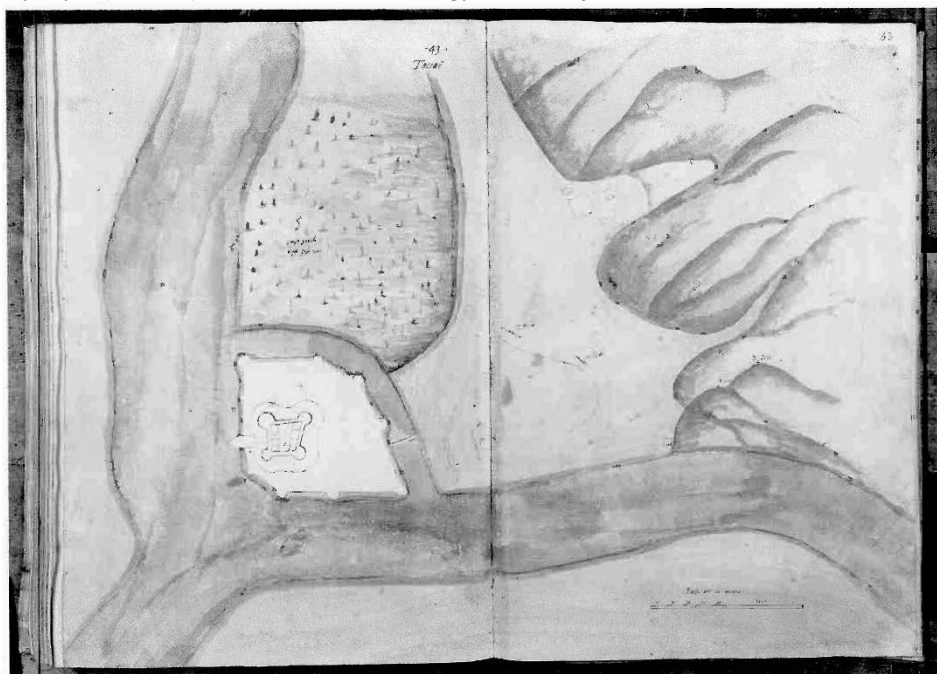
István kincstartó megfélemezésére sereget küldött, s ostrommal szerezte meg Tállya várát. A kegyvesztett Debrői birtokai elkobzásával Tokaj ismét királyi birtok lett. Miközben a király birodalma ügyeit intézte, Garai Miklós nádor irányította az események alakulását. A lengyel kapcsolatok erősítése céljából egyik fiát, Jánost összeházasította IV. Ziemovit mazóviai fejedelem Hedvig nevű lányával. 1410-ben Zsigmond király jelentős, 12000 arany értékű jegyajándékot adott a házasságra lépőknek: Tállya vára és uradalma került birtokukba.

A török terjeszkedés megállításában Zsigmond együttműködött a vele családi kapcsolatban lévő Lazarevics István szerb fejedelemmel. A Garaiakkal együttműködve elcserélte a szerb fejedelem birtokát, Szreberniket és uradalmát magyarországi birtokokra, melyek között ott volt Tállya és Tokaj is. Az 1422. évi csereszerződés Tokajt castrumával együtt említi. Németh Péter, a tokaji váruadalom kialakulásával foglalkozva újabb adatokkal gazdagította a tokaji vár gazdag irodalmát.³¹ 1412-ben a tokaji erősség alvárnagya elfogta Kállai Lőkös fia Miklós Tiszán üsztatott malmát. Az alvárnagy Geszti László fia, Mihály tállyai várnagy embere volt. A tokaji erősség első építményei 1412 és 1422 között épültek, aki ezt irányította, Kapi András tállyai várnagy lehetett. Ő az események időszakában, 1405 és 1416 között sókamarás volt. Az építés költségeit a sóbevételek fedezhették. A követ, melyből építkeztek, a közeli Bodrog partján, a Tokaji-hegy lábánál fekvő sziklafelszínnek (Felső-Patkókő) és sok későbbi bánya lősz alól kibukkanó erodált piroxéndacit felszínén, s a Veres-árok patakmedrében található. (Azóta az útépités miatt átalakított térségben az 1923-ban Patkó-bánya néven alakított vállalkozás működött). A város felől haladva a vártól néhány száz méterre már régen megkezdődhetett a kőfejtés. A sziklafal lábánál már a 18. században – a pálos kolostor működését felidéző – kápolna állott a Szent kő nevű helyen, melyet az út bővítése miatt 1784-ben bontottak le.

Az utóbbi tíz évben Makoldi Miklós régész helyszínazonosító kutatásokat folytatott a várban, ahol a belső vár erős falai elsősorban piroxéndacitból, a Merítő-bástya és a Nyáry („vasaló”)-bástya bodrogkeresztúri riolittufából készült. Ez a kétféle kő általánosan előfordul. Bethlen, s a Habsburg uralkodók korában szabályos riolittufa-tömböket készítettek a vár számára, s azokat az Új-bástya és más erődítések készítésekor alapozás és falak emelése közben használták. Meszet minden esetben a Zemplén község szomszédságában fekvő Ladmócról, meglehetősen távolról kellett szállítani. Ez a tufa is elérhető lehetett lekopott sziklafelszínén a keresztúri Csonkamál lapos dombháton és a Kakashegyen. A keresztúri szállítás dokumentumban is említett tény.

³¹ A vár történetének első feldolgozója Soós Elemér volt. Műve: A tokaji vár hadi és műleírása (Hadtört. Közl, 1913.) azonban elsősorban Détshy Mihály kiterjedt kutatásai révén túlhaladottá vált. Műve: Tokaj várának története. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok II. Szerk. Bencsik J.- Orosz I. Tokaj, 1995.5- 88. Németh Péter a kutatások újabb területekre kiterjesztő műve: A tokaji váruadalom kialakulása. Századok 139. 2005.429-447. Idézet a 433.lapról. Szerző forrása: Zsigm. Okm.III. 2459 sz. A váruadalom történetét Ulrich Attila dolgozta fel, a kialakulásáról lásd Németh Péter művét.

A kővár a Tisza és a Bodrog találkozásánál fekszik, ami a nehéz lefolyású ártéren közös deltarendszernek is nevezhető. A Tisza a „vasaló”-bástyánál érte el a várat, itt kissé délnyugati irányt vett fel. Árvizei már akkor is nagy erővel pusztították a földből épült sáncokat, iszapjával pedig gyorsan feltöltötte az árokszerű, hegyes cölöpökkel is ellátott védműveket. A Bodrog ágakra szakadva érte el a vár térségét. A főág a maival egyezett, a tokaji révnél azonban elágazott egy kisebb meder. A várat északkeletről a Kis-Bodrog mesterségesen szélesített és mélyített medre védte. Az Új-bástyát azonban a Bodrog áradása rendszeresen megrongálta. A 15-16. században kiépült vár, a későbbi Belső-vár és a Némethi Ferenc korában már kiépült külső védművek (Merítő-bástya) között kis halastót emlegetnek a források, melynek lemélyítésével és kiterjesztésével a Belső-tónak nevezett „védmű” fejlődött ki. Az említett munkálatok II. Rákóczi György korában belga és velencei mérnökök segítségével indult (bár munkájuk részleteit nem ismerjük), később még többször sor került a folyók védelmi szerepének megújítására. A védelem mellett a vár föld védművei a sok vesszőfonásos falazás ellenére ki voltak téve a folyók pusztításának. 1704-1705 telén, mikor sor került a vár lerombolására, Patai Sámuel várnagy a két folyó, valamint a Tice- Karcsa-Nyenyő (Határér) duzzasztott vizének egyesített erejét is kihasználta.

Nicolaus Angielus rajza, 1560 körül. Az első rajz, ami a várról készült, ezért megőrizte a középkori építményeket. A brandenburgi hercegi levéltárban található. Helye: Fürstenhoff, Festungsplane, Blatt 33. 1560 Tokaj (Toccai). A rajzért Frank Stryzewskinek tartozom köszönettel.

ADATOK ZEMPLÉN VÁRMEGYE DUALIZMUS-KORI GAZDASÁGÁHOZ

BOROS LÁSZLÓ

Some data about the economy of Zemplén County in the age of dualism

Zemplén is the longest and most peculiar shaped county of north-eastern part of historic Hungary. Its territory is 6301,58 km². Large part of it is mountainous terrain. It is relatively poor in mineral resources therefore it is industrially underdeveloped at the time. Its agriculture is much more significant. The world renown wine growing area of Tokaj is part of this county. It was Keleti Karoly in 1873 who first provided detailed information about grapes growing and winemaking. (*table 1*)

At the end of the 1800s phylloxera caused enormous damages to the wine region. Furmint, Hárslevelű and Muscat grapes are grown in Tokaj-Hegyalja. In its winecellars, carved in tufa and loess, excellent wines are produced such as Aszú. The northern parts of the county are covered in large forests. In its southern parts grain growing and ploughlands were dominant.

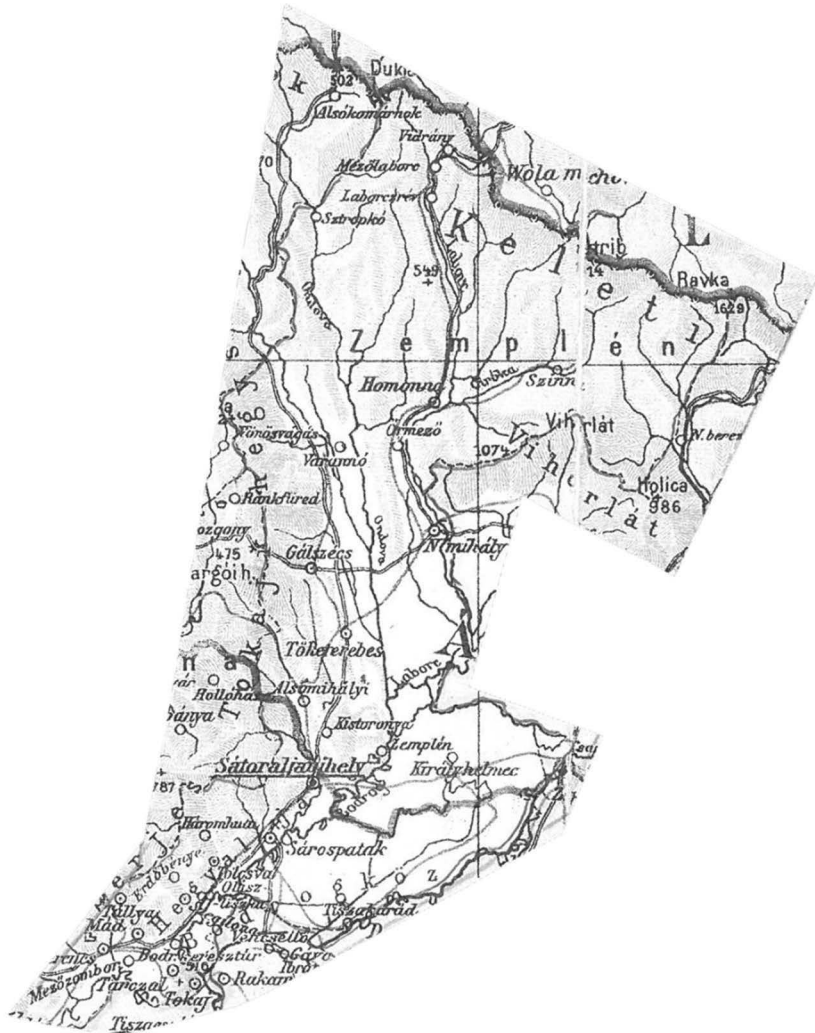
Bevezetés

Zemplén vármegye területe 6301,58 km² (=630158 hektár). A történelmi Magyarország északkeleti részének leghosszabb és legkülönösebb alakú vármegyéje. A galíciai (ma ukrainai) határszéltől, az Uzsoki-hágó (502 m) és a Rawka hegycsúcs (1629 m) között húzódó Keleti-Beszkidék gerincvonulatától 157,5 km hosszúságban nyúlik le a Tisza és a Sajó egyesüléséig.

Határai: észak felől Galícia, amelytől a Keleti-Beszkidék 600-1500 m magas gerincvonulata választja el, Sáros vármegyétől a Tapoly és Ondava folyók, Abauj és Borsod vármegye felől az Eperjes-tokaji hegylánc, a Hernád és Sajó folyók alkotják határát; kelet felől Ung vármegyétől a Laborc és Latorca, Szabolcstól pedig a Tisza, a Takta és a Törökér választja el (*1. ábra*).

A megye északi része egészen, de területének nagyobb része is hegyvidékkel borított. Nagyobb síkságai a déli és délkeleti részen vannak. Ilyen az Ondava-, Tapoly- és Laborc folyók déli szakaszán elterülő lapály, amely az Alföld legészakibb nyulványa. A Tisza, Bodrog és Latorca a Bodrogtózt zárja közre délkeleten, míg délen a Tisza, a Hernád és a Sajó által kialakított síkság terül el. A három síkság közül a Bodrogtózt a legnagyobb, melynek hossza 67 km, szélessége 6-27 km, területe pedig 97926 hektár.

A 6301,58 km² területű Zemplén vármegye területéből 5040 km² (=79,9%) hegy és dombvidék. A hegységek: Keleti-Beszkidék, a Vihorlát északi része, az Eperjes-Tokaji-hegység és a különálló halomcsoportok (pl: a Tarbucka és Király-hegy a Bodrogtóztban).

1.ábra: Zemplén vármegye a 20. század elején

A 6301,58 km² (más adatok szerint 6269,30 km²) kiterjedésű, 1900-ban 327993 lakosú Zemplén vármegyének van egy rendezett tanácsú városa: Sátoraljaújhely, a vármegye székhelye. A 450 község 11 járásra van beosztva. Ezek a következők: 1. bodrogközi járás 50 községgel és 46385 lakossal, 2. gálszécsi járás 37 községgel és 29703 lakossal, 3. homonnai járás 74 községgel és 33918 lakossal, 4. nagymihályi járás 44 községgel és 34088 lakossal, 5. sátoraljaújhelyi járás 37 községgel és 22276 lakossal, 6. sárospataki járás 7

községgel és 9762 lakossal, 7. szerencsi járás 26 községgel és 43333 lakossal, 8. szinnai járás 49 községgel és 27497 lakossal, 9. sztrókói járás 65 községgel és 15132 lakossal, 10. tokaji járás 15 községgel és 25711 lakossal, 11. varannai járás 46 községgel és 23191 lakossal (BOROVSKY S. 1906). Különösen a felső-zempléni települések nagy száma és kis lakosság száma szembetűnő (aprófalvasok). Sátoraljaújhely az egyetlen város a megyében. A nagyközségek száma 30 (települések 6,6 %-a).

Zemplén vármegye változatos geológiai felépítésű. Nagy területet foglal el a flis (homokkő) – pl. a Beszkidek ilyen kőzetből épül fel. Az Eperjes-Tokaji-hegység vulkanikus eredetű: riolit, riolittufa, andezit (piroxéndacit), andezit tufa a fő alkotókőzetek. A Zempléni-sziget-hegy óidejű kristályos kőzetekből épül fel. A síkságokat különböző fiatal alluviális anyagok építik fel.

A megye változatos geológiai felépítése lehetővé tette többféle ásványi anyagok képződését, ezen ásványi nyersanyagok mennyisége azonban nem túl jelentős, csak a kőzetek (andezit, riolit, riolittufa, horzsaköves riolittufa) kitermelése vált iparilag gazdaságossá (Sárospatak, Erdőbénye, Bodrogkeresztúr, Tokaj, Tarcal, Mád, Tállya).

1.kép: Rétek és jellegzetes szénaboglyák a Beszkidek lejtőjén

A hosszúra nyúlt megye éghajlata nem egyforma. A Beszkidek és a Vihorlát magasabb részei hűvösesek, csapadékosak. Télen a hó sokáig megmarad, ezért

növénytakarója az erdő, az alacsonyabb szinteken alhavasi rétek, legelők biztosítják az itt élő emberek megélhetését (*I.kép*). Tokaj-Hegyalja kedvezőbb sugárzásviszonyú lejtőin 10°C évi középhőmérséklet az uralkodó, ennek következtében világhírű borvidék alakult ki. A Bodrogtörzs és a déli sík terület klímája alföldi jellegűt mutat. A Bodrogtörzs árvízjárta mocsár és lápvilága csak az 1850-es 1860-as évektől, a Tisza és a Bodrog szabályozása után vált szántóföldi művelésre alkalmassá.

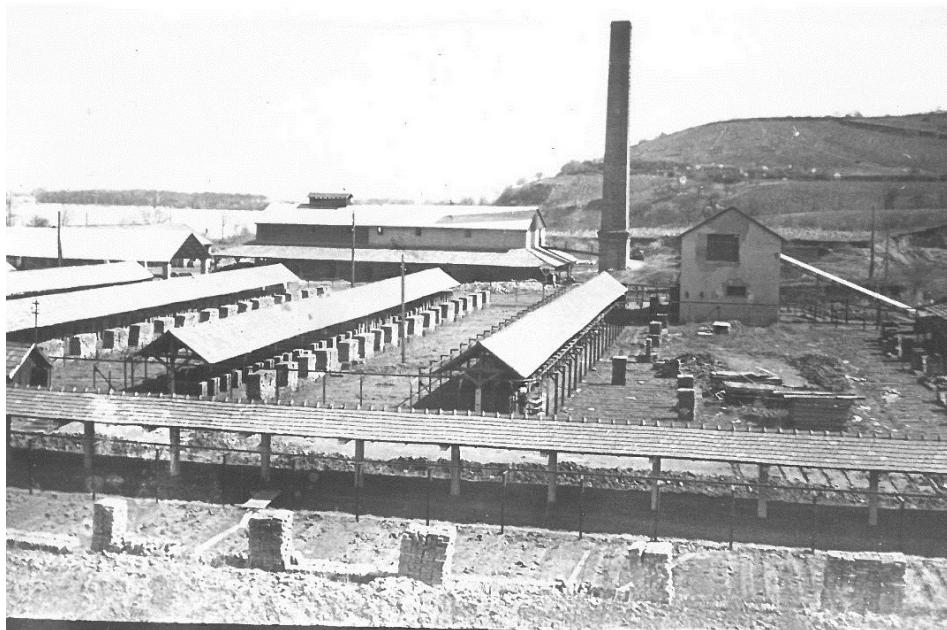
Zemplén vármegye gazdasága 1850 és 1920 között

Ipar

A vármegye változatos geológiai felépítése ellenére kevés kitermelésre alkalmas ásványkincsrel rendelkezett, ezért ez a városkialakító tényező nem jelent meg az ország ezen részében. Az ipar csak manufakturális szinten volt itt-ott fellelhető, tehát csak lokális, legjobb esetben regionális jelleggel bírt. Kivételt jelentett Sárospatak, ahol a habánok hamar felismerték a kerámia ipari előállítását.

A kitermelőipar viszonylag hamar megjelent. BOROVSKY S. (1906) megemlíti, hogy Bodrogszerdahely község határában több kőbánya van. A kőbányászat a megyében is a vasútépítéssel lendült fel, mivel a sínek ágyazatát piroxéndacit (andezit) képezte (és képezi ma is). De útépítésre is használták. Példa erre Dargó község, amelynek „kőbányái a legpompásabb útépítő zúzott követ szolgáltatják.” Felsőalmád határában vasércet tártak fel. Királyhelmeceen gőzmalom és kőbánya működött, miként Kiskövesden is. Laborcfőn barnakőszén található, de kitermelés nem történt belőle. Nagymihályon kőbánya üzemelt. Sárospatakon már az 1800-as években híres malom, malomkőgyár, kályha- és téglagyár nyújtott megélhetést a település lakóinak. A sátoraljaiúj helyi dohánygyárat 1895-ben alapították a környéken és a Nyírségben természetesen dohányfeldolgozására. Ez volt a megye korabeli legjelentősebb üzeme. Évszázadokon keresztül Tokaj volt a Tiszán érkező máramarosi fa és só fontos feldolgozó és átrakodó helye. Tokaj és Tarcalmalma a környéket látta el a kenyér alapjául szolgáló liszttel. Tokajban ezen túl gyufa-, ecet-, paplan- és konyakgyár, valamint fűrészüzem is működött. A szerencsi Cukorgyárban a termelés 1889-ben, a Csokoládégyárban 1923-ban indult meg. Tarcalon és Tokajban a kőbányászat (piroxéndacit) bányászat a vasút-, útépítésében és a folyószabályozásban játszott fontos szerepet, Mádkaolin, bentanit és riolit tufa bányászatáról és őrlőművéről, Tállyaandezitbányászatáról érdemel említést. Az itteni régi lakóházak és kerítések építőanyaga bizonyítja a kőbányászat korábban játszott fontos létét és jelentőségét. Meg kell említeni az ugrói gőzmalmot, a homonnai szesz- és kályhagyárat Felső-Zemplénben, továbbá a mezőzombori gőzmalmot a szegi-

i kaolinörlőt és a tarcali és a bodrogkeresztúri téglagyárat (2.felvétel). Az ipar azonban szegényes, alárendelt szerepet töltött be Zemplénben a 19. és a 20. század fordulóján.

2.kép: A bodrogkeresztúri téglagyár

Mezőgazdaság

A BOROVSKY Samu által szerkesztett „Zemplén vármegye és Sátorajújhely R. T. város” című, 1906-ban megjelent monográfiájában olvashatjuk, hogy „A megye 1807202 kataszteri holdnyi területének valamivel kevesebb, mint a negyed része (422841 hold) szántóföld; mint a vármegye fent jellemzett talajviszonyaiból következik, a szántóföld javarésze a déli járásokra esik. Rét összesen 105806, legelő pedig 174236 kat. hold van. Igen terjedelmes az erdőterület; a 302304 kat. holdra rugó erdőségnek 70%-a a megye négy északi járására esik. A művelési ágak, tehát a vármegye területének két különböző területre osztása még határozottabban tűnik szembe. Kertekre összesen 15810 kat.hold jut, a szőlőterület kiterjedése 9369 kat. holdat tesz ki és főkép a megye délnyugati részét foglalja el. Nádasokra 806 kat. hold esik; ezek is kizárólag a megye déli részén, főkép a bodrogközi, szerencsi és tokaji járásban vannak. A nem termő terület elég jelentékeny és 56030 kat. holdra rúg”.

Bár a szőlő területe viszonylag kicsi, de jelentősége, hírneve messze meghaladja a megye más mezőgazdasági ágazatainak gazdasági szerepét. Zemplén vármegye nemcsak hazánk legkitűnőbb borainak termőföldje, hanem méltán világhírnévre emelkedett a „tokajinak” nevezett, ízre, zamatra, illatra egyaránt páratlannak elismert boraival.

Zemplén vármegye területén Tokaj-Hegyalja a kimagaslóan legkiválóbb és legismertebb borvidék az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátorhegyig terjedő kedvező talajú és klímájú terület. Sokan és sokszor ide sorolják a Ronyva patak túloldalán emelkedő Zempléni-szigethegység két települését, Szőlóskét és Kistoronyát is. Felső-Zemplén más helyein is előfordul a szőlő, de az már minőségben elmarad a tokajitól, inkább csak helyi igényeket elégít ki, s pl. a Felső-bodrogközi települések szőlő- és bortermelését az ungi-beregi borvidékhez sorolják.

KELETI Károly 1873-as felmérése ad először pontos számadatokat Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságáról (*1.táblázat*). 24 település szőlőtermelését, a megtermelt bor mennyiségét és a szőlőbirtokosok számát közli. A 10028 szőlőbirtokos 1873-ban 6333,4 hektár szőlőterületet művelt, s 57398 akó (azaz 36597 hektoliter) fehér, 750 akó (= 405 hl) siller bort termelt. A legkiterjedtebb szőlőültetvényen Tállya (920,7 ha, a hegyaljai szőlők 14,5 %-a), Tolcsva (549,5 ha, 8,6 %), Sárospatak (544,4 ha), Tarcál (517,8 ha, 8,2 %), Mád (508,3 ha, 8%) és Tokaj (4447,1 ha, 7,1 %) rendelkezett. A legtöbb szőlőbirtokos Sárospatakon (549 fő, a hegyaljai szőlőbirtokosság 15,4 %-a), Tállyán (1200 fő, 12,0 %), Sátoraljaújhelyen (1093 fő, 10,9 %) és Tarcalon (640 fő, 6,4 %) élt.

Ekkor még nem lehetett sejteni, hogy alig több mint egy évtized múlva Tokaj-Hegyalján is megjelenik a filoxéra (gyökértetű), s másfél évtized alatt elpusztítja a szőlőültetvények 83,1 %-át. A számos óvintézkedés ellenére 1885-ben Tokaj-Hegyalja több pontján is megjelent a veszedelmes kártevő, s tíz év alatt 6494 hektárról 4032 hektárra, azaz 37,9 %-kal csökkent a szőlő területe. 1885-ben Hegyalja déli és középső részére korlátozódott a szőlővész. 1887-ben már Hegyalja középső és északi részén is megjelent a filoxéra. Ugyanezen évben jelentették, hogy „Olaszliszkan elterjedése olyan mértékű, hogy a szüreti eredményekben is lemérhető.”

A filoxéra pusztítása az 1890-es évek elején tetőzött: „A lizskaiak úgy vélték, hogy már többet nem szüretelnek. Az újhelyi szőlők többsége teljesen tönkrement. A mádiaknak nincs mit szüretelni.” A lösszel fedett Tokaj-hegy lejtőin kevésbé tudott támadni a filoxera. A bajokat tetézte, hogy a még megmaradt szőlőket 1891-ben a szőlőragya, a *Peronospora Viticola* támadta meg.

A Földművelési Minisztérium 1897-es adatai szerint Zemplén vármegye 15617 kh (=8901 ha) szőlőterületéből 12981 kh (=7406 ha) elpusztult, ami 83,1 %-os kártételt jelentett (FEYÉR P. 1970).

1.táblázat. A szőlőbirtokok száma, a szőlőterület (ha) és a termelt bor mennyisége (akó) Tokaj-Hegyalja 1873-ban

Település	Szőlőbirtokos (fő)	Szőlőterület (ha)	Bortermelés	
			Fehér (akó*)	Siller (akó*)
Abaújszántó	29	346,6	5000	-
Bekecs	118	47,1	300	-
Bodrogkeresztúr	240	171,5	3000	-
Bodrogolaszi	127	226,4	931	-
Erdőbénye	450	227,9	2500	-
Erdőhorváti	292	176,5	1000	-
Golop	72	81,6	380	-
Hercegekút	-	-	-	-
Kisfalud	87	137,9	900	-
Legyesbénye	183	72,0	1000	-
Mád	550	508,3	6250	200
Mezőzombor	183	192,0	1600	-
Monok	365	308,0	3800	-
Olaszliszka	600	250,5	600	-
Ond	178	130,4	800	-
Rátka	440	172,6	700	-
Szárazsadány	51	23,6	1058	-
Sárospatak	1549	544,4	9770	450
Sátoraljaújhely	1093	60,0	2600	100
Szegilong	41	27,6	270	-
Szerencs	475	172,6	2700	-
Szőlöske	57	93,5	790	-
Tarcal	640	517,8	6129	-
Tálya	1200	920,7	7000	-
Tokaj	502	447,1	2200	-
Tolcsva	540	549,5	7500	-
Vámosújfalu	110	103,5	300	-
Végardó	-	5,2	-	-
Kistornya	162	143,1	550	-
Összesen	10247	6570	68738	750

*1 akó≈51 liter

Forrás: Keleti K. 1875 nyomán

A filoxera ellen a kezdeti hitetlenkedés, közöny, bénaság után megpróbált védekezni Hegyalja népe. Viszonylag hamar felismerték a kén, a kénvegyületek szerepét a megoldásban. Mint később bebizonyosodott, az igazi megoldást az ellenálló amerikai (vad) alanyokra való oltás jelentette.

Az ország más részeihez hasonlóan a szőlők rekonstrukciója a gazdák tökeszegénysége miatt csak nagyon vontatottan indult meg. Tokaj-Hegyalján a rekonstrukció megindulásában Dr. Bártfai Szabó Gyula és Bernáth Béla szerzett elévülhetetlen érdemeket, akik Tályán, saját birtokukon kezdték el az amerikai vad alanyba oltott, immunis szőlővesszők telepítését. Az állam a felújítás

munkáját a sárospataki, a mádi, a tolcsvai és az olaszliszkai kísérleti telepek berendezésével segítette. Eredményeként 1900-ban már 3246 hektár területen 19715 hl bor termett, 1903-ban 3951 ha területen, 1905-ben 4483 ha, 1907-ben 3929 ha területen folyhatott szőlőtermesztés. 1900 és 1907 között a szőlőültetvények kiterjedése 20,3 %-kal, a bortermelés 41,8 %-kal növekedett (2.táblázat).

2.táblázat. A szőlőterületek nagysága (kh) és a megtermelt bor mennyisége (hl) a szőlőrekonstrukció eredményeként Tokaj-Hegyalján

Település	1903		1904		1905		1906		1907	
	Kh	Hl	Kh	Hl	Kh	Hl	Kh	Hl	Kh	Hl
Abaújszántó	140	1620	144	1480	148	2140	150	1460	154	1871
Tálya	1300	7600	1306	5900	1316	1057	1336	6120	1344	11770
Golop	11	3	14	18	14	36	14	36	20	50
Monok	300	453	301	680	301	1150	301	1120	305	1850
Legyesbénye	28	220	31	315	35	333	36	161	41	800
Bekecs	9	8	5	8	5	10	4	20	22	30
Szerencs	60	300	71	200	75	760	80	200	96	1020
Ond	23	36	28	63	28	81	28	70	28	120
Rátka	16	9	20	54	20	90	20	80	20	103
Mád	499	3600	500	3240	480	5830	492	3160	597	8000
Mezőzombor	174	1770	203	1756	210	2040	231	1370	232	3530
Tarcal	706	3260	917	5670	932	5301	932	1600	932	5411
Tokaj	645	5070	651	4640	651	3810	651	3430	802	5040
Bodrogkeresztúr	118	751	138	633	140	1306	144	490	144	1940
Bodrogkisfalud	77	330	83	564	76	830	83	450	88	220
Szegilong	131	1450	140	1160	152	1580	167	900	184	2150
Erdőbénye	300	3160	321	2380	337	4630	342	2280	363	6920
Erdőhorváti	37	119	40	240	52	306	58	290	66	550
Tolcsva	665	7840	672	7010	684	7903	701	4200	730	1170
Olaszliszka	221	4200	235	3420	260	5130	262	693	395	1390
Vámosújfalú	46	315	51	620	53	756	53	423	63	800
Bodrogzsadány	106	1447	110	1000	134	1780	143	1310	177	2350
Bodrogolaszi	69	1105	72	900	86	840	88	600	120	1821
Bodrogfalasz	10	1	7	28	7	31	9	-	-	30
Újpaták	-	-	9	3	9	36	9	25	16	40
Sárospatak	275	1470	630	2844	634	4455	671	2040	664	6250
Végardó	8	9	5	19	5	25	5	15	6	20
Károlyfalva	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sátoraljaújhely	690	304	701	5500	720	6860	750	4306	764	6146
Szőllőske	67	671	68	684	101	657	103	340	103	330
Kistoronya	201	1571	201	1845	201	1450	202	900	207	670
Összesen	6932	48845	7674	53874	7866	70728	8065	38089	8693	83929

Forrás: Hegedűs S. 1908 nyomán in Balassa I. 1991

A nehezen induló, de 1900 és 1914 között mégis érdemleges eredményeket produkáló rekonstrukció üteme az I. világháború első éveiben előbb megtorpant, majd

1917-1918-ban megállt. A háborús vereség, az ország megcsonkítása, a külső piacok elvesztése bénítólag hatott az ország, s ezen belül Tokaj-Hegyalja gazdaságára is. Két hegyaljai települést, Kistoronyát és Szőlőskét az akkor megalakuló Csehszlovákiához csatolták. Közben természeti károk sújtották Tokaj-Hegyalját: 1926-ban peronoszpóra járvány, 1927-ben és 1929-ben fagykár tizedelte a szőlőket (3.táblázat). Ekkor a természet szőlőfajok a furmint, a hárslevelű és a muskotály.

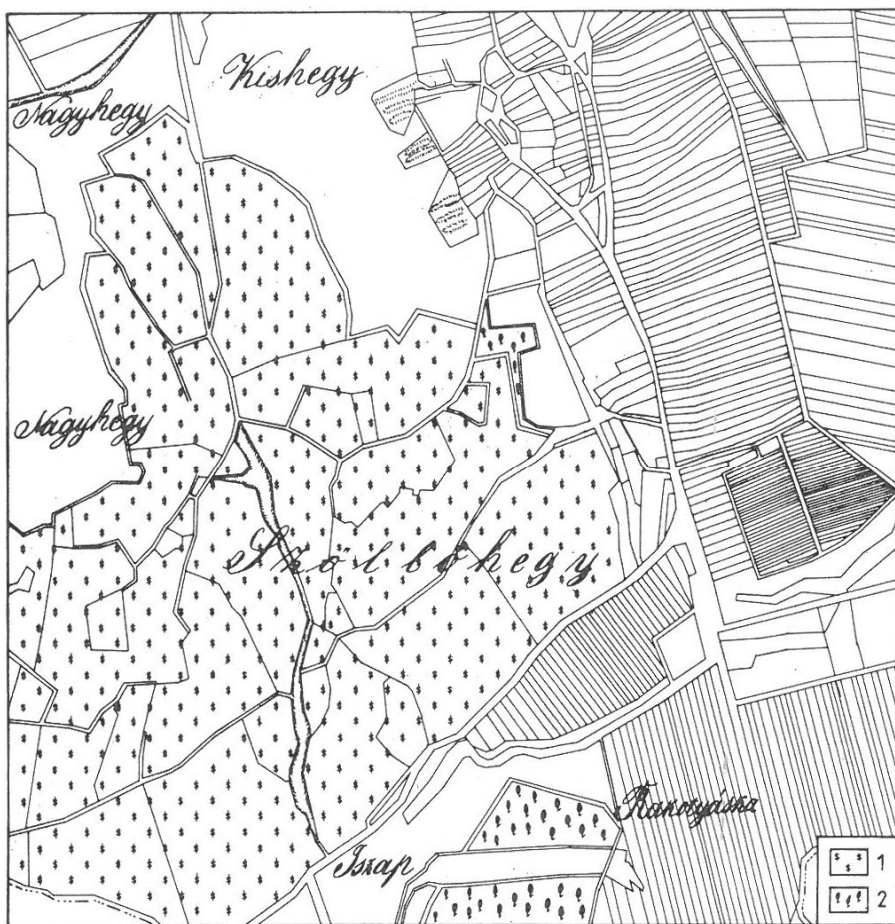
3.táblázat. A szőlőterület (ha) változása Tokaj-Hegyalján 1873-1935 között

Település	1873	1895	1913	1935
Abaújszántó	363	104	56	163
Bekecs	47	14	17	21
Bodrogkeresztúr	172	67	84	87
Bodrogolaszi	227	1	59	62
Bodrogszegi	140	23	67	155
Erdőbénye	278	204	238	257
Erdőhorvát	176	222	62	75
Golop	82	-	12	12
Herceggút	-	-	-	51
Károlyfalva	-	-	-	-
Legyesbénye	72	49	31	32
Makkoshotyka	-	4	2	2
Mád	508	432	365	533
Mezőzombor	192	91	154	139
Monok	308	-	114	78
Olaszliszka	251	308	228	250
Ond	130	1	35	35
Rátka	173	108	58	60
Szárazsádány	24	7	100	91
Sárospatak	549	182	151	288
Sátoraljaújhely	60	241	330	414
Szegilong	28	1	112	28
Szerencs	173	-	66	68
Tarcal	518	430	510	313
Tállya	922	614	617	629
Tokaj	447	460	474	348
Tolcsva	550	398	410	467
Vámosújfalva	104	71	43	48
Hegyalja összesen	6494	4032	4395	4706
Borsod-Abaúj-Zemplén megye összesen	21119	7847	7624	9667
Hegyalja részesedése Borsod-Abaúj-Zemplén megye szőlőterületéből (%)	30,7	51,4	57,6	48,7

A zárt hegyaljai borvidéken kívül rekedt szőlőtermelő helyek termelése, fajtaösszetétele, művelési módja kevésbé volt szabályozott, s még kevésbé volt

ismert a távolabbi országrészeken és külföldön. Talán ezzel magyarázható, hogy a szakirodalom igen szűkszavúan foglalkozik ezen termőhelyekkel annak ellenére, hogy némelyikében – így a Ronyva pataktól és a Karcsa-értől északra elterülő Felső-Zemplén egyes helyein kellemes asztali bort állítanak elő.

Felső-Zemplén nem alkot önálló, összefüggő borvidéket. A tokaj-hegyaljai és a beregi (Ungvár-munkácsi) zárt borvidékek között fekszik. A kisebb-nagyobb termelési központok egymástól jórészt elkülönülten jelennek meg, szigetszerűen emelkednek ki a más domborzati adottságú (síksági) és agrárkultúrájú (állattartó rét-legelőgazdálkodás, szántóföldi gazdálkodás) környezetéből (2. ábra).

2. ábra: A királyhelmecei Nagy- és Kiskirályhegy szőlőültetvényei (1869).

1=szőlő, 2=erdő

FÉNYES Elek (1851) 11 felső-zempléni település esetében tesz – igaz szűkszavú – említést szőlő(bor) termeléséről: „Kis-Kövesd magyar falu Zemplén

vármegyében. Szántófölde 730 hold; szőlőhegye jó bort terem.” „Király-Helmeccz magyar m.v. Zemplén vármegyében... Szántóföldje 1475, s mindenféle gabonát, kukoricát, kaposztát, dohányt bőven terem; szép tölgyes erdeje, szőlőhegye, híres cseresznyéje, sok gyümölcse van”. (2. ábra, 3. táblázat). Csarnahó „szőlőhegygel, erdővel, 200 hold szántófölddel”. „Imreg: „...van szőlőhegye, 518 hold szántóföldje, jó rétje”, „Kis-Toronya magyar falu Zemplén v. megyében. Ez a helység még Hegyaljához tartozik, s északról ez zárja be ezt a nevezetes bortermő vidéket. Bora fűszeres ízéért különösen becsültetik”. „Nagy-Toronya: Szőlőhegye jó asztali bort terem, de már Hegyaljához nem számítatik”, Zemplén „Magyar mezőváros a Bodrog jobb partján... szőlőhegye sok és kapós asztali bort, rétje pedig szénát terem”. Szőlőske: „Magyar falu... Szőlőhegy. Erdő”.

Az 1865-ös Adattár már 19 felső-zempléni település szőlőtermesztéséről számszerű adatokat közöl (4. táblázat). A 19 falu, ill. mezőváros 26159 földterületének 3,9%-a (=1028 ha) volt szőlővel betelepítve. A legnagyobb ültetvények Királyhelmeccz (147ha, az összes földalap 7,4%-a), Kistoronya (143ha, az összes földalap 15,4%-a), Szőlőske (97ha, 11,2%), Bári és Csarnahó (86-86ha, 6,6%), Bodrogszerdahely (85ha, 3,6%) és Nagykövesd (78ha, 6,3%) határában díszlettek.

4. táblázat. Felső-zempléni szőlőtermelő települések földhasznosítása 1865-ben
Forrás: Adattár (Buda, 1865) hektárban

Település	Nagybirtokosok száma	Kisbirtokosok száma	Szántó	Rét	Legelő	Erdő	Szőlő	Hasznavehetetlen	Összes terület
1. Kisazar	6	82	620	49	-	924	2	92	1 687
2. Bári és Csarnahó	4	290	284	46	327	436	86	124	1 303
3. Gálszécs	11	290	2 045	85	95	325	39	191	2 780
4. Szürnyeg	3	246	597	280	167	-	15	270	1 329
5. Kozma	4	102	655	152	165	198	2	77	1 249
6. Ladmóc	5	204	272	152	193	229	53	172	1 071
7. Legenye-Csergő	5	288	832	258	101	-	33	104	1 328
8. Szőlőske	1	115	109	58	39	489	97	71	863
9. Kistoronya	2	232	332	51	197	76	143	127	926
10. Nagytoronya	2	218	393	60	50	821	68	101	1 493
11. Zemplén	3	192	431	126	163	470	41	200	1 431
12. Királyhelmeccz	4	726	798	374	193	216	147	266	1 994
13. Nagykövesd	4	223	483	355	106	42	78	164	1 228
14. Szentés	4	213	545	348	27	-	15	196	1 131
15. Szerdahely	6	200	707	382	502	80	85	586	2 342
16. Somotor	2	36	348	178	60	-	1	109	696
17. Krivostyán	2	149	77	6	11	188	61	56	399
18. Oreszka	2	112	250	67	62	792	17	50	1 238
19. Sztára	2	247	602	67	220	516	45	221	1 671
Összesen	72	1165	10 380	3094	2687	5802	1028	3177	26 159
%	5,8	94,2	39,7	11,8	10,2	22,2	3,9	12,2	100,0

Alig nyolc évvel később, 1873-ban KELETI Károly „Magyarország szőlészeti statisztikája című munkájában megyei, járási és községi bontásban teszi közzé a szőlő- és bortermelésre vonatkozó adatokat. Ezen jeles statisztikai adattár révén meglehetősen pontos képet nyerhetünk a korabeli Északkelet-Magyarország, a történelmi Zemplén vármegye szőlő-és borgazdaságáról (5. táblázat). Az egykori királyhelmecei járásban 10, a nagymihályiban 8, a sátoraljaújhelyi 1920-ban elcsatolt területén 8, a gálszécsiben 1 település szerepelt a statisztikában (5. táblázat). Az 1873-as statisztika Felső-Zemplénben 5198 birtokról ad számot.

5.táblázat. A felső-zempléni szőlőterületek kiterjedése és termés mennyisége 1873-ban (Keleti K. nyomán)

Település (járda)	Szőlőbirtokok száma	A szőlőterülete 1600 □-öles hold	Öl	1873-ban termett bor		
				fehér	vörös	siller
Királyhelmecei járás						
1. Bély	1	-	300	-	-	-
2. Kisgéres	187	111 (=63,9 ha)	975	400	-	-
3. Királyhelmece	681	390 (=244,4 ha)	91	2 835	-	-
4. Nagykövesd	167	125 (=71,9 ha)	1 345	750	-	-
5. Kiszrovágy	1	-	200	-	-	-
6. Szentés	110	48 (=28,6 ha)	860	210	-	-
7. Szerdahely	194	262 (=150,8 ha)	400	320	-	-
8. Szomotor	1	2 (=1,2 ha)	-	480	-	-
9. Véke	1	1 (=0,6 ha)	200	-	-	-
10. Zétény	1	-	900	-	-	-
Nagymihályi járás						
11. Krivascsán	107	106 (=61,0 ha)	950	540	-	-
12. Leszna	1	3 (=1,7 ha)	800	24	-	-
13. Nagymihály	1	3 (=1,7 ha)	200	4	-	-
14. Oreszka	87	30 (=17,3 ha)	37	80	-	-
15. Sztára	161	79 (=45,5 ha)	725	240	-	-
Gálszécsi járás						
16. Gálszécs	150	140 (=61,0 ha)	-	-	-	-
Sátoraljaújhelyi járás						
17. Kisbári	18	4 (=2,3 ha)	400	20	-	-
18. Nagybári	55	43 (=24,7 ha)	1 200	289	-	-
19. Csarnahó	119	103 (=59,3 ha)	200	790	-	-
20. Szőlöske	57	164 (=94,4 ha)	841	790	-	-
21. Szürnyeg	24	9 (=5,2 ha)	120	60	-	-
22. Kistoronya	162	251 (=144,4 ha)	780	550	-	-
23. Nagytoronya	102	185 (=106,5 ha)	700	-	-	-
24. Zemplén	124	71 (=40,9 ha)	468	496	-	-
25. Vitány	45	60 (=34,5 ha)	-	-	-	-
26. Sátoraljaújhely*	1093	104 (=59,9 ha)	300	2 600	-	100
27. Sárospatak	1549	946 (=544,4 ha)	241	9 770	-	450

* a mai Magyarország területére esik

A kiváló bor előállításához nemcsak a jó minőségű szőlő (furmint, hárslevelű, muskotály) szükséges, hanem alkalmas pincék is. Ezért már a középkortól kezdve riolittufába, löszbe a pincék egész sorát mélyítették. Egyes helyeken egész „pincefalu” alakult ki (így Hercegkúton, Erdőhorvátiban, Abaújszántón, Tállyán stb.). Jellegzetes a Bodrogeközben a kiségesi (3. kép), a hercegkúti, az erdőhorvát (4. kép) pincefalu, az 1913-ban épített sátoraljaújhelyi „bortemplom” (Toroczkai Vigand Ede alkotása - 5. kép) a tolsvai római katolikus templom alatti (6. kép) pince. A tokaji Rákóczi-pince egyben turisztikai látványosság is (7. kép). De kiváló és nagy pincék egész sorát ásták Tarcalon (8. kép), Mádon, Sátoraljaújhelyen (Ungvári pincék), Bodrokkeresztúrban és Királyhelmecezen is.

3.kép: Kiségesi pincék

4.kép: Erdőhorváti pincebejárat

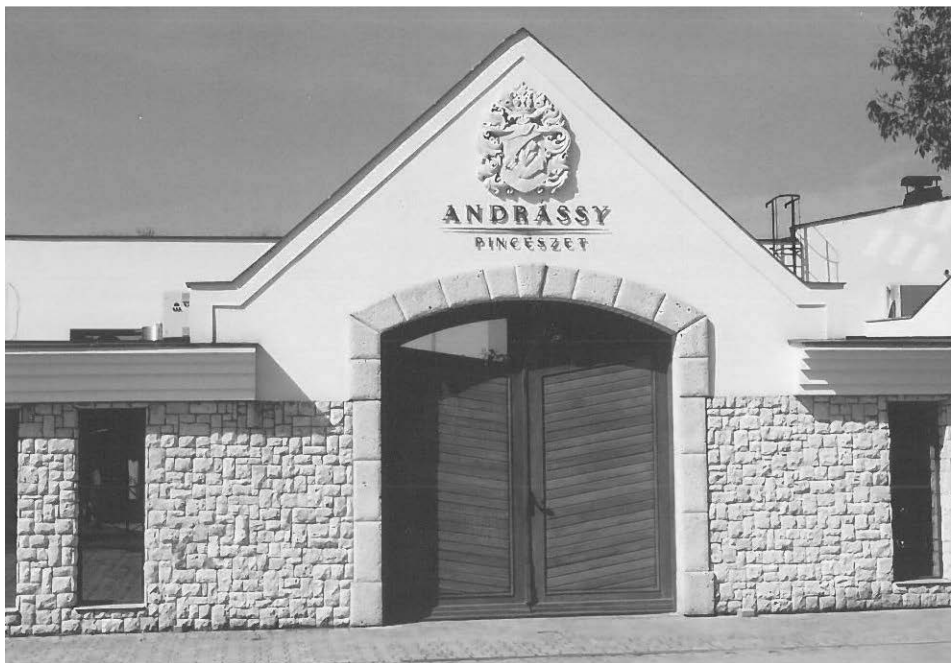
5.kép: A sátoraljaiújhelyi „bortemplom”

6.kép: Tolcsva: római katolikus templom alatti pince

7.kép: A tokaji Rákóczi-pince bejárata

8.kép: Tarcali Andrassy-pince

Más földhonosítási ágak

Zemplén megyét kiváltképp Tokaj-Hegyalját szőlője, bora tette világhírűvé. A megye földalapjának azonban csak kis részét foglalja el a szőlő. Sokkal nagyobb területet képeznek a szántóföldek, gyepek (rét, legelő), az erdők. Ezek gazdasági haszna, hírneve mégis elmarad a szőlő mellett. A vármegye 1807202 katasztrális hold (=630105ha) területének valamivel kevesebb, mint a negyed része (422841hold - 1030105ha) szántóföld, melynek java része a déli járásokra esik. A rét összesen 105806kh (=60309ha), a legelő 174236kh (=87118ha) területet tett ki. Igen tetemes az erdőterület; a 302304 kat. holdra (=172313ha) rúgó erdőségnek közel 70%-a megye négy felső (északi) járására esik. A művelési ágak, tehát a vármegye két különböző jellegű területre oszlása még határozottabban tűnik szembe. Kertekre összesen 15810kh (=9011ha) jut, a szőlőterület kiterjedése 9369kh (=5340ha) tesz ki és főképp a megye délnyugati részét foglalja el (9. kép). Nádasokra 806kh (=459ha) esik, ezek is kizárólag a megye déli részén, főképp a bodrogi, szerencsi és tokaji járásban vannak. A nem termő terület elég jelentékeny, 56030kh (=31937ha)-ra rúg.

9.kép: Teraszos szőlő a mezőzombori Disznókő-dűlőben

Szántóföldi termelés. A vármegye terményei közül a búza foglalja el az első helyet. 1903-ban 60389 hektár terület volt búzával bevetve. Főleg a déli megyerészen termesztik, de északon is megterem, de ott kisebbek termésátlagai. A második helyet az árpa foglalja el, 28491 hektár volt bevetve vele 1903-ban. A talaj minőségének és az éghajlati viszonyoknak ez már inkább megfelel. A zab és

a rozs nagyjából egyenlő jelentőségűek a vármegyében; előbbivel 24654ha, utóbbival 24126ha volt bevetve.

A kapás növények közül a burgonya és a kukorica a legerjedtebb. Burgonyát 1903-ban 16264 hektáron termeltek, főleg az északi hűvösebb megyerészben, míg a kukorica (14863ha) délen a legerjedtebb. Takarmányrépa termesztés 4914, míg cukorrépáé 2333 hektáron történik. A takarmányfélék közül a lóhere a legerjedtebb.

A dohánytermesztés összesen 497 hektár földön történik, míg bab 497, lencse 166, borsó pedig 118 hektár földön (BOROVSKY 1906).

A vármegye erdőterülete 313378 kat. hold (=178625ha). Ebből tölgyerdő 25%, bükk-, gyertyán és más lombos-erdő 74%, fenyő 1%. A legtöbb erdő a szinai járásban van (50%), a legkevesebb a bodrogi járásban van. Tokaj-Hegyalja és Felső-Bodrogköz községeinek szántó, kert+gyümölcsös, gyepek és erdő területét a 7. és a 8. táblázat mutatja be.

Az állattenyésztésből a lótenyésztést emeli ki BOROVSKY S. (1906). Részletesen ír a perbenyiki-, a deregyői-, a nagymihályi-, a parnói-, a hommonai-, a tóketerebesi- és a klazányi ménésről.

A szarvasmarha állomány a 20. század elején 146139 darab. Ebből a bodrogi járásban 79,2%, a szerencsiben 74,6%, a tokajban 66%, a sátoraljaújhelyiben 14%, a hommonaiban és varannóiban 5,6% a magyar fajta. Számra nézve piros-tarka a parnói uradalomban a legnagyobb.

10.kép: Legeltető állattartás a Bodrogközben (BOROS László felvételei)

6. táblázat. A tokaj-hegyaljai települések földterületének megoszlása művelési ágak szerint 1895-ben (KSH alapján), hektár

Település	Szántó	Kert + gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Műv. alól kivett	Összes terület
Abaújszántó	1789	87	103	443	2041	-	88	4551
Bekecs	1537	23	14	845	24	28	106	2577
Bodrogkeresztúr	716	64	67	1554	207	-	344	2952
Bodrogolaszi	837	29	1	1050	757	55	237	2966
Bodrogszegi	537	63	22	1531	521	3	234	2911
Erdőbénye	880	159	202	508	2622	-	240	4612
Erdőhorváti	586	96	121	1233	3148	-	165	5348
Golop	588	27	-	197	58	-	53	923
Herceggút	355	11	-	64	-	-	26	456
Károlyfalva	166	9	-	101	-	-	19	295
Legyesbénye	1172	52	49	618	2	-	120	2013
Makkoshotyka	228	11	4	158	587	-	69	1057
Mád	869	53	428	319	1445	-	37	3151
Mezőzombor	1834	67	91	1545	15	6	319	3877
Monok	2570	76	-	1182	970	-	235	5033
Olaszliszka	1286	102	305	1206	629	5	382	3915
Ond	472	15	1	234	-	-	32	754
Rátka	630	10	107	258	91	-	40	1136
Sárazsadány	243	31	7	191	57	-	40	570
Sárospatak	7088	129	180	6316	2695	25	1345	17778
Sátoraljaújhely	1513	94	239	1856	1197	-	489	5388
Szegilong	89	11	1	28	-	-	3	132
Szerencs	1343	28	-	528	27	-	142	2068
Tarcal	2984	54	426	1074	144	-	659	5341
Tállya	1109	52	608	370	1373	-	140	3652
Tokaj	607	78	455	1167	23	7	368	2705
Tolcsva	779	107	394	210	133	-	115	1738
Vámosújfalú	280	27	71	328	219	-	134	1059
Hegyalja össz.	33087	1565	3896	25114	18985	129	6181	88957
%	37,2	1,8	4,4	28,2	21,3	0,1	7,0	100,0

7. táblázat. Felső-Bodrogeköz földhasznosítása 1897-ben (hektárban) (szerk.: Boros László)

Település	Szántó	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Termő	Nem termő	Össz.
1. Ágcsernyő	442	-	113	48	18	662	23	685
2. Bacska	760	-	86	18	-	905	51	956
3. Battyán	871	-	169	146	744	1946	69	2015
4. Bély	573	-	133	125	31	905	46	951
5. Bodrogmező	613	-	246	-	824	1704	139	1843
6. Bodrogszentes	720	35	149	18	-	950	54	1004
7. Bodrogszerdahely	1135	97	126	384	59	1860	588	2448
8. Bodrogszentmária	148	-	80	71	551	890	107	997
9. Bodrogszög	210	-	4	18	48	295	56	351
10. Bodrogvécs	340	-	38	62	15	1515	55	570
11. Boly	514	-	116	8	286	951	135	1086
12. Kaponya	316	-	164	24	9	519	38	557
13. Királyhelmec	1232	185	165	331	172	2128	226	2354
14. Kisdobra	577	-	81	-	-	686	13	699
15. Kiszécs	873	1	557	184	109	1741	170	1911
16. Kiskövesd	499	-	39	100	-	650	19	699
17. Kistárkány	1008	-	78	89	32	1285	107	1392
18. Lelesz	1040	-	375	104	891	2454	284	2738
19. Nagygéres	1129	-	485	72	-	1709	63	1772
20. Nagykövesd	764	80	156	196	-	1205	56	1261
21. Nagytárkány	877	-	306	102	55	1363	181	1544
22. Örös	1036	-	454	66	-	1573	148	1721
23. Pálfölde	125	-	4	6	57	207	17	224
24. Perbenyik	640	3	172	124	45	1015	64	1079
25. Rád	477	-	83	63	-	655	64	719
26. Szinyér	347	-	120	-	-	485	31	516
27. Szolnocska	247	-	178	111	50	596	57	653
28. Szomotor	475	2	124	63	-	673	62	735
29. Véke	606	-	78	34	-	731	103	834
30. Zétény	590	-	-	369	375	530	1893	251
Összesen:	19184	403	5298	2942	4526	33151	3277	36428

8. táblázat. Földhasznosítás Tokaj-Hegyalján 1913-ban, hektárban (KSH adatai alapján)

Település	Szántó	Kert + gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Műv. alól kivett	Összes terület
Abaújszántó	1982	97	56	502	1732	-	301	4670
Bekecs	1923	27	17	435	-	23	112	2537
Bodrogkeresztúr	724	54	83	1399	310	-	391	2961
Bodrogolaszi	1341	31	58	295	153	-	222	2100
Bodrogszegi	248	30	67	646	264	-	190	1445
Erdőbénye	875	154	236	989	1978	-	304	4536
Erdőhorváti	698	86	62	1195	2729	-	193	4963
Golop	600	30	11	166	57	-	58	922
Hercegkút	382	11	-	236	-	-	31	660
Károlyfalva	174	7	-	97	-	-	25	303
Legyesbénye	1239	46	31	556	14	-	125	2011
Makkoshotyka	263	18	2	128	620	-	30	1061
Mád	860	75	361	315	1195	-	342	3148
Mezőzombor	2314	71	153	976	-	136	228	2878
Monok	2383	90	113	621	885	2	162	4256
Olaszliszka	1272	82	226	1556	225	-	541	3902
Ond	500	11	34	155	-	-	52	752
Rátka	694	3	58	206	98	-	89	1148
Sárazsadány	748	34	99	320	126	-	158	1485
Sárospaták	9757	171	150	3700	2214	10	1647	17649
Sátoraljaújhely	1661	115	327	1450	1313	13	438	5317
Szegilong	346	38	111	710	224	-	161	1590
Szerencs	1712	44	66	690	34	92	220	2858
Tarcal	3143	78	515	1005	67	-	522	5330
Tállya	955	60	612	378	1381	-	392	3778
Tokaj	593	72	469	1124	40	16	434	2748
Tolcsva	672	139	406	179	27	-	232	1655
Vámosújfalva	328	27	42	498	48	-	104	1047
Hegyalja összesen	38387	1701	4365	19527	15734	292	7704	87710
%	43,8	1,9	5,0	22,3	17,9	0,3	8,8	100,0

Irodalom

- Adattár (1865): Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Buda
- BALASSA I. (1989): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 752 p
- BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. Miskolc-Nyíregyháza. 322 p.
- BOROS L. (2014): Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. In. Földrajzi Tanulmányok a Kárpát-medence északkeleti részéről. Tokaj-Nyíregyháza, pp. 290-302.
- BOROVSKY S. szerk. (1906): Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R.T város. Bp. 562 p.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest
- FEYÉR P. (1970): Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 408 p.
- FRISNYÁK S. szerk. (1983): Zempléni-hegység turistakalauza. B-A-Z megyei Idegenforgalmi Hivatal 431 p.
- FRISNYÁK S. - GÁL A. - HORVÁTH G. szerk. (2009): A Zempléni-hegység földrajzi lexikona. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és a szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza-Szerencs. 429 p.
- FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajz. Tankönyvkiadó, BP.
- KELETI K. (1872): Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztikai szempontból. Pest.
- Zemplén Megyei Levéltár „Fölvételi ív” 24/2, 58/7.
- TUBA Z. -FRISNYÁK S. szerk. (2008): Bodrogköz. Lórántffy Zsuzsanna Szellemében Alapítvány. Gödöllő-Sárospatak. 1179 p.
- ZELENÁK I. szerk. (2005): Zemplén Európában. Zempléni Településszövetség. 158 p.

ZEMPLÉN MEGYE IPARA A 19. SZÁZADBAN¹

SZULOVSKY JÁNOS

Industrial development in Zemplén County during the 19th century

Wine-trade resulted in a relative welfare in Zemplén County producing a great demand on artifacts. It is therefore not surprising that we have knowledge on 45 artisan guilds in 11 oppids already from the 16-17th century. By the end of the 18th century this number grew further to 55. A conscription in 1829 found 2737 masters, 659 assistants and 491 apprentices INAS in 19 settlements practising 34 occupations. The low number of assistants means that the workshops dominantly employed 1 person. Such as in the 16-18 centuries, textile and clothing industries were still dominating in 1829. During the centuries industries based on wood, metals and construction materials became more significant. Although the industrial population of towns in N-Zemplén also increased, S-Zemplén managed to keep its dominant role: 66% of conscripted craftsmen lived in this part of the county.

From the 2nd half of the 19th century the regular censuses provided more detailed and reliable data on industrial development, making comparisons possible at different levels. Thus the number of craftsmen on 1000 inhabitants can be calculated even at settlement level indicating, that the density of craftsmen was under the national average in Zemplén County. Despite this, industrialization (small-scale enterprise) was not negligible here: in 1892 more than 4733 industrial entrepreneurs were conscripted practising 104 occupations. By then only 33% of the craftsmen was involved in clothing. That time 24 industrial occupations existed with more than 30 entrepreneurs, and these aggregated almost 90% of the persons employed in industry. While 45% of the craftsmen/artisans concentrated in 11 localities (constituting only 2.5 of the settlements of the county), there were not any artisans in 9.3% of the settlements, and almost half of settlement had not more than 3 artisans.

Statistical data proved if there was any change in the spatial patterns of the industry within the county, the southern districts (Tokaj) managed to preserve their advantage over the northern regions (Szinna-Snina, Mezőlaborc-Medzilaborc). Although here the increase in numbers of population employed in industry exceeded that of the increase in total population number, this could not overcome the initial lag behind the leading regions.

Sokatmondó, hogy míg Vas megye történelmi címerében a csőrében patkót tartó strucc – a magyarországi kovácsok céhjelvényei között igen gyakori szimbólum (NAGYBÁKAY P. 1995: 37) – a vasművesség (egykori) jelentőségét mutatja, Máramarosnak Mária Teréziától 1748-ban kapott címere pedig (egy bánya bejáratában álló, két sóvágó csákányos bányász) a hajdan nagy jelentőségű sóbányászatra utal, addig Zemplén heraldikai megjelenítésében két szőlőlevél között kiemelkedő szőlőfürt jelzi azt, hogy eredendően mely terménye tette messze földön nevezetessé

¹ A tanulmány az MTA BTK Történettudományi Intézetében az OTKA K111766 sz. kutatás keretében készült. Itt köszönöm meg dr. Demeter Gábor segítségét a térképek elkészítésében.

ezt a – Ballagi Géza (1893: 115) hasonlatával élve – sarok nélküli hatalmas lovaglócsizma formájú vármegyét.

Zemplén gazdaságában a bortermelésnek évszázadok óta jelentős szerepe volt. Nemcsak Tokaj-Hegyalján (BALASSA I. 1991) –, hanem Hernádnémetitől föl egészen Barkóig, ahol a „szőlő részint legfőbb, részint tekintélyes jövedelem- és keresetforrását képezte” a vármegye népének (BALLAGI G. 1893: 139). Tokaj-Hegyalja különleges minőségű, nemes nedűje keresett cikknek bizonyult. Így e térség a 16. századtól kezdve egyre inkább az ország egyik meghatározó borvidékévé és Felső-Magyarország fontos gazdasági centrumává vált (GYULAI É. 2006: 10). A borkezelet viszonylagos pénzbőséget biztosított. Ráadásul Dél-Zemplénnek jellegzetes *kontaktzóna* szerepe volt. A megye déli kapuja, a tokaji rév biztosított átkelési lehetőséget az érintkező tájak: Nyírség és Hegyalja, illetve tágabban az Alföld és a Felföld, valamint Erdély távolsági áruszállítása és személyforgalma számára. Ennél fogva – ahogy Frisnyák Sándor rámutatott – a 12 hegyaljai mezővárosi voltaképpen egyetlen piacközpontként működött (FRISNYÁK S. 2009: 185-186). Román János kutatásai szerint 1550 és 1710 között Zemplén akkori 17 mezővárosa közül 8 olyan jelentős kézműves népességgel rendelkezett, amelynek arányai elértek, sőt, meg is haladták a szabad királyi városok átlagát (Román 1966: 591). A régió egyik legfontosabb kereskedelmi centrumában, Tokajban már a 16. század folyamán több céh is alakult, a környező bortermelő mezővárosok kézművesei a 17. század első évtizedeiben jutottak el erre a szintre (VERES L. 1999: 586-587, GYULAI É. 2006: 10-11). Tokaj-Hegyalja 17-18. században Magyarország egyik leggazdagabb és leginkább urbanizált vidékének számított (FRISNYÁK S. 1996: 51, VIGA Gy. 2016: 181). Ám nemcsak Dél-Zemplén, hanem a megye középső, illetve északi részén is fontos gócpontjai alakultak ki az tájak közötti árucserének. A varannói szabók 1569-ben, a vargák 1570-ben kapták meg privilégiumleveleiket, s 1575-ből kelteződik a sztropkói vegyes céh alapítólevele. A gálszécsi vargák testülete 1633-ban, a homonnai mészáros céh pedig 1630-ban alakult meg. Az ezt követő alig fél évszázad alatt Homonnán öt újabb céh jött létre (VERES L. 1999: 586-587). Nem véletlen tehát, hogy a vásárait felkereső falvak száma alapján a 18. század utolsó harmadában Homonna és Sztropkó még Sátoraljaújhelyet, a megye székhelyét is megelőzte (VIGA Gy. 2016: 180).

A 16-17. században 11 oppidumban összesen 45 céhről van tudomásunk, a 18. század végén már 13 településen 55 szervezet működött. Míg Észak-Zemplén mezővárosaiban (Varannó, Homonna, Gálszécs, Sztropkó, Terebes) zömmel a ruházati ipar (varga, szabó, szücs, csapó, takács, tímár, csizmadia) mesterei alkottak az testületeket, s a többi ipart csupán a mészárosok, fazekasok és a kerékgyártók képviselték, addig Tokaj-Hegyalján már erőteljesebben jelen voltak más jellegű mesterségek művelői is: így az Észak-Zemplén kapcsán már említettek mellett az üveges, asztalos, lakatos, órás, borbély, kocsigyártó is üzte ezen a tájon az iparát. Ez végső soron minden bizonnyal az itteni borkereskedelem hozadékának tekinthető, ez ugyanis az átlagosnál lényegesen jobb jövedelmi viszonyokat biztosított (VERES L. 1999: 587-588).

Az 1715-ös összeírás tanúsága szerint Zemplén megyében az iparosok és a kereskedők a háztartásoknak csupán 1,8%-át tették ki. Két emberöltő múltán, 1785-87-re ez az arány 3%-ra emelkedett (BODÓ S. 1975: 537).

Ahhoz, hogy a megye iparáról kellően pontos képet lehessen alkotni, ahhoz lehetőleg a térség valamennyi településére vonatkozóan szükséges megbízható adat – minél több időmetszetben. Bár Zemplén ipartörténetének meglehetősen gazdag az irodalma, azonban a publikációk zöme vagy egy-egy település iparának a múltjára, vagy egy-egy mesterségre vagy mesterségcsoportra fókuszál (ld. JANÓ Á. 1987). Így nincs könnyű helyzetben az, aki Zemplén megye 19. századi iparának a felvázolására vállalkozik. Témánkhoz reprezentatív jellegű, ám korántsem teljeskörű forráanyagot jelent a prestatisztikus korból az 1828. évi általános országos összeírás, az ún. „Conscriptio Regnicolaris”. Ennek Zemplén megyére vonatkozó adatait Veres László tekintette át. Mint írja, a megye kézművesiparáról 1829-re készült a részletes jelentés. Ehhez 19 településen vették számba az iparúzókat. Nemcsak a céhbeliekre terjedt ki a figyelmük: a landmajsztereken túlmenően kimutatást készítettek a zsidó iparosokról és a kontárokról is. A felmérés szerint 34 iparágban összesen 3887 iparos tevékenykedett a megyében (*1. táblázat*). A szakmák között több olyan található, amelyik 1829-ig nem szerveződött céhbe. Úgy a mesterségek számát, mint az iparúzők mennyiségét tekintve – ahogy már a 16-18. században –, még ekkor is a ruházati iparok voltak a dominánsak. Mellettük viszont egyre jelentősebbé vált a fém- és a fafeldolgozó, valamint az építőipar. Noha az észak-zempléni városok ipari népessége is számottevően megnőtt, Dél-Zemplénnek volt továbbra is a meghatározó súlya: e térségben élt az összeírt iparosok kétharmada. Egyértelműen Sátoraljaújhely vált ekkorra Zemplén legnagyobb iparos-központjává. Iparúzóinak száma csaknem annyi volt, mint Sárospataknak, Tállyának és Tokajnak együttvéve. Száznál több céhes iparossal nyolc település rendelkezett Sátoraljaújhely (643 fő), Homonna (389), Tállya (307), Tokaj (229), Sárospatak (177), Nagymihály (148), Varannó (147) és Sztropkó (137) (VERES L. 1999: 588-593.).

A 2737 mesterre jutó 659 segéd és 491 inas azt mutatja, hogy az ipari vállalkozások alapvetően egyemberes műhelyek voltak. Az a körülmény, hogy mekkora a segédszemélyzet száma és aránya, jelzi azt, mennyire van igény egy foglalkozásra az adott térségben. A statisztikusok szerint „ha valamely iparágban sok a segéd, az azt jelenti, hogy az az iparág a közelebbi múltban nagy vonzóerővel bírt, ha pedig a tanonc sok, akkor feltehető, hogy az jelenleg örvendő jó hírnévnek és gyakorol az iparos pályaválasztó ifjúságra nagy vonzóerőt” (Magyar Statisztikai Közlemények II. Budapest, 1892: 118.). Ez a megállapítás azonban igazán csak nagyobb esetszám, elterjedtebb, tehát népesebb mesterségek esetén, vagy pedig akkor érvényes, ha nagyobb területekre: megyére, országrészre vagy országokra vonatkozik, ugyanis kisebb egységek esetén, ahol egy szakma csak sporadikusan fordul elő, könnyen torzításokhoz vezethet. Jelen esetben a megyei szint alkalmas lenne az inas/segéd arány alapján következtetések levonására, ha ismernénk azt is, hogy a megye településeinek hány százalékán fordul elő egy foglalkozás. Mivel a hivatkozott mű ezt az adatot nem

közli, az 1. sz. táblázatban csak tájékoztató jelleggel szerepel az inas-segéd hányados. (Egy adott mesterség iránti érdeklődés indexét úgy kapjuk meg, ha a tanoncok és a segítők hányadosát megszorozzuk a foglalkozásnak a megye településein való százalékos előfordulásával. Ez az index egyszerre jelzi a szóban forgó szakma térnyerésének (vagy vesztésének) tendenciáját, valamint a hozzá kapcsolódó konkrét igény társadalmi potenciálját (SZULOVSKY J. 2000: 586-587).)

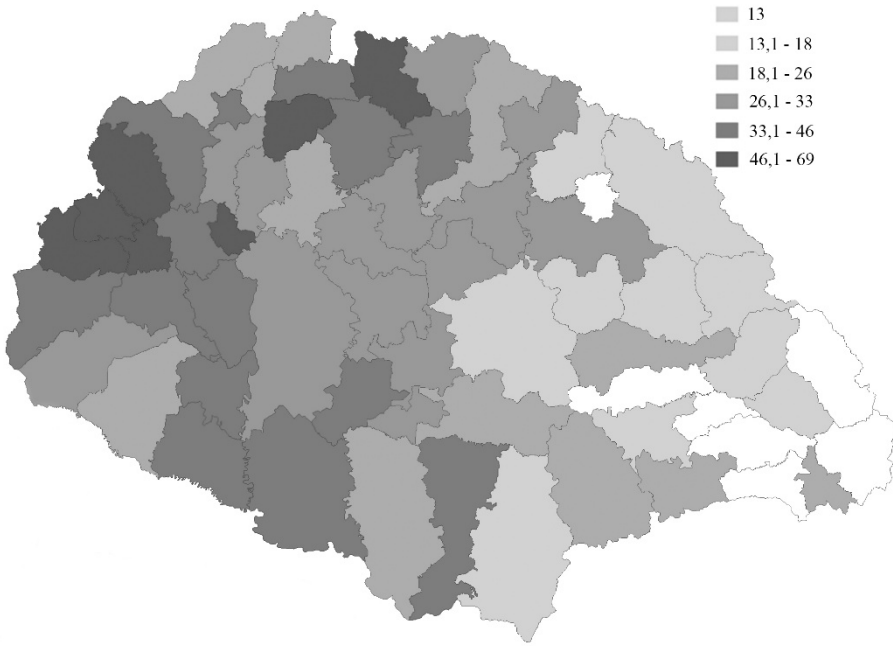
1. táblázat Iparosok Zemplén megyében 1829-ben (VERES L. 1999: 589. alapján)

Mesterség	Mester	Segéd	Inas	Összesen	Inas/segéd arány
Magyar csizmadia	876	117	137	1130	1,2
Szabó	328	63	55	446	0,9
Bodnár	230	70	62	362	0,9
Tímár	174	45	28	247	0,6
Kovács	166	35	35	236	1,0
Német csizmadia	101	44	38	193	0,9
Szűcs	130	30	18	178	0,6
Ács	108	16	29	163	1,8
Kőműves	41	96	6	143	0,1
Takács	86	3	6	95	2,0
Kerégyártó	71	11	10	92	0,9
Mészáros, hentes	52	27	4	83	0,1
Lakatos	53	17	7	77	0,4
Gubás	36	10	12	58	1,2
Gombkötő	29	16	5	50	0,3
Köteles	33	10	6	49	0,6
Kalapos	33	6	6	45	1,0
Szűgyártó	30	6	5	41	0,8
Festő	29	4	2	35	0,5
Úveges	18	7	5	30	0,7
Fésűs-csutorás	20	2	7	29	3,5
Nyereggyártó	15	1	1	17	1,0
Zsemlyesütő	8	3	4	15	1,3
Szappanos	13	–	–	13	
Rostás-szítás	10	–	–	10	
Kőmetező, faragó	7	2	1	10	0,5
Órás	9	–	–	9	
Vörösrézöntő	5	2	1	8	0,5
Téglavető	4	2	2	8	1,0
Mézeskalácsos	5	2	–	7	
Bádogos	5	1	–	6	
Esztergályos-csutorás	4	–	–	4	
Ötvös	3	1	–	4	
Sárgarézöntő	3	–	–	3	
Mindösszesen:	2737	659	491	3887	

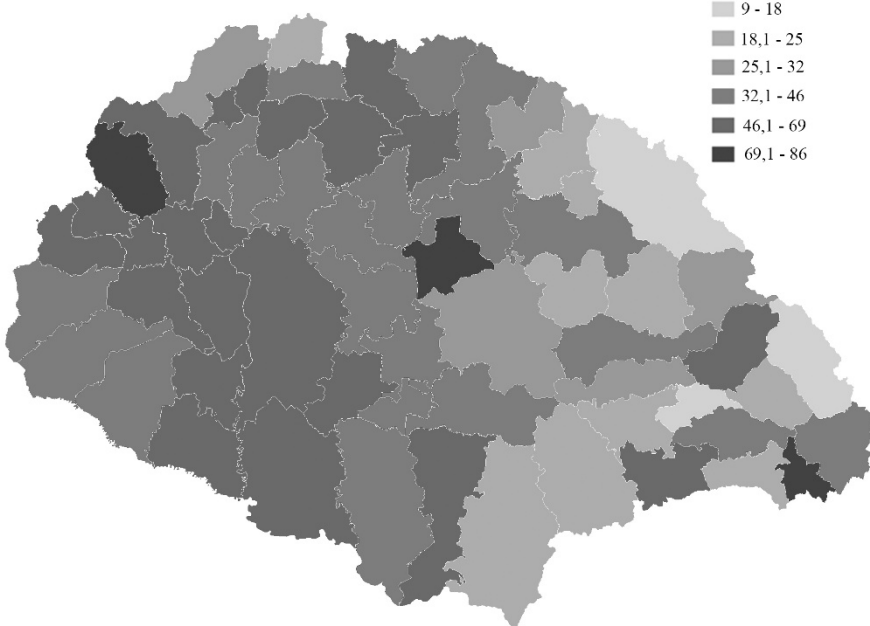
Nyilvánvaló, a 19 Zemplén megyei településre vonatkozó összeírásban nincs benne a megye összes iparos, 3887 főnél minden bizonnyal többen foglalkoztak különféle mesterségekkel. Erre már az is figyelmeztet, hogy miközben a megyében nagy múltú fazekas-központokról tudunk (ld. pl. ROMÁN J. 1951), addig az agyagművesek teljesen hiányoznak e jegyzékről. Ismeretes az is, hogy voltaképpen a jobbagyfelszabadításig Hegyalján a hordók és a bor tárolására szolgáló edények készítése robotmunkában történt (VERES L. 1997: 53). Ugyan a kimutatásban 260 bodnár mester, 70 segéd és 62 inas is szerepel, feltehetően rajtuk kívül is még jó néhányan végeztek 1829-ben kádár-munkát. Az összeírás által nem említett iparosok nagyságrendjének a megbecsüléséhez támpontul szolgálhat Fényes Elek 17 esztendővel később publikált adata: ő 1846-ban 6827 Zemplén megyei kézművest említ (FÉNYES E. 1947: 48). Ugyan 405-tel kevesebb, ám hasonló nagyságrendű az 1857-ben készített népességösszeírás közlése: 4649 „gyáros és mesterember” mellett 1773 segéderőt tüntet fel (Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich. Nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien, 1859: 325).

A 19. század második felétől a rendszeres népszámlálások egyre biztosabb és egyre több olyan adatot szolgáltatnak, amelyek lehetővé teszik – előbb csupán a törvényhatóságok, fontosabb városok, később pedig akár a települések szintjén is – az összehasonlítást. Esetünkben sokat elárul az iparosodottság szintjéről az, hogy egy adott helyen mennyi iparúzó jut egységnyi népességre. A belkereskedelmünk múltjának feldolgozása során Csató Tamás nemcsak kereskedelemre, hanem az iparra is kiszámolta többek között 1857-re, 1869-re, 1890-re, 1900-ra és 1910-re is, hogy Magyarország megyéiben hány kereskedelemmel, ill. iparral foglalkozó ember jut ezer lakosra (CSATÓ T. é.n.: 165-174.). A számításait anynyiban módosítottam, hogy Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye adataiból levontam Budapest adatait – máskülönben a főváros sajátos adottságai megítélésem szerint torzítóan hatnának. Kiszámoltam továbbá az általa mellőzött az 1880-as évmetszetben is ezt a mutatót (*1-2. sz. függelék, 1-6. térképek*).

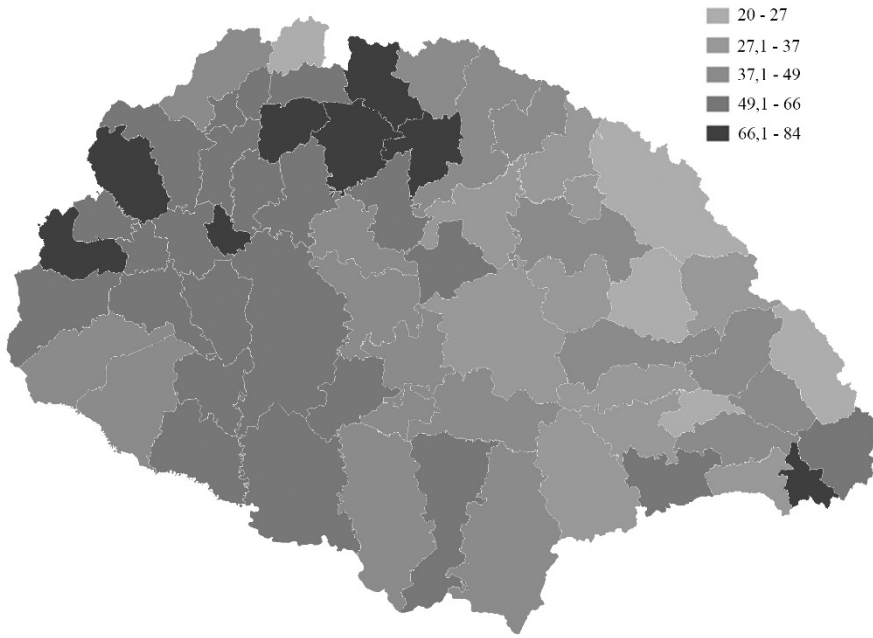
Az adatsorok azt mutatják, hogy Zemplén megye lényegében mindvégig a megyeállomány középső harmadában, annak is inkább többnyire az alsó régióiban helyezkedett el, az ezer lakosra jutó iparosok számát tekintve az egész időszakban alatta maradt a 63 megye átlagának. A vele határos megyék közül ehhez hasonló tendencia jellemezte Szabolcsot, Sáróst és Ungot is. E mutatót tekintve viszont mindvégig az országos átlag felett teljesített Abaúj-Torna megye. Borsod pedig annak a példája, hogy miként iparosodik egy térség: 1857-ben és 1869-ben még az átlagnál kevesebb iparos jutott a lakosságára, azonban 1880-tól már mind nagyobb mértékben az átlag fölé emelkedett e tekintetben. 1880-ban a rangsorban a 28., 1890-ben a 22., s 1900-ban 11., 1910-ben pedig a 13. helyen áll Magyarország megyéi közül (*2. táblázat, 1. ábra*).

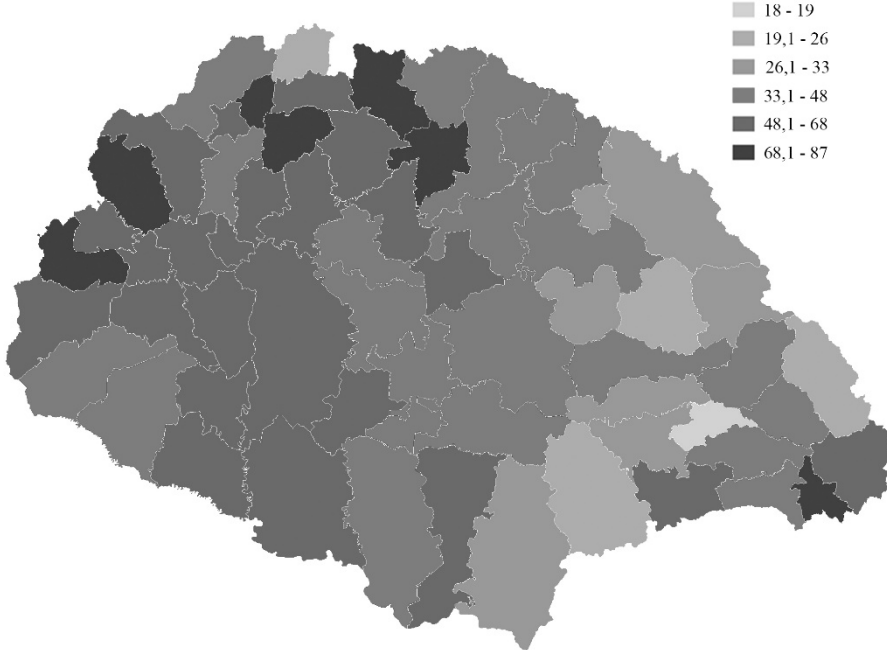
1. térkép 1000 lakosra jutó iparűzők száma Magyarország megyéiben 1857-ben

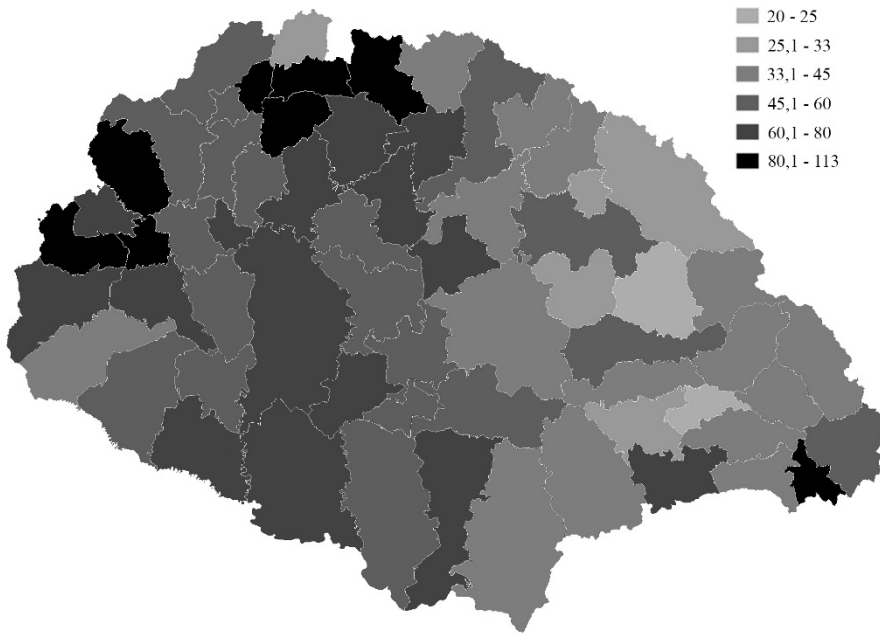
2. térkép 1000 lakosra jutó iparűzők száma Magyarország megyéiben 1869-ben

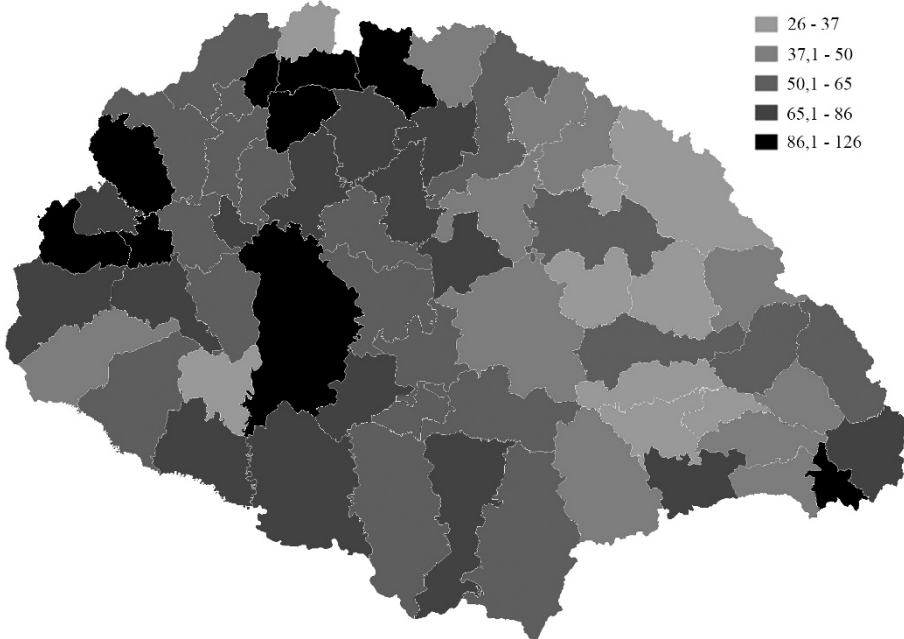
3. térkép 1000 lakosra jutó iparűzők száma Magyarország megyéiben 1880-ban

4. térkép 1000 lakosra jutó iparűzők száma Magyarország megyéiben 1890-ben

5. térkép 1000 lakosra jutó iparűzők száma Magyarország megyéiben 1900-ban

6. térkép 1000 lakosra jutó iparűzők száma Magyarország megyéiben 1910-ben

2. táblázat 1000 lakosra jutó iparosok száma a rangsor élén és a végén álló megyékben, valamint Zemplén megyében és a közvetlen szomszédságában (1857-1910)

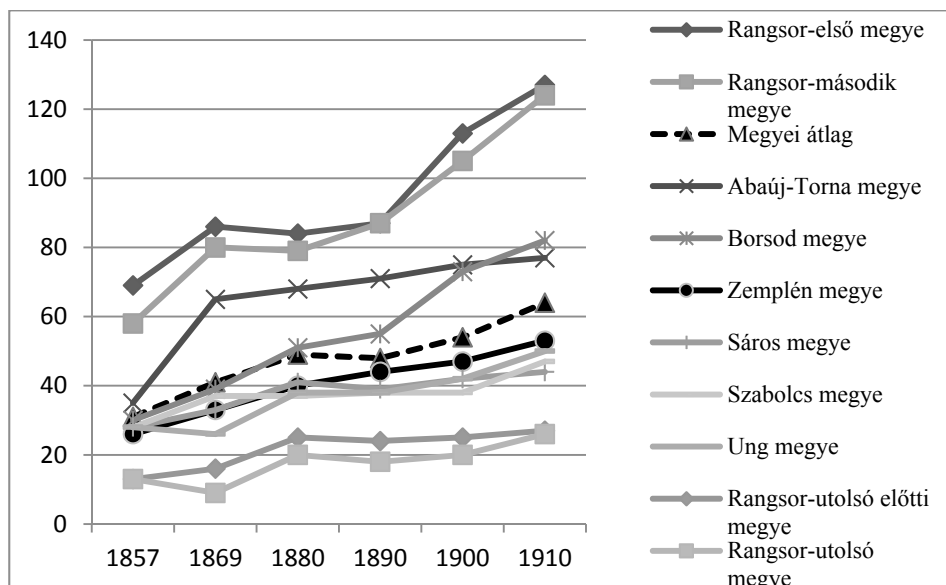
Év	1857	1869	1880	1890	1900	1910
Rangsor-első megye ^{a)}	69	86	84	87	113	127
Rangsor-második megye ^{b)}	58	80	79	87	105	124
Megyei átlag	31	41	49	48	54	64
Abaúj-Torna megye	35	65	68	71	75	77
Borsod megye	30	39	51	55	73	82
Zemplén megye	26	33	40	44	47	53
Sáros megye	28	33	41	39	42	44
Szabolcs megye	28	37	37	38	38	47
Ung megye	28	26	38	38	42	50
Rangsor-utolsó előtti megye ^{c)}	13	16	25	24	25	27
Rangsor-utolsó megye ^{d)}	13	9	20	18	20	26

a) 1857: Zólyom, 1869-1880: Brassó, 1890: Zólyom, 1900: Túróc, 1910: Brassó.

b) 1857: Szepes, 1869: Hajdú, 1880: Szepes, 1890: Brassó, 1900: Zólyom, 1910: Liptó.

c) 1857: Udvarhely, 1869: Csík, 1880: Szolnok-Doboka, 1890: Árva, 1900: Szolnok-Doboka, 1910: Árva.

d) 1857: Maros-Torda, 1869-1910: Kis-Küküllő.

1. ábra 1000 lakosra jutó iparosok száma a rangsor élén és a végén álló megyékben, valamint Zemplén megyében és a közvetlen szomszédságában (1857-1910)

Ezzel együtt e bő félévszázad alatt jelentőset lépett előre az iparosodás terén Zemplén. Míg 1857-ben 1000 lakosra 26 iparos jutott, 1910-ben már több mint a duplája. Az egész időszakban folyamatosan emelkedett e mutatószáma azzal együtt

is, hogy 1879. évi augusztustól, a tömegesebb kivándorlás megindulásától 1891. év végéig 17.222-en költöztek el véglegesen a megyéből (BALLAGI G. 1893: 120).

Természetesen egy olyan nagy kiterjedésű és egymástól merőben eltérő természetföldrajzi tájakkal rendelkező megyében, mint amilyen Zemplén, nem volt egyforma a lakosság iparosokkal való ellátottsága. Jóllehet, a települések szintjén először csak az 1900. évi népszámlálás közölt – foglalkozási alcsoportokra bontott – foglalkozás-statisztikát, azonban már a mintegy tíz évvel korábbi állapotról is meglehetősen pontos képet tudunk alkotni. Ugyanis Baross Gábor utasítására – az üzleti kapcsolatok építésének elősegítése érdekében – az 1890. évi népszámlálás anyagát egyúttal felhasználták egy korabeli Arany Oldalak jellegű, teljes körű iparos és kereskedő címtár munkálataihoz. Az 1892-ben megjelent kiadvány név szerint – a törvényhatósági jogú városok esetében utca, házzszámmal kiegészítve – a mesterségek ábécé-rendjében tartalmazza települések szerinti bontásban az önálló iparosokat és kereskedőket – voltaképpen a korabeli gazdasági élet valamennyi szereplőjét (JEKELFALUSSY J. 1892.). Így ugyan csupán üzemsztisztikát ad a segéderő adatai nélkül, a későbbi népszámlálások foglalkozás-statisztikáival szemben előnye az, hogy ezt az elemi foglalkozások szintjén teszi.

1892-ben 104 féle iparban összesen 4733 vállalkozó tevékenykedett Zemplénben.² Figyelemre méltó, hogy ekkor ennek már csupán egyharmadát tették ki a ruházati ipar szakmái. Mindössze 24 olyan mesterség volt, amelynek 30-nál több művelője volt a megyében. E kéttucatnyi szakmában dolgozott az iparúzők 89%-a (3. táblázat). A legnépesebb foglalkozás 701 iparúzővel a kocsmárosoké volt, az összes önálló iparos 14,8%-át tették ki. A két lábbeli készítő mestersége volt a 2. és a 3. hely: 507 cipész (11,1%) és 430 csizmadia (9,1%) működött Zemplénben. A 406 kovács (8,6 %) is a gyakoribb mesterségek művelői közé tartozott, de ide sorolhatjuk még az asztalos (249 -5,3%) és a férfi szabó (248 – 5,2%) mestereket is.

E dolgozat terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy kitérjek az iparok és a különböző etnikumok, vallások kapcsolódási pontjaira. Egy olyan körülményre azonban feltétlenül szeretném felhívni a figyelmet, amely a közönséges foglalkozás-statisztikákat forgatók előtt értelemszerűen rejtve marad. A Jekelfalussy-féle címtár feldolgozása során feltűnt számomra, hogy kirívóan sok mészáros található Magyarország északkeleti részén. Amikor az e foglalkozást űzők neveit is megvizsgáltam, kiderült, hogy zömük sajátosan zsidó nevet visel. Mivel a szóban forgó területen ekkor jelentős számú izraelita népesség élt, méghozzá erős ortodox – köztük haszid – közösségek (BALLAGI G. 1893; 126-128, Csiki T. 1999, FRISNYÁK S. 2016), így valószínűsíthető, hogy a foglalkozási nomenklatúra az alapvetően rituális foglalkozást, a *sachtert*, a *metszőt* egyszerűen besorolta a mészárosok közé. E feltevést erősíti az is, hogy a 208

² Jóllehet, az 1890. évi népszámlálás a zsidókat is még a tulajdonképpeni ipar körébe sorolta, jómagam a későbbi – az 1900-as és az 1910-es – foglalkozás-csoportosítást követve a kereskedelemhez tartozónak könyveltem el e szakmát.

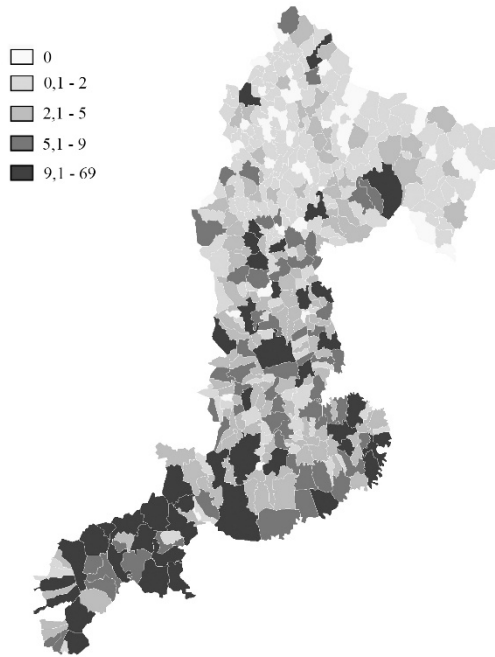
zempléni mészáros legalább kétharmadának a családi és/vagy utóneve beilleszkedik a kor zsidó névadási gyakorlatába.

3. táblázat A legelterjedtebb mesterségek Zemplén megyében 1892-ben

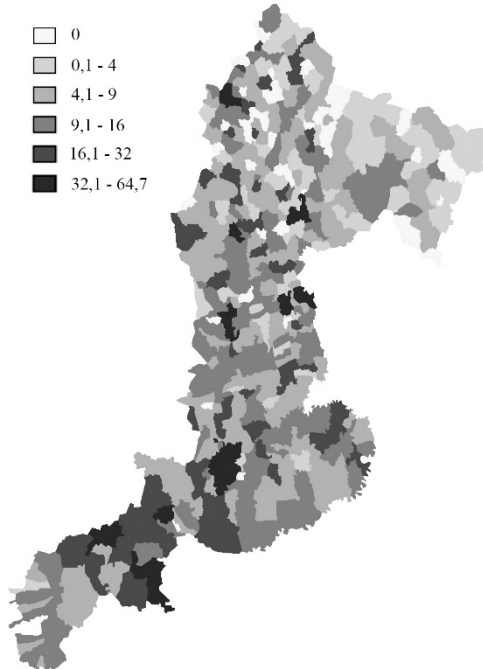
Rang-sor	Foglalkozás	Iparúzők száma	%
1.	Kocsmáros	701	14,8
2.	Cipész	527	11,1
3.	Csizmadia	430	9,1
4.	Kovács	406	8,6
5.	Asztalos	249	5,3
6.	Férfi szabó	248	5,2
7.	Kőműves	208	4,4
8.	Mészáros	208	4,4
9.	Ács	201	4,2
10.	Bognár	156	3,3
11.	Víz-, száraz- és szélmolnár	133	2,8
12.	Kádár	130	2,7
13.	Szücs	104	2,2
14.	Hentes	69	1,5
15.	Fazekas	64	1,4
16.	Vendéglős és szállodás	64	1,4
17.	Pék	55	1,2
18.	Tímár	43	0,9
19.	Szűjgyártó	41	0,9
20.	Kalapos	38	0,8
21.	Lakatos	38	0,8
22.	Bádogos	35	0,7
23.	Gőz- és műmalom	33	0,7
24.	Női szabó	33	0,7
	Összesen:	4214	89,0

A természetföldrajzi meghatározottságok miatt az iparosok térbeli megoszlása egyáltalán nem volt egyenletes. Világosan látszik ez mind a településeken előforduló iparok, mind pedig az 1000 lakosra jutó iparosok számát mutató térképeken.

A megye déli járásaiban vagy egyáltalán nem akadt olyan helyiség (ld.: szerencsi, sárospataki és bodrogekői), vagy csupán csak egyetlen egy (a tokaji és nagymihályi járásban), ahol nem működött iparos műhely. Északra haladva egyre gyakoribbá váltak az olyan települések, ahol nem élt hivatásos mesterember. A sátoraljaújhelyi, gálszécsi és a varannói járásban már 2-2, a homonnaiban 5, s a Keleti-Beszkidék vidékéhez közeledve a szinnaiban és a sztropkóban már 9-9, a mezőlaborci járásban pedig már 11 falu nélkülözte a keresetszerűen iparból élőket (7. térkép). Ehhez hasonló mintázatot kapunk akkor is, ha a társadalmi vetületet, az 1000 lakosra jutó önálló iparosok számát nézzük (8. térkép).

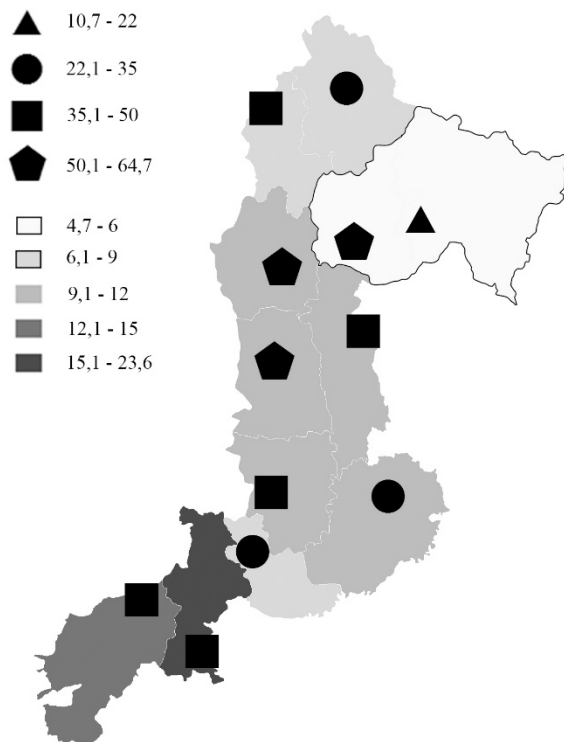

7. térkép A foglalkozások száma Zemplén megye településein 1892-ben

8. térkép 1000 lakosra jutó önálló vállalkozók száma 1892-ben

Igaz, van néhány fontos különbség is. Egyrészt a települések nagyobb átlagos népessége miatt például a szerencsi és a bodrogközi járásban már kevésbé kimagasló értékeket tapasztalunk, másrészt e mutatószám alapján kiugrik a mezőnyből néhány észak-zempléni város. Olyannyira, hogy hozzájuk képest jelentős elmaradást mutat még a megyeszékhely Sátoraljaújhely értéke (45,2) is: Varannó (64,7), Homonna (57,2) Gálszécs (54), Nagymihály (48), Sztropkó (47,2). A megyei átlag: 15,8 iparos jutott ezer lakosra.

9. térkép Az 1000 lakosra jutó önálló iparosok száma a járásokban és a járások iparosokkal legjobban ellátott településén 1892-ben

Éppen azért, mert mindegyik járásban vannak a környezetükből kiemelkedő iparos-központok, a megye kistérségeinek összehasonlítását érdemes akként végezni, hogy mindegyik járásból kiemeljük a legmagasabb mutatószámmal rendelkező települést³ (9. térkép). Ez alapján az iparosokkal legjobban ellátott vidéknek a tokaji járás (23,7) bizonyult, amelyet a szerencsi (13,5) és a sátoraljaújhelyi

³ Mivel Sátoraljaújhely rendezett tanácsú városnak a megyeszékhely mivolta sajátos helyzetet biztosított, ezért a torzító hatás elkerülése érdekében az adatait figyelmen kívül hagytam.

(11,3) követett a rangsorban. Nem sokkal maradt el ettől a bodroghközi és a gálszécsi járás (10,6-10,6), hajszálnyival maradt el ettől a nagymihályi (10,5) és a varannói (10,1) járás. Figyelemre méltó, hogy gyakorlatilag csaknem ugyanolyan alacsony volt az 1000 lakosra jutó iparos vállalkozók száma a dél-zempléni sárospataki járásban (7,5), mint északon a sztropkói (7,4) és a mezőlaborci járásban (6,8). Az iparosokkal való ellátottság a homonnai (5,8) és szinnai járásban (4,8) volt a legrosszabb.

Adataink azt mutatják, hogy még a 19. század végén is főként a nagyobb településeken működtek iparosok. 1892-ben 11 olyan mezőváros volt, ahol 100 vagy annál több műhelyt számolhattak össze: Sátoraljaújhely (69 mesterség/588 önálló iparos), Nagymihály (52/216), Homonna (49/214), Tokaj (47/201), Sárospatak (42/198),⁴ Gálszécs (40/165), Tállya (30/150), Tolcsva (27/114), Szerencs (34/112), Varannó (32/110) és Sztropkó (28/100). A két emberöltővel korábbi 8 iparos központhoz tehát Gálszécs, Szerencs és Tolcsva is felzárkózott. Figyelemre méltó 1829-hez képest Nagymihály előretörése és Tállya visszacsúszása a rangsorban. Noha ez a 11 iparosközpont a megye településeinek a 2,5 %-át sem tette ki, itt élt az összes önálló iparos 45,8%-a. Ha azt a további 17 helyiséget is ide számoljuk, ahol húsznál műhely működött, akkor elmondhatjuk, hogy 1892-ben Zemplénben a települések 6,2 százalékán dolgozott az iparosok több mint 62 százaléka (4. táblázat). Ezzel szemben a megye településeinek 9,3%-án egyetlen iparos sem élt, s legfeljebb 3 iparos volt található a települések 45,2 %-án.

4. táblázat Az önálló iparúzők száma 1892-ben Zemplén megyében

Önálló iparosok száma	Települések száma	A megye településein belüli aránya (%)	Önálló iparosok száma	A megye önálló iparosaihoz viszonyított aránya (%)
100 - 588	11	2,4	2168	45,8
21 - 90	17	3,8	778	16,4
11 - 20	38	8,4	558	11,8
6-10	69	15,3	557	11,8
4-5	69	15,3	308	6,5
3	52	11,5	156	3,3
2	56	12,4	112	2,4
1	96	21,3	96	2,0
0	42	9,3	0	0

⁴ Sárospatak 1892. évi adatában benne szerepel az 1912-ben a város részévé vált Józseffalva adata is. 1892-ben 2 ács, 2 kovács, 1 kocsmáros, 1 mészáros, 1 gép- és műlakatos és 1 gőz- és műmalomtulajdonos élt az akkor még önálló településen. Mivel az 1910. évi népszámlálás publikálása során már együtt, Sárospatak neve alatt összevontan szerepeltették Józseffalva adatait, az összehasonlíthatóság kedvéért a korábbi évmetszetekben is az 1913-as helységnévtár területi beosztását vettem alapul.

1882 novemberében a Magyar Tudományos Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai bizottságában Zemplén megye közigazdasági viszonyairól tartott előadásában Ballagi Géza – a sárospataki református jogakadémia tanára (CSÍKI T. 2002: 131-133) – többek között így fogalmazott: „A kisipar helyzete igen kedvezőtlen. Az iparos-osztály csak számbelileg erős; de sem mint közigazdasági, sem mint társadalmi factor nem foglalja el azt a helyet, a mi megilletné s a mit ha betöltene vagy betöltött volna valaha, vármegyénknek bizonyára egészen más képe lenne. Egyetlen egy valamire való városunk sincs, még a megye székhelyét sem véve ki; mert nincsenek nyugateurópai értelemben vett iparosaink és kereskedőink. Újhelyben, Nagy-Mihályon, Tokajban, Sárospatakon, Homonnán, Varannón, Szerencsen a kisiparnak minden ága képviselve van” (BALLAGI G. 1893: 148).

Ha Ballagi állítását összevetjük az előadásával csaknem egy időben napvilágot látott Jekelfalussy-féle iparos és kereskedő címtár (JEKELFALUSSY J. 1892) adatbázisba rendezett anyagával, akkor kiderül, az általa említett településeken közé bőven beférne Gálszécs a 40-féle iparával és 165 önálló iparosával, mivel e paraméterei sokkal jobbak, mint a felsorolt Szerencsnek (34/112) és Varannónak (32/110). Úgy vélem, akár még Tállya (30/150) is ideillene (5. táblázat).

5. táblázat Zemplén városiasodottabb településeire jellemző mesterségek 1892-ben

Település	Sátoralja- újhely	Nagy- mihály	Ho- mon- na	To- kaj	Sáros- patak	Gál- szécs	Sze- rencs	Va- rannó	Tá- llya
Ács	17	9	3	15	18	7	7	–	4
Arany- és ezüstműves	1	–	1	–	–	1	–	–	–
Aszталos	28	11	13	16	12	7	4	6	9
Bádógos	5	2	2	2	2	2	2	1	2
Bognár	5	6	3	6	4	6	1	1	1
Borbély és fodrász	5	2	2	3	2	–	2	1	–
Cipész	52	30	21	19	22	10	15	9	19
Cukrász	2	2	1	1	2	1	2	1	–
Csizmadia	138	35	20	11	2	20	4	31	39
Divatárusnő	2	1	–	2	–	1	–	–	–
Écetgyáros	4	1	2	–	1	1	–	1	–
Ékszerész	2	–	–	1	–	–	–	–	–
Építőmester és építési vállalkozó	5	3	4	4	–	–	1	1	–
Fazekas	–	–	3	–	13	7	–	1	–
Fegyver- és puskamű- ves	1	–	1	–	–	–	–	–	–
Fényképész	1	–	1	–	–	–	–	–	–
Férfi szabó	51	15	14	18	11	9	4	10	3
Fürdő-tulajdonos és bérlő	2	1	1	1	–	–	–	–	–
Gép- és műlakatos	1	1	1	2	1	1	–	–	1
Gőz- és műmalom	1	2	–	–	2	1	1	–	–

Település	Sátoralja- újhely	Nagy- mihály	Ho- mon- na	To- kaj	Sáros- patak	Gál- szécs	Sze- rencs	Va- rannó	Tá- llya
Hentes	15	3	6	8	2	5	8	1	1
Kádár	8	2	4	9	5	–	4	1	18
Kalapos	7	5	7	3	1	7	–	3	2
Kárpitos és díszítő	5	1	1	2	2	1	–	–	1
Kávéháztulajdonos	6	2	3	–	–	–	–	–	–
Kéményseprő	1	1	1	3	2	1	1	1	1
Kocsmáros	53	7	11	8	24	11	7	5	14
Kovács	7	5	3	7	10	6	5	2	5
Kőfaragó és kőmetsző	7	–	1	–	1	1	–	–	–
Kőműves	14	4	6	10	12	7	5	2	5
Könyvkötő	2	1	1	1	1	1	–	1	1
Könyvnyomda	3	1	–	1	2	–	1	–	–
Kötélgyártó és raktár	3	2	2	2	1	3	–	–	1
Lakatos	10	1	2	3	2	2	2	1	–
Mészáros	20	2	5	4	10	7	6	1	1
Mézeskalácsos és vi- aszgyertyaöntő	4	4	3	4	–	–	–	–	1
Női szabó	5	5	2	4	2	1	1	3	3
Órás	8	2	1	2	–	3	2	2	–
Pék	8	5	3	3	3	5	6	2	2
Szappanos és gyertya- mártó	2	1	1	–	1	1	1	1	–
Szíjgyártó	3	3	6	2	2	2	1	2	1
Szikvízgyártó és raktár	5	1	2	2	4	–	3	–	–
Szobafestő	5	1	1	2	–	2	–	–	–
Szűcs	3	8	17	1	1	13	–	7	7
Szűrszabó és gubás	10	3	5	–	–	–	1	–	–
Tégla- és cserépgyáros	1	1	1	–	1	–	–	–	–
Tímár	3	9	12	–	–	5	–	7	3
Úveges	1	–	1	–	1	1	–	–	–
Vendéglős és szállodás	18	3	6	4	5	1	9	1	1
Vizi-, száraz- és szél- molnár	3	2	4	1	3	2	1	–	1
Szalmák száma össze- sen:	69	52	49	47	42	40	34	32	30
Iparüzők száma össze- sen	588	216	214	201	198	165	112	110	150

Zemplén városiasodottabb településein a következők voltak a gyakrabban előforduló mesterségek. Mind a kilencben megtalálható volt az asztalos, a bádogos, a bognár, a cipész, a csizmadia, a férfi szabó, a hentes, a kéményseprő, a kocsmáros, a kovács, a kőműves, a mészáros, a női szabó, a pék, a szíjgyártó, valamint a vendéglős és szállodás ipara. Csupán egy-egy városban nem akadt művelője e mesterségeknek: cukrász, kádár, kalapos, könyvkötő, lakatos,

szücs, vízi-, száraz- és szélmolnár. Két-két helyen hiányzott a borbély és fodrász, a gép- és műlakatos, a kárpitós és díszítő, a kötélgyártó, az órás, illetve a szappanos és gyertyamártó. A táblázatból látható, hogy bár a ruházati iparok az előforduló mesterségek és művelőik számát tekintve továbbra is az iparoság jelentős hányadát teszik ki, a központi településeken már a többi foglalkozáscsoport is erőteljesen megmutatkozik.

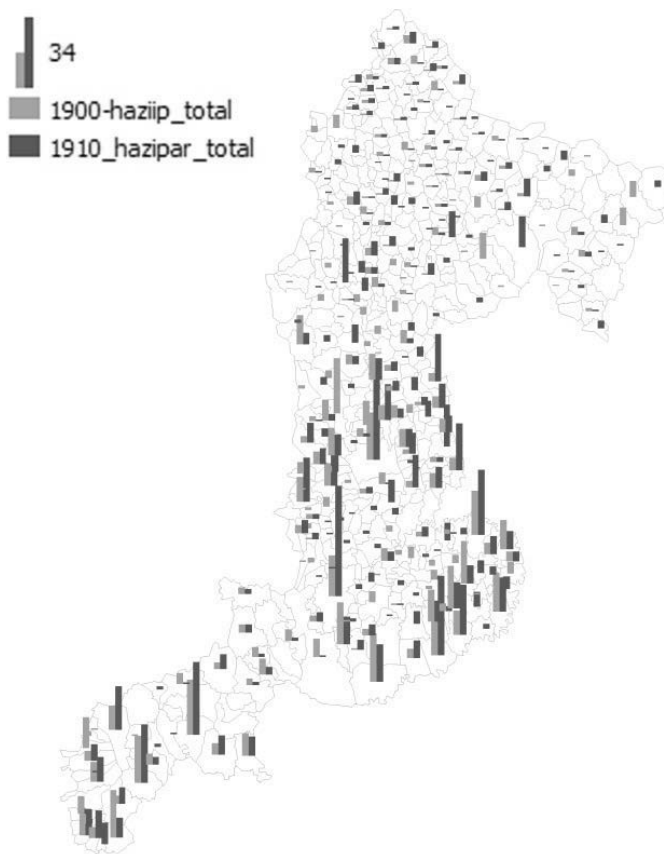
Ha a településhierarchia piramisának az alsó övezetére tekintünk, a következőt látjuk: azon a 96 településen, ahol csupán egy iparos működött, a szakmák megoszlása: 78 kocsmáros (81%), 5 kovács (5,2%), 4 vízi és szárazmalom (4,2%) és 1-1 bognár, férfi szabó, kőműves, pálinkamérő, pék és tímár (1-1%) tevékenykedett. Ha tágítjuk a perspektívát, s azokra a helyekre is kiterjed a figyelmünk, ahol maximum 3 iparúzó dolgozik, akkor az alapellátás legfontosabb mestersége változatlanul a kocsmárosé: az e kategóriába tartozó települések több mint felén (53%) megtalálható volt. A második legfontosabb szakma a kovácsé volt. Az 52 mester e csoport 204 településének 14,3 százalékán volt jele. Tíznél több településen működött továbbá vízi-, száraz- és szélmalom (26 település – 7,1%), cipész (21 – 5,8%), bognár (12 – 3,3%) és férfi szabó (11 – 3,0%).

A Jekelfalussy-féle címtár csak a hivatásszerűen iparral foglalkozókat veszi számba, s hallgat a háziiparról, amely Zemplén egyes tájain fontos szerepet töltött be. Ahogy Viga Gyula (2012: 439-440) is hangsúlyozza, „A térség mozaikos szerkezete szinte kikényszerítette a táji-természeti adottságokon nyugvó táji munkamegosztást, aminek meghatározó történeti rétegét képezte a lokális tájhasználat keretében formálódó létformák szerkezetében kristályosodó háziipari tevékenység”. Ehhez a felföldi részen főként az erdő fája, délen, a síkvidék vízjárta tájain (Bodrogköz, Taktaköz, Harangod-vidék) pedig a vizes élőhelyek növényzete biztosított alapanyagot.

„Vármegyénkben az éghajlati és talajviszonyok s az anyagi jóllét hiánya régidő óta mint iparfejlesztő tényezők szerepelnek. Ha a bodrogközi, harangodi, általában a természet által jó földdel megáldott ember kihúzhatja is a telet trágyahordással és favágással, sőt némelyik jóformán heveréssel, a felvidéki tótnak és ruthénnek hosszabb a tele, rosszabb és kevesebb a földje, sőt a nagyobb résznek földje sincs, ennél fogva az év minden szakában dolgoznia kell, hogy éhen ne haljon; a házi iparral segít magán úgy ahogy” – szögezte le idézett munkájában Ballagi Géza (1893: 144), s állítását többek között a következőkkel támasztotta alá: „Nincs olyan falu vármegyénkben, a hol a paraszt nők ne szőnének, fonnának s a hol saját kezök munkájával el ne látnák magukat fehérneművel. Csakhogy míg a magyarlakta vidékeken a szövést inkább csak időtöltésül és a házi szükséglet ellátása végett üzik: a felvidéki parasztnők saját szükségletükön felül még a piacra is dolgoznak. A vásárokon az otthon készült, napon fehérített hazai vászon sikeresen versenyez

a vegyileg fehéritett osztrák gyártmányokkal. Még egy más különbség is észlelhető az alvidéki és a felföldi paraszti házi ipari tevékenysége között. Amaz azonkívül, hogy asszonyait a rokkához ülteti, legfőleg munkaeszközei egy részét állítja maga elő a házában rendbentartásához szükséges könnyebb ácsmunkát végzi el: emez ellenben a fehéreműn kívül bútorokat, mindenféle szerszámokat, gazdasági eszközöket, halinát és egyéb posztót, szekeret, kosarakat készít eladásra. Szinnán például a »gubanykó« — a mint a gubát nevezik, — vagy ugyancsak a szinni járásban Sztarina, Zuella vidékén a halina otthon készül. Az 1881-iki szobranci kiállításon egy czirókabélai ember hajlított fából készített bútorai méltó feltűnést keltettek. A tőketerebesi, nagyruszkai, kazsui és hardicsai paraszti igen szép és tartós asztalneműt sző. Sztropkó vidékéről gazdasági eszközök, kosarak; Szécs-Keresztur vidékéről lópokrócok kerülnek nagyobb mennyiségben a piacra. Az abarai, deregnyői, rátkai paraszti-bodnárok készítményei — addig, míg a hegyaljai szőlő el nem pusztult — különösen bő termés idején versenyeztek a gyárilag készült hordókkal, melyek formásabbak voltak ugyan, de nem sokkal jobbak. Az alvidéken csak néhány bodrogközi magyar község és Kesznyéten lakói kereskednek saját készítményű házi ipari cikkekkel. A két Czigánd, Kis-Géres, Vajdácská szatyorral, szakajtóval, gyékényvel, méhkassal, lábtörlővel ellátják jóformán az egész vármegyét; Karád és Kis-Czigánd pedig lópokrócot készít nagyobb mennyiségben. A hol, mint Zemplén megyében, évenként száz ezreket érő házi ipari cikk készül eladásra; a hol vannak községek, különösen Szinna vidékén, melyek a háztartási eszközöktől a legutolsó ruhadarabig mindennel képesek ellátni magukat a nélkül, hogy a nyers anyag beszerzésén kívül egyébre egy krajczárt is költenének” (BALLAGI G. 1893: 125-126).

Az 1900. évi népszámlálástól kezdve a közreadott foglalkozás-statisztikák nemcsak a tulajdonképpeni iparról, hanem többek között a háziiparról is szolgáltatnak település-szintű adatokat — igaz, összevonva, csupán a háziiparos nemes szerinti bontásban. Az 1900. és az 1910. évi census vonatkozó kötetek alapján véve megerősítik a Ballagi Géza által leírtakat (*10. térkép*). Ha a tulajdonképpeni iparral foglalkozó 14.217 főhöz hozzávesszük az 1254 háziiparost, akkor az utóbbiak az ipari keresettel rendelkezők 8,1 %-át teszik. Szerepük Zemplén életében nem volt elhanyagolható. Nemcsak azért, mert a megye településeinek 44,2%-án tevékenykedett háziiparos. A jelenlétük természetesen nem mindenütt volt meghatározó. 48 faluban — a települések valamivel több, mint egytizedében — csupán 1-1 háziiparos élt. Kettő vagy három háziiparos egyaránt 22 zempléni helyiségben (4,9-4,9%) volt megtalálható.

10. térkép A háziiparosok Zemplén megye településein 1900-ban és 1910-ben

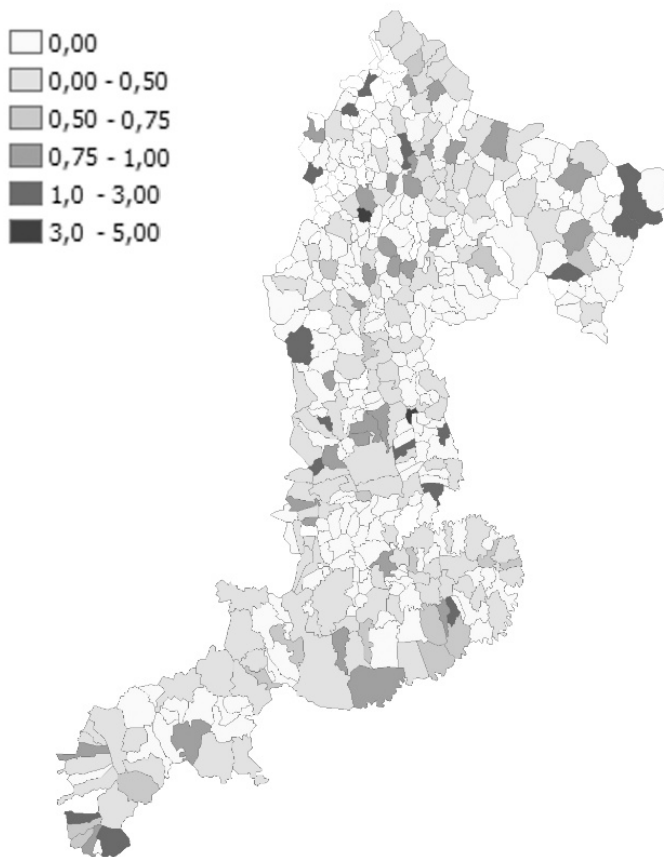
Figyelemre méltó, hogy a 19-20. század fordulóján számottevő háziiparos ténykedett még az olyan múltú mezővárosokban, mint Gálszécs (34 fő), Töketerebes (29), Tokaj (14), vagy éppen a megyeszékhelyen, Sátoraljaújhelyen (25). A már említett Gálszécs mellett Mezőzombor (34), Karád (30), Kiscigánd (30), Sajókesznyéten (29) és Taktaharkány (29) területén élt szám szerint a legtöbb. A Ballagi Géza által említett településeken a népszámlálás tanúsága szerint is működtek háziiparosok, még ha a közölt számok nem is tükrözik mindig azt a súlyt, amelyet a megyét alaposan ismerő Ballagi nyomatékosított. Ahogy azt a 6. táblázat adatai is mutatják, összességét tekintve az észak-zempléni térségben korántsem volt olyan jelentős a háziipari tevékenység, mint a megye déli, vagy éppen középső részén: a bodrogközi járásban élt a több mint egyötödük, a szerencsiben és a gálszécsiben pedig egyaránt a mintegy egyhatoduk. 1910-ben 1612, vagyis a századfordulóhoz képest mintegy 28 százalékkal több háziiparost írtak össze Zemplén

megye 235 településéről. Némileg módosultak az arányok: bár abszolút számokban tovább nőtt a bodrogi járásban a háziiparosok száma, csekély mértékben relatíve csökkent e térség súlya. Feltűnően, több mint duplájára nőtt a mezőlaborci járásban háziiparral foglalkozók aránya, a megyében ezzel foglalkozóknak immár 14,3%-át tették. Visszaesett néhány százalékkal mind a szerencsi, mind pedig a gálszécsi járás súlya: az előbbiben abszolút számokban ugyan nőtt, a megyéhez viszonyítva viszont csökkent a részesedése; az utóbbinál mind arányaiban, mind szám szerint kevesebb háziiparost írtak össze. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy ezúttal Gálszécsről egyetlen egy háziiparos sem szerepel a statisztika megfelelő rubrikájában, holott egy évtizeddel korábban még 34-et tüntettek fel. Észak-Zemplén súlya e tekintetben gyakorlatilag változatlan maradt.

6. táblázat A háziiparosok jelenléte Zemplén megye járásaiban 1900-ban és 1910-ben

Járás	Települések száma	Háziiparossal rendelkező települések száma		Háziiparossal rendelkező települések aránya (%)		Háziiparosok száma		Háziiparosok aránya (%)	
		1900	1910	1900	1910	1900	1910	1900	1910
Bodrogi	43	24	30	55,8	69,8	256	305	20,4	18,9
Gálszécsi	37	21	18	56,8	48,6	204	194	16,3	12,0
Homonnai	46	13	20	28,3	43,5	28	64	2,2	4,0
Mezőlaborci	49	29	33	59,2	67,3	62	77	4,9	4,8
Nagy Mihályi	44	17	23	38,6	52,3	96	230	7,7	14,3
Sárospataki	9	6	6	66,7	66,7	79	55	6,3	3,4
Sátoraljaújhegyi	41	14	20	34,1	48,8	60	94	4,8	5,8
Szerencsi	26	17	18	65,4	69,2	210	219	16,7	13,6
Szinnai	49	21	24	42,9	49,0	81	98	6,5	6,1
Sztropkói	44	13	18	29,5	40,9	36	50	2,9	3,1
Tokaji	15	8	8	53,3	53,3	54	50	4,3	3,1
Varannói	46	15	16	32,6	34,8	63	108	5,0	6,7
Sárospatak rtv.		1	1			25	68	2,0	4,2
Összesen:	450	199	235	44,2	52,2	1254	1612	100,0	100,0

A háziipar helyi súlyát az is jelzi, hogy mekkora az arányuk a tulajdonképpeni ipar helyi művelőihez képest. 1900-ban 19 településen több háziiparos dolgozott, mint hivatásos iparos. A nagy Mihályi járásban lévő Laskon és a sztropkói járás Rafajóc nevű településén ötször, az ugyancsak sztropkói Sárossztaskócon és a varannói Bánszékán háromszor többen voltak, mint a tulajdonképpeni iparból élők. Egyensúlyi helyzet állt elő 23 településen, 11 helyen pedig megközelítették a „tiszt ipar” művelőinek a számát (11. térkép). 15 faluban csak háziiparos tartozott az iparúzők sorába.

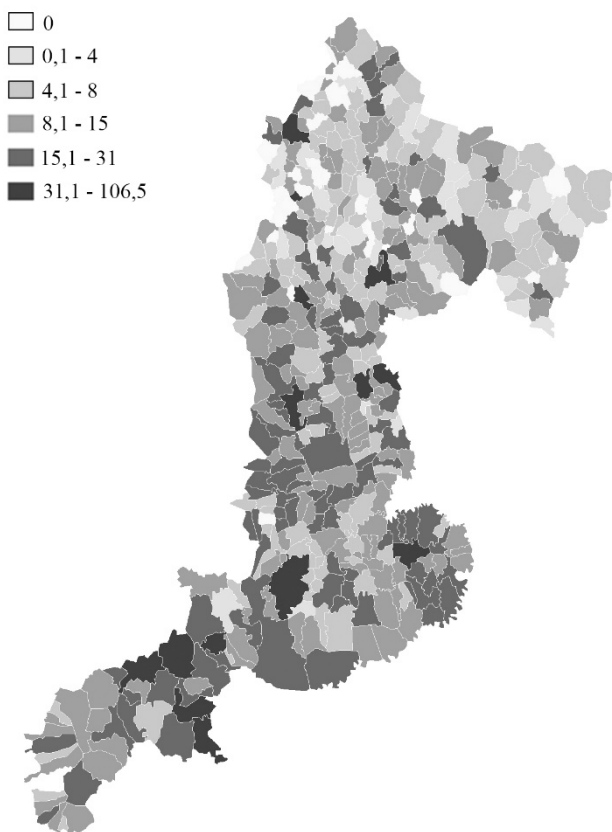

11. térkép A háziipar és a tulajdonképpeni ipar aránya Zemplén megyében 1900-ban

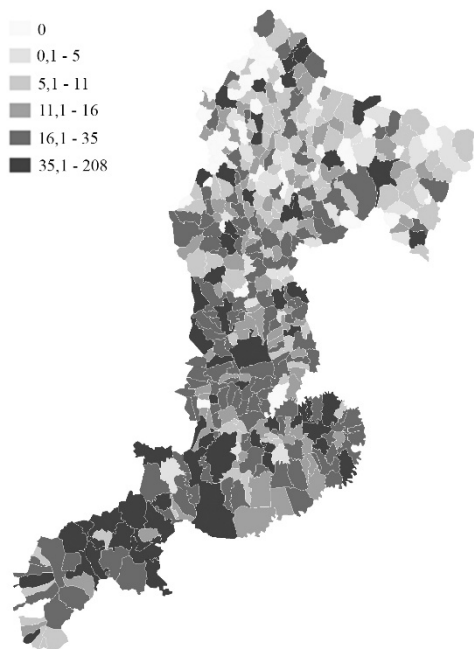
A Jekelfalussy-féle címtár, valamint az 1900. és az 1910. évi népszámlálás adatai alapján az a kép rajzolódik ki, hogy 1892 és 1910 között Dél-Zemplén – különösen a tokaji járás – voltaképpen végig megőrizte az iparosokkal való ellátottság terén az előnyét, amelyet az északi járások (szinnai, sztrópkói, mezőlaborci) nem tudtak behozni. Akár az önálló iparos vállalkozások, akár ha a segéderőt is figyelembe véve az iparúzők egységnyi népességre jutó arányát nézzük, egyaránt ez a tendencia érvényesült. A két évtized alatt voltak ugyan bizonyos átrendeződések a járások iparosodottsági rangsorában, ám ez nem jelentett érdemi változást (7. táblázat). A települések szintjén természetesen jelentős eltérések voltak járásokon belül is (ld. 12-15. térkép).

7. táblázat A tulajdonképpeni iparral foglalkozók aránya (1892-1910)

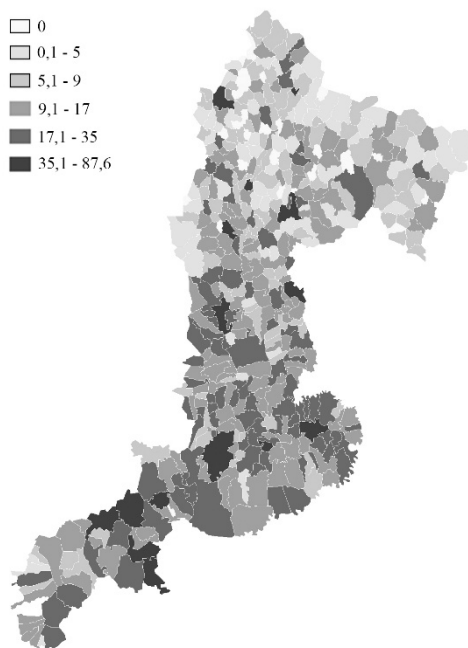
Járás	Ezer lakosra jutó iparos vállalkozók			Ezer lakosra jutó iparűzők	
	1892	1900	1910	1900	1910
Bodrogközi	10,5	15,2	19,9	29,8	34,0
Gálszécsi	10,4	16,1	15,0	24,6	21,3
Homonnai	7,4	9,6	10,5	15,4	17,2
Mezőlaborci	6,8	8,1	7,5	12,4	15,8
Nagymihályi	10,5	12,9	14,0	21,3	21,8
Sárospataki	9,7	13,8	16,1	26,2	25,4
Sátoraljaújhelyi	11,4	12,8	17,0	24,0	35,6
Szerencsi	11,9	15,2	15,2	41,9	31,4
Szinnai	4,1	6,5	7,4	12,9	20,0
Sztropkói	8,4	7,3	8,0	12,4	24,4
Tokaji	18,8	21,8	22,4	42,1	46,1
Varannói	10,3	11,8	12,4	23,9	21,3
Sátoraljaújhely r.t.v.	45,2	43,1	44,1	143,1	164,5
Megyei átlag	9,4	11,7	12,8	21,8	24,8

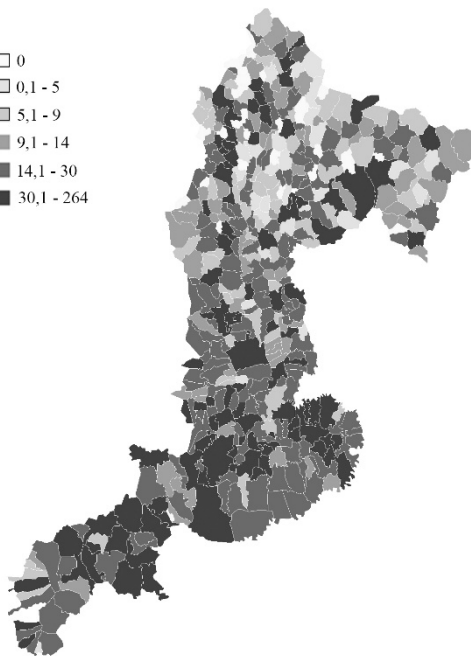
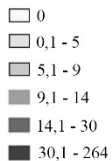
12. térkép 1000 lakosra jutó vállalatok száma 1900-ban

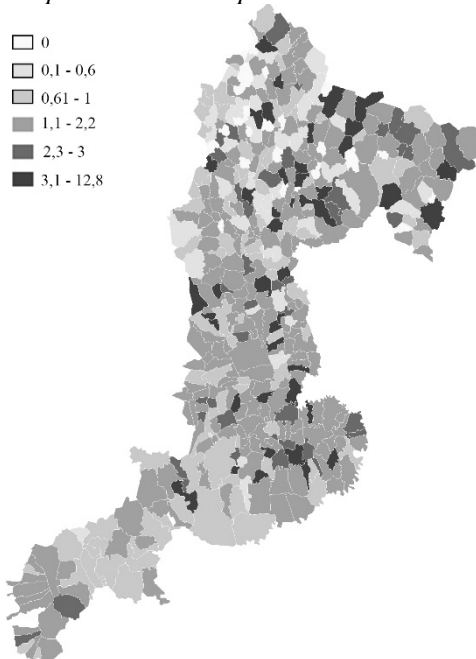
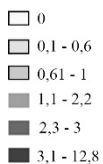
13. térkép 1000 lakosra iparúzóik száma 1900-ban

14. térkép 1000 lakosra jutó vállalatok száma 1910-ben

15. térkép 1000 lakosra iparűzők száma 1910-ben

16. térkép A relatív iparosodás mutatója: a népesség növekedésének és az iparűzők növekedésének a hányadosa (1900-1910)

A térképlapjaink alapján olybá tűnik, hogy a megye északi részei csak próbálnak kapaszkodni a tőle délre eső fejlettebb térségekhez. Ha megnézzük, hogy a települések népessége és a jelenlévő iparúzóik száma miként alakult 1900 és 1910 között, kiderül, hogy a Keleti-Beszékelyek vidéke élenjárta a relatív iparosításban. Azaz Észak-Zemplénben, illetve tőle némileg lemaradva a megye középső részein nagyobb arányban nőtt a tulajdonképpeni iparból élők száma, mint ahogy a népesség gyarapodott (*16. térkép*). Ez a viszonylagos növekedés azonban nem volt olyan ütemű, hogy a felzárkózást lehetővé tegye.

Irodalom

- BAGDI R. – DEMETER G. 2009: Nyelvhatár-változás, asszimilációs helyzetek és a statisztika megbízhatósága Zemplén megye példáján. – In: Demeter G. – Bagdi G.: Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715-1992). 2., bővített kiadás. Studia Historico-Demographica Debrecina I., Debrecen. pp. 119-147,
- BALASSA I. 1991: Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. – Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát Rt., Tokaj. 752. p.
- BALLAGI G. 1893: Zemplén vármegye közgazdasági és közművelődési állapota. Közgazdasági és Közigazgatási Szemle, 17. 1. sz. pp. 114–189.
- BENCSIK J. – VIGA Gy. (szerk.) 1988: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. – A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXII., Miskolc. 145. p.
- BODÓ S. 1975 Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Északkelet-Magyarországon. – Ethnographia 86. 4. sz. pp. 537-551.
- CSATÓ T. é.n.: A belkereskedelem Magyarországon a 19-20. században. – Budapest: Aula. 248. p.
- CSÍKI T. 1999 Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. – Osiris, Budapest. 434. p.
- CSÍKI T. 2002: Zemplén vármegye dualizmus kori rajza. (Egy 19. század végi szöveg értelmezéséhez.) – Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. pp. 131-146.
- ERDMANN Gy. 1990: Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. – In: SZABAD Gy. (szerk.): A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 301–375.
- FÉNYES E. 1847: Magyarország leírása. I. Pesten.
- FRISNYÁK S. 1988: A Zempléni-hegység gazdasági mikroövezetei a 18-19. században. – In: BENCSIK J. – VIGA Gy. (szerk.) 1988: A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. – A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXII., Miskolc. 22-46.
- FRISNYÁK S. 1996: Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. – Tér és Társadalom 10. pp. 43-58.
- FRISNYÁK S. 2009: Ősi vásárvárosok az Alföld és felső-Magyarország határán. – In: GÁL A. – HANUSZ Á. (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920). Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 179-188.

- FRISNYÁK S. 2016: Tokaj-Hegyalja zsidó népessége (1840-1941) – In. GÁL A.-FRISNYÁK S. - KÓKAI S. (szerk.): A Kárpát medence történeti vallásföldrajza. Tanulmánygyűjtemény. Első kötet. A Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete –Bocskai István Katolikus Gimnázium, Nyíregyháza – Szerencs. pp. 303-314.
- GYULAI É. 2006: Régiók és kézművesség a török-kori Magyarországon. – In. VERES L. - VIGA Gy. (szerk.): Kézművesipar Északkelet-Magyarországon. Miskolc. pp. 7-13.
- JANÓ Á. 1987: Sárospatak és vidéke helytörténeti és néprajzi irodalma. – (Documentatio Borsodiensis VI.) Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 275. p.
- JEKELFALUSSY J. (szerk.) 1892: Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. – Orsz. Magy. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest. XLVI. 2435, CIV. p. Magyar Statisztikai Közlemények II. 1892.
- NAGYBÁKAY P. 1995: A magyarországi céhes kézművesség jelvényei. – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 212. p.
- OLÁH J. 1965: A sárospataki és regéci uradalmak ipari üzemei a XIX. század első felében. – Agrártörténeti Szemle VII. pp. 506-516.
- Román J. 1951: A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése. – Ethnographia 62. pp.294-350.
- Román J. 1966: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI-XVII. században. – In. MAKKAI L. (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyosság kialakulásának időszakában. Tanulmányok Zemplén megye XV—XVII. századi agrártörténetéhez. Budapest. pp.565—627.
- STATISTISCHE ÜBERSICHTEN 1857: Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich. Nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien, 1859.
- SZULOVSKY J. 2000: A társadalom realizált igényvilága a 19. század utolsó harmadában Magyarországon. Térképlapok egy kutatásból. – In. Cseri M. – Kósa L. – T. Bereczki I. (szerk.): Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre. pp. 585-618.
- TAMÁS E. 1999: Zemplén vármegye népessége a XVIII–XIX. században. – In. TAMÁS E. (szerk.): Zemplén népessége, települései. In Memoriam Németh Gábor. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 37. Sárospatak. pp. 265-297.
- VERES L. 1997: Kézművesség, céhes ipar. – In. FÜGEDI M. (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete. Miskolc. pp. 37-54.
- VERES L. 1999: Zemplén vármegye céhes kézművesipara a 19. század elején. – Széphalom 10. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, pp. 585-594.
- VERES L. 2012 A bőripar és mesterségei Tokaj-Hegyalján. – Széphalom 22. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, pp. 445-452.
- VIGA Gy. 2012: A táji feltételek és a háziipar néhány összefüggése Tokaj-Hegyalján. – Széphalom 22. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, pp. 439-444
- VIGA Gy. 2016: Tokaj-hegyalja mezővárosainak tárgyi ellátottságához. – In. CSEH Fruzsina – SZULOVSKY J. (szerk.): A mívesség dicsérete. Tanulmányok Flórián Mária tiszteletére. Plusz Könyvek, Budapest. pp. 179-185.

1. sz. Függelék 1000 lakosra jutó ipari foglalkozásúak Magyarországi megyéiben, 1857-1880

Sor-rend	1857		1869		1880	
	Megye	Iparos-sűrűség	Megye	Iparos-sűrűség	Megye	Iparos-sűrűség
1.	Zólyom	69	Brassó	86	Brassó	84
2.	Szepes	58	Hajdú	80	Szepes	79
3.	Sopron	52	Pozsony	71	Pozsony	74
4.	Pozsony	51	Abaúj-Torna	65	Gömör és Kishont	71
5.	Esztergom	50	Moson	65	Zólyom	71
6.	Moson	48	Sopron	63	Abaúj-Torna	68
7.	Győr	48	Szepes	62	Esztergom	68
8.	Veszprém	45	Veszprém	62	Sopron	68
9.	Gömör és Kishont	43	Győr	61	Baranya	66
10.	Bács-Bodrog	42	Zólyom	59	Csongrád	65
11.	Baranya	40	Nyitra	59	Győr	64
12.	Tolna	40	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	57	Bács-Bodrog	63
13.	Vas	38	Szeben	57	Tolna	62
14.	Nyitra	38	Komárom	56	Nógrád	62
15.	Temes	36	Turóc	55	Turóc	61
16.	Komárom	36	Esztergom	54	Nyitra	61
17.	Fejér	35	Gömör és Kishont	54	Veszprém	61
18.	Liptó	35	Tolna	53	Moson	61
19.	Abaúj-Torna	35	Fejér	53	Komárom	59
20.	Csongrád	34	Csongrád	53	Vas	58
21.	Zala	32	Bács-Bodrog	51	Liptó	58
22.	Békés	32	Baranya	50	Hajdú	57
23.	Csanád	32	Temes	50	Szeben	57
24.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	31	Maros-Torda	49	Fejér	56
25.	Heves	31	Somogy	44	Hont	54
26.	Hajdú	31	Bars	43	Temes	53
27.	Jász-Nagykun-Szolnok	31	Vas	43	Bars	52
28.	Bars	31	Békés	42	Borsod	51
29.	Borsod	30	Liptó	42	Háromszék	51
30.	Szatmár	30	Heves	41	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	50
31.	Hont	30	Jász-Nagykun-Szolnok	40	Somogy	48
32.	Szabolcs	28	Kolozs	40	Nagy-Küküllő	47
33.	Ung	28	Borsod	39	Békés	47
34.	Sáros	28	Arad	39	Maros-Torda	47
35.	Zemplén	26	Háromszék	38	Torontál	46
36.	Arva	26	Torontál	38	Jász-Nagykun-Szolnok	44
37.	Turóc	26	Szatmár	37	Udvarhely	43
38.	Arad	26	Hont	37	Zala	43
39.	Somogy	26	Szabolcs	37	Kolozs	43
40.	Szeben	25	Zala	37	Heves	43
41.	Kolozs	24	Csanád	36	Szatmár	42
42.	Trencsén	23	Nógrád	35	Trencsén	42
43.	Nógrád	22	Sáros	33	Sáros	41
44.	Brassó	22	Nagy-Küküllő	33	Krassó-Szörény	40
45.	Hunyad	21	Zemplén	33	Arad	40
46.	Torontál	20	Beszterce-Naszód	29	Zemplén	40
47.	Bihar	18	Bihar	28	Csanád	38
48.	Bereg	17	Trencsén	28	Ung	38
49.	Szolnok-Doboka	16	Ung	26	Szabolcs	37
50.	Máramaros	15	Torda-Aranyos	26	Bihar	36
51.	Szilágy	15	Bereg	24	Ugocsa	34
52.	Krassó-Szörény	14	Ugocsa	22	Beszterce-Naszód	33
53.	Beszterce-Naszód	14	Szilágy	22	Bereg	33
54.	Alsó-Fehér	13	Alsó-Fehér	20	Fogaras	33
55.	Udvarhely	13	Arva	20	Torda-Aranyos	31
56.	Maros-Torda	13	Szolnok-Doboka	20	Szilágy	30
57.			Krassó-Szörény	19	Alsó-Fehér	29
58.			Fogaras	19	Hunyad	29
59.			Udvarhely	19	Csik	26
60.			Hunyad	19	Máramaros	26
61.			Máramaros	18	Arva	26
62.			Csik	16	Szolnok-Doboka	25
63.			Kis-Küküllő	9	Kis-Küküllő	20
	átlag:	31	átlag:	42	átlag:	49

Forrás: Csató T. é.n. és saját számítások

2. sz. Függelék 1000 lakosra jutó ipari foglalkozásúak Magyarországi megyéiben, 1890-1910

Sor-rend	1890		1900		1910	
	Megye	Iparos-sűrűség	Megye	Iparos-sűrűség	Megye	Iparos-sűrűség
1.	Zólyom	87	Turóc	113	Brassó	127
2.	Brassó	87	Zólyom	105	Liptó	124
3.	Pozsony	84	Brassó	102	Zólyom	117
4.	Turóc	73	Szepes	86	Turóc	105
5.	Sopron	71	Sopron	84	Pozsony	100
6.	Abauj-Torna	71	Pozsony	84	Győr	99
7.	Szepes	70	Győr	83	Szepes	97
8.	Győr	64	Liptó	82	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	96
9.	Esztergom	63	Gömör és Kishont	77	Sopron	95
10.	Gömör és Kishont	62	Abauj-Torna	75	Gömör és Kishont	86
11.	Baranya	61	Borsod	73	Háromszék	85
12.	Moson	60	Csongrád	70	Csongrád	82
13.	Hajdú	59	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	66	Borsod	82
14.	Nyitra	59	Hajdú	66	Esztergom	81
15.	Csongrád	59	Bács-Bodrog	65	Moson	81
16.	Tolna	57	Baranya	65	Hajdú	79
17.	Vas	57	Vas	65	Nógrád	78
18.	Veszprém	57	Moson	64	Szeben	77
19.	Liptó	56	Esztergom	64	Baranya	77
20.	Komárom	56	Nógrád	63	Abauj-Torna	77
21.	Bács-Bodrog	55	Temes	63	Temes	76
22.	Borsod	55	Szeben	61	Vas	74
23.	Temes	55	Veszprém	61	Bács-Bodrog	71
24.	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	54	Hont	57	Veszprém	66
25.	Nógrád	53	Komárom	56	Hont	63
26.	Fejér	52	Nyitra	56	Kolozs	63
27.	Szeben	52	Tolna	55	Komárom	63
28.	Hont	51	Békés	55	Trencsén	61
29.	Háromszék	51	Háromszék	54	Nyitra	61
30.	Somogy	47	Arad	54	Békés	60
31.	Bars	46	Fejér	53	Csik	58
32.	Békés	46	Bars	50	Arad	58
33.	Szatmár	45	Kolozs	50	Fejér	58
34.	Zemplén	44	Trencsén	49	Maros-Torda	58
35.	Arad	44	Jász-Nagykun-Szolnok	48	Torontál	57
36.	Kolozs	44	Somogy	48	Bars	56
37.	Zala	43	Zemplén	47	Krassó-Szörény	56
38.	Heves	42	Torontál	47	Somogy	55
39.	Jász-Nagykun-Szolnok	42	Heves	46	Szatmár	54
40.	Torontál	42	Szatmár	46	Jász-Nagykun-Szolnok	54
41.	Maros-Torda	41	Csanád	46	Zemplén	53
42.	Trencsén	41	Krassó-Szörény	44	Heves	52
43.	Csanád	41	Nagy-Küküllő	43	Csanád	51
44.	Nagy-Küküllő	40	Zala	43	Üng	50
45.	Sáros	39	Üng	42	Nagy-Küküllő	50
46.	Szabolcs	38	Sáros	42	Bihar	49
47.	Üng	38	Maros-Torda	42	Zala	49
48.	Bihar	36	Beszterce-Naszód	41	Udvarhely	48
49.	Fogaras	35	Torda-Aranyos	41	Szabolcs	47
50.	Udvarhely	34	Bihar	39	Bereg	46
51.	Bereg	34	Szabolcs	38	Sáros	44
52.	Krassó-Szörény	33	Bereg	36	Fogaras	44
53.	Beszterce-Naszód	32	Udvarhely	35	Beszterce-Naszód	43
54.	Szilág	30	Hunyad	35	Hunyad	40
55.	Torda-Aranyos	29	Fogaras	34	Torda-Aranyos	37
56.	Alsó-Fehér	28	Csik	34	Ugocea	37
57.	Ugocea	28	Szilág	30	Alsó-Fehér	36
58.	Máramaros	28	Alsó-Fehér	30	Szilág	35
59.	Csik	26	Ugocea	28	Máramaros	32
60.	Szolnok-Doboka	24	Máramaros	28	Tolna	31
61.	Hunyad	24	Arva	27	Szolnok-Doboka	29
62.	Arva	24	Szolnok-Doboka	25	Arva	27
63.	Kis-Küküllő	18	Kis-Küküllő	20	Kis-Küküllő	26
	átlag:	48	átlag:	54	átlag:	64

Forrás: Csató T. é.n. és saját számítások

ADALÉKOK A HARANGOD TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ¹

DOBÁNY ZOLTÁN

A 18. század második felében Zemplén vármegye XVI kerülete közül a legdélebbi a *Szerencsi kerület* volt. A kerülethez 21 település tartozott, nevezetesen Kisdobsza, Bekecs, Berzék, (Hernád-)Csanalos, Hernádnémeti, Gesztely, (Takta-)Harkány, Girincs, (Sajó-)Hidvég, (Sóstófalva-)Hoporty, (Hernád-)Kak, (Sajó-)Kesznyéten, Köröm, Kiscsécs, Külsőböcs, Legyesbénye, (Tisza-)Lúc, Megyaszó, Monok, (Takta-)Szada és Szerencs. E települések zöme vagy a Harangod részét alkotta, vagy csak kisebb-nagyobb határterülete érintette a *hegylábfelszíni helyzetben lévő hordalékkúp-síkság* felszínét. A felsorolt települések közül egyedül Monokra nem érvényes fenti megállapítás, e település ugyanis teljes terjedelmével a Szerencsi-dombvidékhez tartozott. A Harangod nyugati és déli peremén fekvő falvak határterületei átnyúltak a Hernád völgyébe, illetve a Sajó-Hernád-sík szegélyére, míg a keleti, északkeleti perem néhány településének (Bekecs, Szerencs, Tiszalúc, Taktaharkány és Taktaszada) kisebb-nagyobb térszíne már a Taktaközhoz tartozott. Szerencs, Bekecs és Legyesbénye közigazgatási területei a szomszédos Szerencsi-dombvidék déli peremét is érintették. A Harangod legjelentősebb települése az akkor még mezővárosi kiváltságokat élvező Megyaszó volt.

A 18-19. században a Szerencsi kerület falvai és mezővárosai *két eltérő természeti adottságú nagytáj (az Alföld és a Felvidék) érintkezési zónájában – hasonló természeti erőforrás-használatot megvalósítva – Zemplén vármegye egyik legkedvezőbb adottságú település-együttesét alkották.* A peremterületeken végrehajtott környezet-átalakító munkálatok „homogenizálták” ugyan a terület-használat korábbi sokszínűségét, ám a vizsgált időszak végéig (1945-ig) viszonylag kedvező feltételek mellett gazdálkodhattak a vidék lakói.

A kerület „magterülete”, a Harangodnak nevezett *kistáj*, melynek északi részét *alacsony domblábi háta* és *lejtők* foglalják el, déli részét a Taktaköz peremére meredek lépcsővel leszakadó *hullámos síkság* alkotja. Felszínét *eróziós-deráziós völgyek* teszik változatossá, a Hernád felé néző meredek lejtőkön *gyakoriak a tömegmozgásos folyamatok.* Éghajlata délen *meleg (a tenyészidőszakban elégtelen nedvességgel), mérsékelten száraz, nyáron mérsékelten forró,* északi része *mérsékelten meleg, a tenyészidőszakban mérsékelten száraz, tele enyhe.* A peremeken vízfolyások kanyarognak (*Takta, Tisza, Sajó, Hernád*), a Harangod északi részén kisebb patakok (*Gilip-, Harangod-, Laposi-patak*) erednek. A vidék klímazonálisan az *erdősztyepp övezetbe tartozik,* melyet egykor *tatárjuharos lösztölgyesek,* a peremi árterületeken *ártéri ligeterdők és mo-*

¹ Megjelent: Frisnyák S. – Gál A. szerk.: A magyarországi Hernád-völgy. Nyíregyháza-Szerencs, 2011. pp. 151-180.

csarak tarkítottak. Talajadottságai kedvezőnek mondhatók, mert felszínének jelentős részét *mészlepedékes, alföldi mészlepedékes*, illetve *csernozjom barna erdőtalajok* borítják, míg az érintkező kistájak átmeneti övezetében *Ramann-féle barnaföldek* (Szerencsi-dombvidék), *réti talajok, réti öntéstalajok*, valamint *fiatal nyers öntéstalajok* a jellegadó (Hernád-völgy, Taktaköz, Sajó-Hernád-sík) (Marosi S. – Somogyi S. 1990, Magyarország Nemzeti Atlasza 1989).

E sajátos *agroökológiai potenciál* a szántóföldi növénytermesztés számára biztosította a legkedvezőbb feltételeket a Harangod vidékén, míg a peremi települések lakóinak lehetőségük nyílt szántógazdálkodásukat egyéb tevékenységi formákkal is kiegészíteni. A szomszédos amfibikus térszíneken (a környezet-átalakító munkálatok megkezdéséig) pl. az ártéri gazdálkodás haszonvételeit élvezhették a falvak lakói, a Tokaj-Hegyalja szomszédságában élők (a filoxeravész) a szőlő- és borgazdaság révén szerezhettek kiegészítő jövedelmet.

Szerény terjedelmű dolgozatomban a fentebb vázolt vidék településeinek 18-20. századi társadalmi-gazdasági viszonyait kíséreltem meg felvázolni, figyelmen kívül hagyva, hogy a vizsgált időszakban, Zemplén vármegyében a közigazgatási viszonyok jelentősen változtak². Nem foglalkoztam Külsőbócs településsel sem, melyet idővel Borsod vármegyéhez csatoltak. Az egykori Szerencsi kerület településeinek demográfiai viszonyait, környezetgazdálkodását, sajátos térkapcsolat-rendszerét stb. elsősorban levéltári, statisztikai és szakirodalmi források felhasználásával vizsgáltam, bár ez utóbbiak száma és bennük leírtak történeti földrajzi forrásértéke meglehetősen korlátozott.³

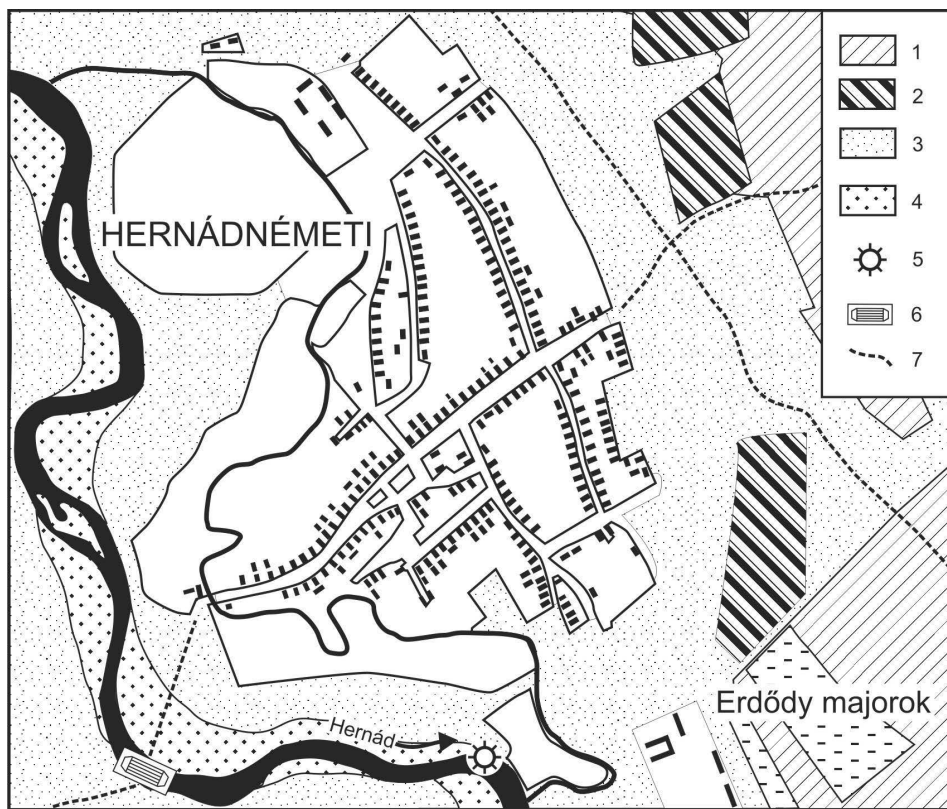
1. Néesség- és település-földrajzi viszonyok a 18. század második felétől a 1945-ig

A 16-17. századi török portyázások pusztításai, majd a törökök kiűzését követő évtizedek Harangod vidékét sem kímélő harcai, a gyakori járványok stb. a népesség erőteljes fogyását, a termelőeszközök pusztulását, a kultúrtáj hanyatlását eredményezték. Az 1720-es évektől kezdődően évtizedekbe telt a társadalmi-gazdasági viszonyok konszolidációja, amely magába foglalta az elnéptelenedett vagy gyér népességű falvak újratelepítését, a korábban művelt, de később felhagyott földterületek újrahasznosítását, a gazdasági élet reorganizációjához nélkülözhetetlen közlekedési hálózat felújítását, a korábbi kereskedelmi kapcsolatok újbóli kiépítését. A helyi és helyzeti energiák – korabeli állapotokhoz viszonyított – optimális kihasználása, és a racionális környezetgazdálkodás gyakorlata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a 18. század második felére a vizsgált húsz település népességszáma már meghaladta a 15 000 főt. Ezzel a korabeli Magyarországon egy átlagosnál nagyobb népsűrűségű (36,7 fő/km²) vármegyei kerület jött létre.

² A Szerencsi kerületet – több településsel bővítve – később Tokaji (Hegyaljai) járássá szervezték át, s ez utóbbiból hozták létre a Szerencsi járást, amely utóbb többször is változott

³ A Harangod vidékével pl. KISÉRY L. (1959), BOROS L. (1964, 1995, 2005), HÖGYE I. (1995), NYÍRI T. (2003) foglalkozott ugyan, de írásaikban történeti földrajzi vonatkozású adatok csak elvétve fordulnak elő

A Harangod vidékén élő népesség zöme magyar volt, de Vályi András és Fényes Elek említést tettek más nemzetiségű lakosokról is. Vályi Hernádkakot, Legyesbényét és Szerencset, mint *magyar-tót* településeket jellemezte⁴, Bekecset pedig Fényes Elek mutatta be *magyar-orosz* faluként⁵. Az első magyarországi népszámlálás adatai szerint (1784/87) a legnépesebb település Monok volt (1886 fő), ezt Megyaszó (1877 fő) majd Szerencs (1571 fő) népességszáma követte. A folyók mentén még három falu népessége haladta meg az 1000 főt (Tiszalúc, Hernádnémeti, Gesztely). Mindhárom fontos *átkelőhely* akkor, emellett Tiszalúc *kikötő* (Miskolc tiszai kikötője), Hernádnémeti vízimalma *forgalmas őrlőhely*, Gesztely pedig átkelő- és vámszedőhely (1. ábra).

1. ábra. Hernádnémeti fontos átkelőhely volt a 18-19. században. A településen vízimalom is működött, amelybe a környékbeli településekről (elsősorban a Harangod belső településeiről és a Taktaközből) jártak öröltetni. Az ábrán a település belsőjével határos felszín használatát is tanulmányozhatjuk 1= szántó, 2= szőlő, 3= gyeplő, 4= homok, kavics, iszap, 5= vízimalom, 6= komp, 7= fontosabb út (A II. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

⁴ Vályi A.: Magyar Országának leírása I-III. kötet. Buda, 1796-99

⁵ Fényes E.: Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betürendben körülmenyesen leiratik I-II. Pesten, 1851

E települések helyzeti energiái s az ezekből fakadó előnyök minden bizonnyal vonzó tényezőként hatottak a falvak újranépesítésekor. A többi harangodi vagy környékbeli település lélekszáma 164 fő (Kiscséc) és 743 fő (Csanámos) között változott.

A népesség száma – eltekintve a járványok kedvezőtlen hatásától – a következő évtizedekben *számottevően növekedett*. Legnagyobb mértékben a Taktaköz peremi falvak (Taktaharkány, Taktaszada és Tiszalúc) lélekszáma gyarapodott. 1869-re Taktaharkány pl. 237%-al nagyobb népességgel rendelkezett, mint az első népszámlálás idején. Valószínűleg az 1859-ben megépült vasútvonal kedvező hatása eredményezte az említett települések átlagot meghaladó népességgyarapodását, de nem hagyható figyelmen kívül az azokban az évtizedekben még javában tartó környezet-átalakító munkálatok (*folyószabályozás és ármentesítés*) népességszámra gyakorolt pozitív hatása sem. *A húsz településen összességében mintegy másfélszeresével nőtt a népesség száz év alatt, s a népsűrűség már meghaladta az 50 fő/km²-t (az országos átlag 1880-ban 48,5 fő/km² volt).*

A népesség gyarapodása később már nem volt annyira dinamikus, sőt egyes településeken a stagnálás lett a jellemző (Alsódobsza, Berzék, Csanámos, Kiscséc, Köröm, Sajóhidvég, Sóstófalva). Ez a tendencia nemcsak az apróbb falvakat jellemezte, hanem a nagyobb lélekszámú településeket is. Gesztely, Hernádnémeti és Monok népessége pl. 1900-ig csak nagyon csekély mértékben növekedett. Teljesen egyedi Szerencs népességszámának alakulása. Miután megépült a Szerencs határát is érintő vasúti fővonal (1859), majd a Sátoraljaújhely és a Hernád völgye felé tartó vonalak, *Szerencs fontos vasúti, kereskedelmi, hírközlési csomóponttá vált*. Az élelmiszeripari és egyéb beruházások, a közigazgatási funkciók jelentős növekedése (járási székhely lett) stb. egyaránt vonzó tényezővé váltak nemcsak a környékbeli, hanem a távolabbi népesség számára is. *Valamivel több, mint száz év alatt Szerencs népessége megháromszorozódott⁶, számottevően meghaladva a közeli, egykor mikroregionális központoknak számító hegyaljai települések (pl. Tokaj, Mád, Tállya) népességszámait.*

1900-ra a Harangod és tágabb térsége mintegy 32 000 fős népességet tartott el, s még korántsem jutott népességeltartó képességének felső határára. 1900 és 1941 között 125,7%-al növekedett a települések népességszáma és az időszak végére valamivel meghaladta a 40000 főt. Szerencs, Gesztely, Hernádnémeti, Taktaharkány és Tiszalúc voltak a „húzótelepülések”. Megyaszó, Monok népessége érdemben már nem változott ezekben az évtizedekben.

A népességszám változását a természetes szaporodás mellett befolyásolta a településekről történő ki- és elvándorlás, egyes falvakban új házhelyek kiosztása, a gazdasági cselédek betelepítése vagy éppen elköltözése, Taktaszadán például a dohánykertészek elköltözése stb.

Növekedett a népsűrűség is, 1930-ban például már elérte a 80 fő/km² értéket. Kiemelkedett Szerencs népsűrűsége (231,8 fő/km²), a települések többségének átlag körüli népsűrűsége volt (1. táblázat).

⁶ Szerencsen jelenleg hatszor többen laknak, mint az első népszámlálás idején.

1. táblázat. A vizsgált települések népességszáma és népsűrűsége a jelzett időpontokban

	népességszám													népsűrűség (fő/km ²)		
	1784/87	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	2009	1784/87*	1873*	1930**			
Alsódobosza	341	539	506	576	636	603	633	618	655	344	34,9	55,2	62,7			
Bekes	632	1038	837	1186	1746	1853	1723	1915	1990	2486	25,3	41,6	74,7			
Bertzék	566	590	571	529	606	597	894	764	943	1118	53,9	56,2	72,6			
Csanálos	753	980	1051	1058	1107	1126	1238	1286	1266	905	43,6	57,2	74,8			
Gesztelely	1051	1615	1610	1577	1699	1761	1813	1983	1916	2826	40,1	61,1	75,7			
Girincs	509	602	704	743	832	917	930	943	995	890	33,5	39,6	84,8			
Hernádkak	482	788	1234	752	867	796	868	865	784	1655	47,1	76,9	84,5			
Hernádnémeti	1088	1837	1925	2123	2289	2409	2597	2833	2922	3617	32,4	39,7	84,2			
Kiscsécés	164	204	196	193	192	227	250	249	278	208	42,7***	53,1***	59,6			
Köröm	396	682	680	690	736	803	818	834	1008	1366	49,5	85,2	101,6			
Legyesbénye	673	1306	1257	1312	1550	1746	1571	1945	2105	1593	33,1	64,3	95,8			
Megvaszó	1877	2495	2063	2786	3081	3039	2968	2994	3098	2875	31,7	42,1	56,8			
Monok	1886	2812	2694	2772	2856	2977	2977	2985	2901	1606	28,1	41,8	69,5			
Sajóhidvég	589	841	843	778	862	839	881	889	993	1065	43,9	62,8	65,9			
Sajókesznyéten	688	1154	1206	1326	1342	1479	1424	1573	1773	1912	21,3	35,7	48,7			
Sóstófalva	215	294	191	298	288	271	317	363	341	301	30,3	41,4	50,6			
Szerencs	1571	1819	2370	4339	5272	6101	5851	6707	7613	9444	75,5	87,4	231,8			
Taktaharkány	673	1594	1490	1448	1942	2271	2236	2895	3154	3853	17,5	41,4	75,3			
Taktaszada	639	993	1037	1216	1532	1694	1669	1756	1889	1947	25	38,8	67,7			
Tiszalúc	1128	1942	2002	2257	2577	2758	2785	3470	3618	5481	24,9	42,9	76,8			
	15921	24125	24467	27959	32012	34267	34443	37867	40242	45492						

* A népsűrűségi adatok az 1873-as közigazgatási területekre vonatkoznak

** A népsűrűségi adatok az 1930-as közigazgatási adatokra vonatkoznak

*** Kiscsécés népsűrűségi adatai az 1895-ös közigazgatási területre vonatkoznak

A népesség egyéb demográfiai mutatói nem sokban különböztek az ország más térségeit akkor jellemző adatoktól. A *fiatalos korstruktúrával jellemezhető lakosság* természetes szaporodása viszonylag magas volt, s a 19. század utolsó harmadában már érezhetően javuló közegészségügyi viszonyok kedvezően befolyásolták a születések/halálozások arányát is. Csökkent a gyermekhalandóság, növekedett a munkaképes korúak száma. Az átlagos életkor kitolódása maga után vonta az idősebb korcsoportok arányának a megváltozását is.

A munkaképes korú népesség nagyobb része a mezőgazdaságban talált megélhetési lehetőséget. Számottevő ipari tevékenységet csak Szerencsen folytattak, bár kisebb-nagyobb arányú *háziipari tevékenység* (a 20. század első évtizedeiben kisipari tevékenység) a nagyobb lélekszámú településeken azért előfordult.

Fényes Elek révén, később pedig a statisztikák alapján elég pontosan ismerjük a népesség felekezeti hovatartozását is. Ezek szerint a 19. század közepén a húsztelületen a római katolikusok aránya 25,8%, a görög katolikusoké 5,4%, a reformátusoké 64,4%, az egyéb felekezetekhez tartozóké 4,4% volt. *Tizenkét olyan település akadt, amelyben a reformátusok többséget alkottak*, Girincs és Köröm népessége viszont római katolikus vallású volt (2. ábra).

A reformátusok aránya a következő évtizedekben lényegesen megváltozott, pl. 1930-ban részarányuk már 40% alá csökkent. A reformátusokhoz képest nagyobb természetes szaporodást produkáló római és görög katolikus népesség számarányát tekintve (53,5%) viszont számottevően meghaladta a reformátusokét. A görög katolikusok mobilitása azt eredményezte, hogy 1900-ban már mind a húsztelületen éltek, némelyikben tekintélyes arányban⁷. Szinte minden településen gyarapodott a zsidó népesség is, akiknek a betelepülése különösen a 19. század második felében gyorsult fel. Jelenlétük az egyes települések életében gazdasági és kulturális téren egyaránt fontos szerepet játszott (3. ábra).

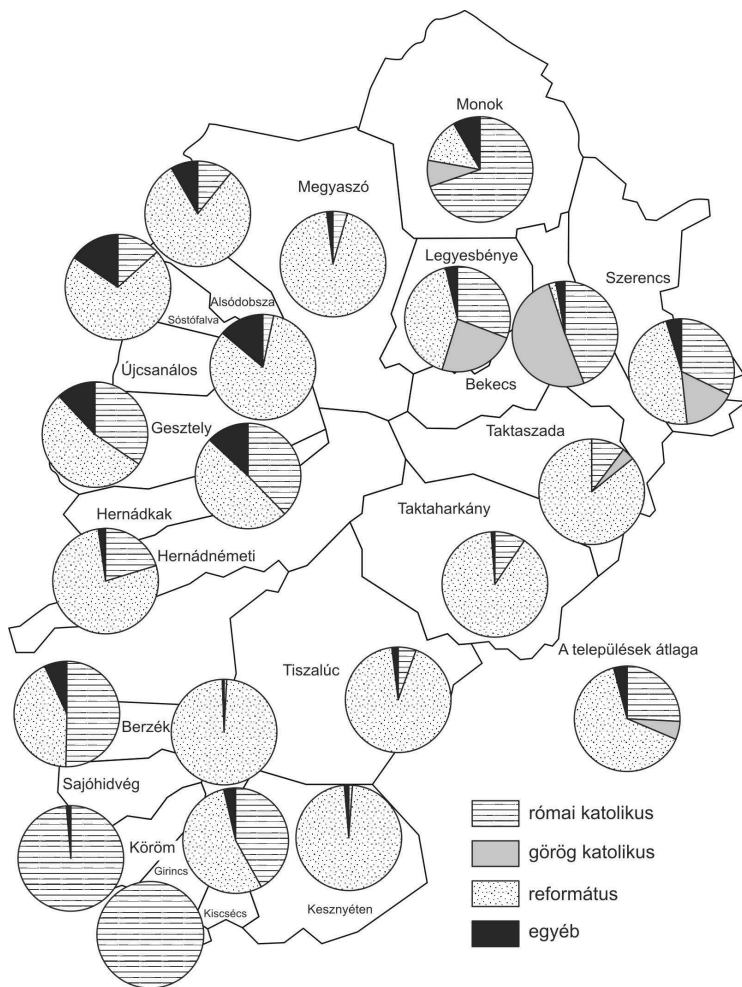
A felekezeti hovatartozás jelentős mértékben befolyásolta az egyes családok – összességében az egész település – társadalmi kapcsolatrendszerét, gazdasági lehetőségeit. Ennek részletes elemzése meghaladja e dolgozat kereteit, de egy önkényesen kiragadott példán keresztül megpróbálom érzékeltetni e téma fontosságát. 1880-ban a vizsgált települések népességének 44,3%-a tudott írni és olvasni. Az analfabéták számát tekintve az egyes falvak között azonban nagy volt az eltérés⁸. Az adatok elemzése azt mutatja, hogy *az írni/olvasni tudók aránya a református többségű falvakban lényegesen magasabb volt, mint a katolikus többségűekben.* 1900-ra az analfabéták aránya mindenütt csökkent (az írni/olvasni tudók aránya akkor már 58,3% volt), de a fentebb említett különb-

⁷ Görög katolikusok a Sajó és a Hernád menti falvakban a 19. század első felében csak elvétve vagy egyáltalán nem éltek, 1900-ban viszont Kiscséc, Köröm, Girincs, Berzék lakóinak egy nem elhanyagolható része már görög katolikus hitvallásúnak vallotta magát

⁸ Bececs, Legyesbénye, Szerencs, Hernádkak, Köröm, Berzék, Sóstófalva, Monok, Kiscséc, Girincs 6 évesnél idősebb népességének nagyobb hányada analfabéta volt, sőt ezeken a településeken a húsztelület átlagánál is alacsonyabb volt az írni/olvasni tudók aránya 1880-ban

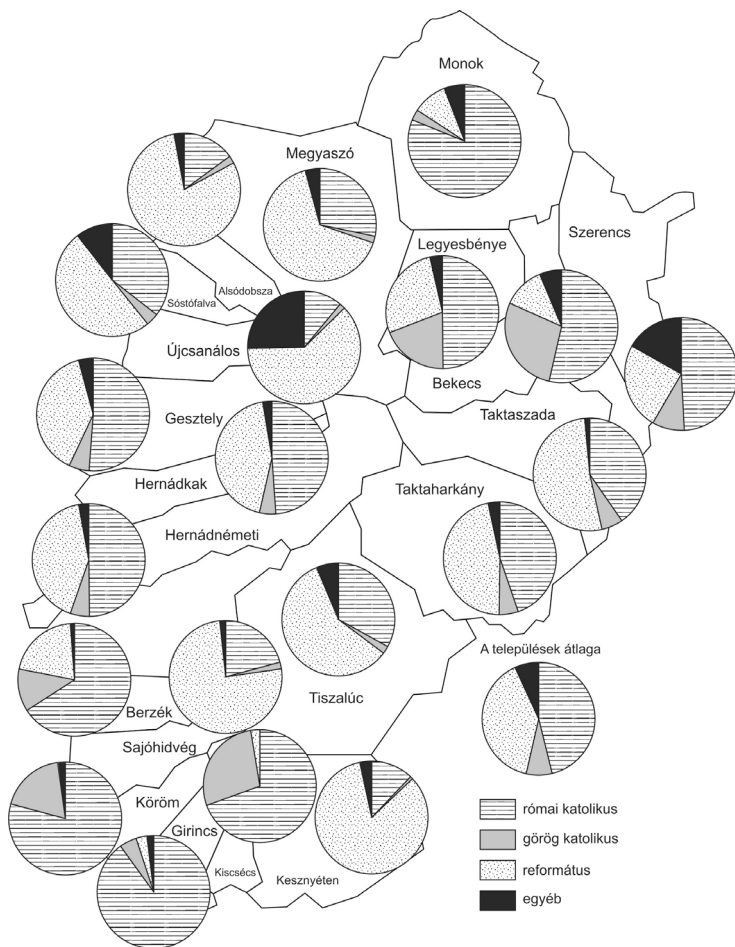
ség nem szűnt meg, legfeljebb mérséklődött⁹. *Mindez összefüggött a reformátusok gazdaságorientált életszempontjával és az ebből következő relatív jóléttel.*

A Harangod vidékének falvai zömmel a magasabb térszín peremén, a vízfolyásokhoz közel jöttek létre (a húsz településből 15 a Hernád, a Sajó és a Tisza-Takta közelében fekszik). A Harangod kedvező agroökológiai potenciállal rendelkező belső területén csak kisebb helyigényű *majorságok* (később *tanyák*) foglaltak el összességében nem nagy térszint.

2. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása Fényes Elek szerint (1851)
(Szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

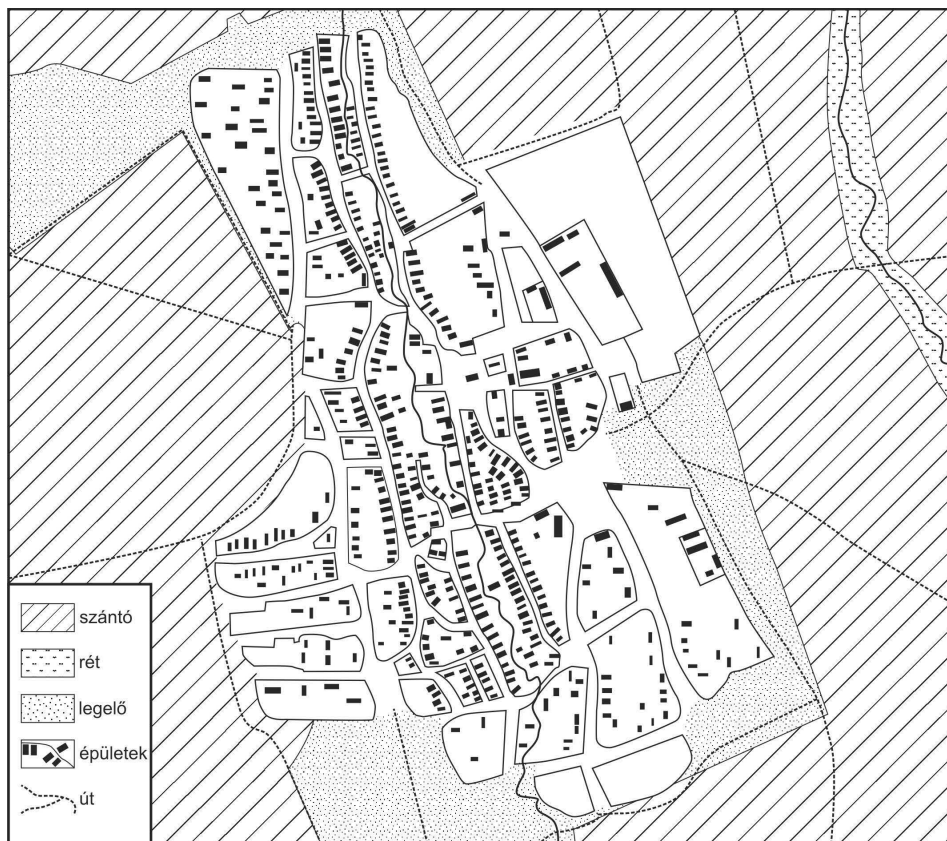
⁹ 1930-ban a 6 évnél idősebb népesség 13,1% volt analfabéta. Az egyes felekezetekhez tartozók közötti különbsége ekkor már nem számottevő – legalábbis a statisztika szerint

3. ábra. A népesség vallás szerinti megoszlása 1930-ban
(Szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

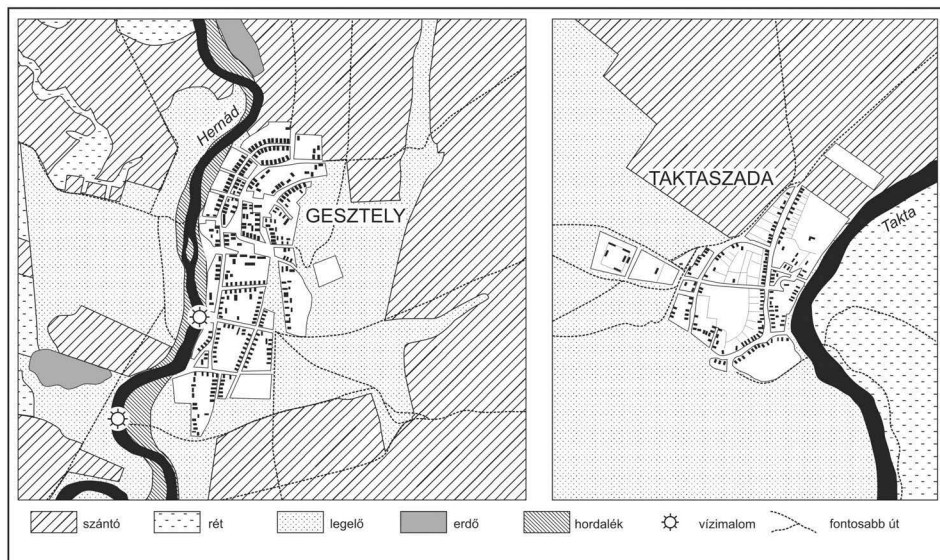
Győrffy István (1943) a II. katonai felmérés térképei alapján a Taktaköz peremén fekvő Tiszalúc, Taktaharkány és Taktaszada településeket, valamint a Harangod északi peremén fekvő Megyaszót ún. *kertes* (kétbelters) települések típusába sorolta, míg a többi település zömét *szalagtelkesként* (némelyiket több-utcás szalagtelkesként) határozta meg (4. ábra).

A vízhez közeli fekvés a falvak egy részénél *határterületük térszerkezetének aszimmetrikus kialakulását eredményezte*. Maga a belsőség szorosan az *ártér* víz által csak ritkán veszélyeztetett peremén alakult ki, közvetlen közelében *rét, belső legelő* illetve *nyomáson kívüli földek* (kender- és káposztásföldek) helyezkedtek el. A Harangod központja felé, a jobb talajadottságú térszínekre húzódtak fel a *szántóparcellák*, itt-ott gyepterületekkel tarkítva (5-6. ábra).

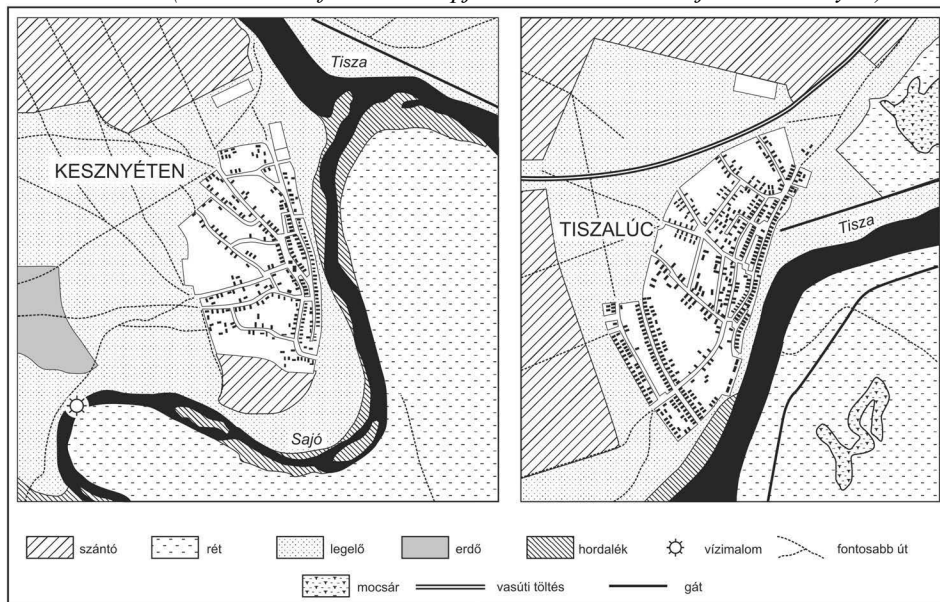

4. ábra. A Harangod egykori mezővárosának, Megyaszónak a belsősege a 19. század közepén. Györffy István szerint (1943) a település kertés (kébtelkes) (A II. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A 18. század utolsó harmadában a húsz településen 2672 ház állt, 1 km²-re átlagosan 6,1 ház jutott, s egy házban 5,92 fő élt. A házak sűrűsége Szerencsen és néhány csekély közigazgatási területű faluban volt az átlagosnál magasabb (pl. Berzék, Csanáros). Girincs, Köröm, Monok egy-egy házában a települések átlagát meghaladó népesség élt, legkevesebb lakó Hernádnémeti és Alsódobsza házaire jutott. A házak és gazdasági épületek a helyben előforduló építőanyagokból épültek, a korabeli építési technológiákat alkalmazva. Kőből épült ház csak elvétve akadt, a templomon kívül legfeljebb a földesurak lakóépületeit készítették kő felhasználásával. Néhány településen azért akadt említésre méltó épület is, mint pl. Bekecs vendégfogadója és fürdője, Köröm vendégfogadója, Szerencs vendégfogadója és zsinagógája (Fényes E. 1851).

5. ábra. Ármentes térszínen létrejött falvak alaprajza a 19. század közepéről. A korabeli gazdálkodási gyakorlat szempontjából ideális volt a belső körüli változatos művelési szerkezet (A II. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

6. ábra. Kesznyéten tipikus zugtelepülés, terjeszkedését a Sajó és a Tisza alapvetően meghatározta. Tiszalúc kertés (kébzeltes) település, amely az ármentes térszínen zavartalanul terjeszkedhetett (A II. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A 19. században a házak száma – a népesség növekedését követve – ugyan-
csak gyarapodott, *a századfordulóra összességében megduplázódott*, mint aho-
gyan az 1 km²-re jutó házak száma is. Az egy házra jutó népesség számában
érdemi változás nem következett be, de az átlagosnál jobban gyarapodó népes-
ségű Szerencsen kiemelkedően magas, 9,3 fő/ház értéket ért el.

Három évtized múltával 7306 ház állt a településeken, ez 164,9%-os növe-
kedést jelent. A növekedés mértéke differenciált volt, igazán nagymérvű válto-
zás csak Szerencs, Tiszalúc, Hidasnémeti és Gesztely esetében történt. 1930-ban
átlagosan 16,2 ház jutott 1 km²-re (Szerencsen 38,3), egy-egy házban ekkor már
csak 4,9 fő lakott átlagosan (2. táblázat).

Az 1900-as népszámlálás során a házak műszaki állapotára vonatkozó ada-
tokat is rögzítettek. Ezek alapján tudjuk, hogy a húsz településen a házak
29,6%-a kőből (tégeléből), 5,6%-a szilárd alappal vályogból vagy sárból, 64,2%-
a szilárd alap nélkül, vályogból (sárból) készült. Elenyésző számú lakóépületet
fából vagy más anyagból készítettek. A legtöbb kőből épült ház Monokon állt (a
teljes épületállomány 86%-a), ezt Szerencs (82%), Legyesbénye (78%), és Be-
kecs (77,6%) követte. A követ többek között a szerencsi és a megyaszói *kőbá-
nyából* szerezhették be. A többi településen a hagyományosabb vályog/sár
építőanyag dominált. A 19. század végén hozott szigorú tűzvédelmi szabályok-
nak is köszönhetően a századfordulóra jelentősen növekedett a cseréppel fedett
házak aránya, amely elérte a 10%-ot. A lakóházak többségét azonban továbbra
is a nád/zsúp, valamint a fa tetőfedő anyag borította¹⁰ (3. táblázat).

Az 1930-as hasonló statisztikából az derül ki, hogy némileg tovább javult a
lakóépületek műszaki állapota. A teljesen kőből épült házak aránya elérte a
35%-ot, a szilárd alapú házaké a 10%-ot. Még mindig magas volt viszont a szi-
lárd alap nélküli házak részesedése (53,3%). Az igazán nagy változás a tetőfedő
anyagok használatában következett be, mert a háztetők közel 70%-a már cse-
réppel lett befedve a 30-as évek elejére. Az erősen tűzveszélyes anyagok (zsúp-
szalma, nád és zsinde) aránya egyre inkább csökkent (4. táblázat).

A vasút és az ipar településfejlesztő hatása a Harangod térségében csak egy
szűk sávban volt érezhető. Ebből érdemben csak Szerencs tudott igazán előnyt
kovácsolni, ez viszont elegendő volt ahhoz, hogy elindulhasson a településen
egy korábban soha sem látott mértékű urbanizációs folyamat¹¹. Megyaszó, Mo-
nok térségbeli szerepe egyre inkább alárendeltté vált, míg a vasút melletti tele-
pülések némileg felértékelődtek bővülő funkcióik révén (vasútállomás, táviráda,
postaállomás, átrakóhely funkciók stb.).

¹⁰ Alsódobszán 1871-ben és 1889-ben, Sajóhidvégen 1885-ben, Megyaszón 1750-ben, Sóstófalván 1892-ben
volt tűzvész

¹¹ Részletesen lásd: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.) Szerencs monográfiája. Szerencs, 2005

2. táblázat. A házak száma, az 1 km-re jutó házak száma, valamint az egy házra jutó népesség a jelzett időpontokban

	1784/87	1 km-re jutó ház*	1873	1880	1900	1 km-re jutó ház**	1930	1 km-re jutó ház***	házfő 1784/87	házfő 1900	házfő 1930
Alsódobsza	69	7,1	91	105	124	12,6	130	13,2	4,9	5,1	4,7
Bekecs	100	4	163	154	205	8	339	13,2	6,3	8,5	5,6
Bertzék	92	8,8	114	99	113	10,8	166	15,8	6,1	5,4	4,6
Csanálos	147	8,5	115	199	209	12,1	291	16,8	5,1	5,3	4,4
Gesztely	175	6,7	294	283	332	12,7	411	15,7	6,1	5,1	4,8
Girincs	55	3,6	111	122	144	12,6	202	18,2	9,2	6,8	4,7
Hernádkak	80	7,8	136	179	135	13,2	163	15,9	6	6,4	5,3
Hernádnémeti	179	5,3	306	323	371	11	504	15	3,1	6,2	5,6
Kiscsécs	30	7,8	40	40	41	10,8	61	14,6	5,5	4,7	4
Köröm	55	6,9	136	142	163	19,9	214	26,1	7,2	4,5	3,9
Legyesbénye	112	5,5	230	219	294	14,5	378	18,6	6	5,3	5,1
Megvaszó	333	5,6	474	456	536	10,1	626	11,9	5,6	5,7	4,8
Monok	285	4,2	497	468	577	11,3	647	15,1	6,6	4,9	4,6
Sajóhidvég	101	7,5	174	182	168	12,5	210	15,6	5,8	5,1	4,2
Sajókesznyéten	132	4,1	230	244	258	8	362	11,2	5,2	5,2	4,3
Sóstófalva	36	5,1	63	42	58	8,2	79	11	6	5	4,6
Szerencs	277	13,3	366	335	567	27	1107	38,3	5,7	9,3	6
Taktaharkány	115	3	237	232	259	6,7	438	11,4	6	7,5	6,6
Taktaszada	101	3,9	180	195	226	8,7	332	12,8	6,3	6,8	5,3
Tiszalúc	198	4,4	394	412	419	9,3	646	14,3	5,7	6,1	5,4
	2672	6,1	4351	4431	5199	12	7306	16,2	5,9	5,9	4,9

* 1873-as közigazgatási területekre számolva

** 1900-as közigazgatási területekre számolva

*** 1930-as közigazgatási területekre számolva

3. táblázat. A lakóházak fontosabb műszaki adatai 1900-ban

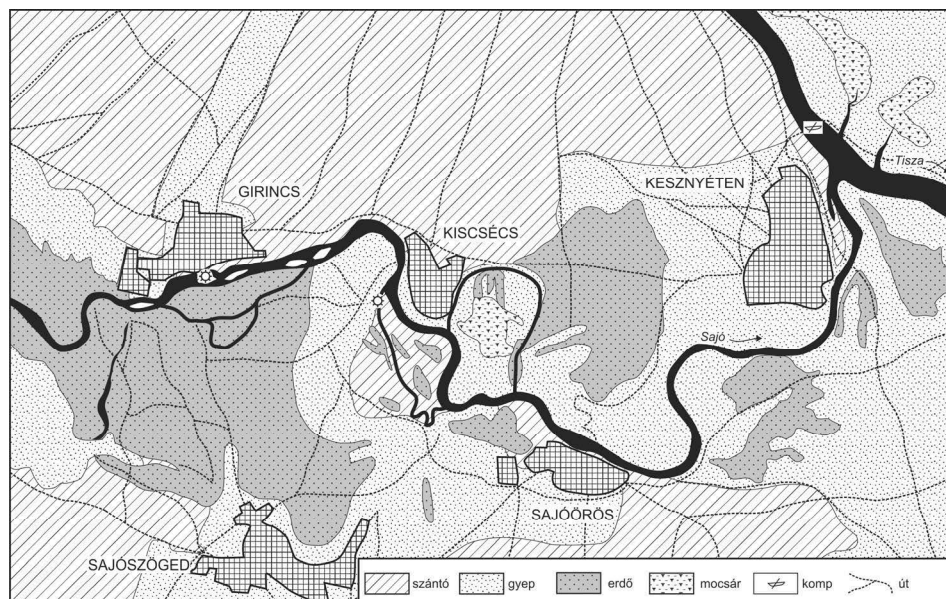
	lakóházak										a lakóházak száma
	kőből vagy téglából	kő- v. téglalappal vályog- vagy sárból	vályog vagy sárból	fából vagy más anyagból	eserép-, pala- vagy bádóg-	zsimdely- vagy deszka-		nád- vagy zsúp-			
						tetővel	tetővel				
Alsódobsza	1	22	101	0	7	18	99				124
Bekecs	159	1	45	0	35	39	131				205
Berzék	4	5	103	1	3	11	99				113
Csanálos	4	1	204	0	6	22	181				209
Gesztely	9	29	293	1	14	44	274				332
Girines	14	3	127	0	0	12	132				144
Hernádkak	4	6	125	0	4	12	119				135
Hernádnémeti	16	15	334	6	9	44	318				371
Kisszécs	0	0	41	0	1	0	40				41
Köröm	3	0	160	0	2	4	157				163
Legyesbénye	229	20	44	1	20	49	225				294
Megyaszó	76	48	409	3	32	68	436				536
Monok	496	11	63	7	211	45	321				577
Sajóhidvég	1	3	164	0	5	34	129				168
Sajókesznyéten	10	0	248	0	5	35	218				258
Sóstófalva	1	8	47	2	1	9	48				58
Szerencs	462	5	99	1	85	358	124				567
Taktaharkány	20	32	207	0	14	37	208				259
Taktaszada	19	76	130	1	23	31	172				226
Tiszalúc	13	7	395	4	38	34	347				419
	1541	292	3339	27	515	906	3778				5199

4. táblázat. A lakóházak műszaki állapota 1930-ban

	lakóházak									
	kőből vagy téglából	kő- v. téglalappal vagy sárból	vályog vagy sárból	fából vagy más anyagból	cserépr-, pala- vagy bádogg-	zsindely- vagy deszka-		nád- vagy zsup-	a lakóházak száma	
						tetővel				
Alsódobosza	1	30	95	4	93	0	37	130		
Bekecs	261	26	48	4	286	4	49	339		
Berzék	98	9	58	1	109	0	57	166		
Csanálos	9	26	256	0	189	1	101	291		
Gesztely	11	25	375	0	281	9	121	411		
Girínes	10	7	185	0	125	0	77	202		
Hernádkak	5	5	152	1	87	3	73	163		
Hernádnémeti	14	128	346	16	306	9	189	504		
Kisszécs	0	1	60	0	30	0	31	61		
Köröm	4	1	209	0	78	2	134	214		
Legyesbénye	359	10	9	0	254	6	118	378		
Megyaszó	183	109	333	1	386	11	229	626		
Monok	546	36	61	4	493	3	151	647		
Sajóhidvég	3	12	195	0	130	3	77	210		
Sajókesznyéten	1	10	350	1	190	0	172	362		
Sóstófalva	1	6	72	0	58	1	20	79		
Szerencs	975	49	82	1	988	69	50	1107		
Taktaharkány	55	64	319	0	258	2	178	438		
Taktaszada	16	155	145	16	200	2	130	332		
Tiszalúc	18	61	564	3	367	1	278	646		
	2570	770	3914	52	4908	126	2272	7306		

2. A gazdasági élet néhány sajátossága a Harangod vidékén

A Harangod vidékének viszonylag kedvező agroökológiai potenciálja évszázadokon keresztül szerény, de biztos megélhetést nyújtott a mezőgazdaságból élő népesség számára. A peremi települések a szomszédos, eltérő természeti adottságú tájak nyújtotta előnyökből is részesedhettek, ami nagymértékben befolyásolta gazdasági stabilitásukat és lehetőségeiket. A Taktaközbe átnyúló határrészekben, az *amfibikus térszíneken* például *differenciált ártéri gazdálkodást* lehetett folytatni. A kiterjedt gyepterületek nagyobb állatállomány ellátását tudták (volna) biztosítani és ezeken kívül is találhattak pl. Szerencs, Bekecs, Taktaszada, Taktaharkány, Tiszalúc, Sajókesznyéten lakói olyan haszonvételeket, melyeket a Harangod magasabb térszínein nem találhattak meg. Hasonló vagy némileg más jellegű lehetőségeket biztosított a Sajó és a Hernád árterülete is a Harangod déli és nyugati felén élők számára. Tokaj-Hegyalja közelsége pedig a *szőlő- és borkultúra megismerését tette lehetővé*. Nem véletlen, hogy a pl. a Szerencsi-dombsághoz kapcsolódó települések (Monok, Szerencs, Legyesbénye, Bekecs) lakói maguk is termesztettek szőlőt és elfogadható minőségű bort állítottak elő (jelentős kiterjedésű szőlőterületek a Hernád magaspártján is voltak, ám az ott termelt bor minősége elmaradt még a Szerencs környéki borokétól is).

7. ábra. A Harangod déli peremével érintkező Sajó-ártér változatos határhasználat lehetőségét biztosította az ott élő népesség számára. Az ábrán a Tiszából kiágazó fokokat is láthatjuk, a kesznyéteni rév közelében (Az I. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A fentebbi példák elég meggyőzően bizonyítják, hogy a sajátos fekvésű Harangod – a peremi tájakkal együtt – a területén élő népesség számára a gazdálkodás lehetőségeinek olyan széles spektrumát biztosította, amely az ország más területein csak korlátozott mértékben vagy egyáltalán nem volt jellemző.

A három oldalról vízfolyások határolta Harangod területén a természeti adottságok és a mezőgazdálkodás korabeli gyakorlata sajátos térszerkezet létrejöttét eredményezték. A Taktaközszel határos peremi övezetben, a Sajó alsó, Harangoddal szomszédos keskeny ártéri szakaszán, valamint a Hernád völgyének érintkező sávjában kiterjedt gyepterületek voltak, ártéri erdőekkel, fűzesekkel, puhafás ligetekkel, a Taktaközben mocsaras, zombékos térszínekkel. Ez utóbbi vidéken a Taktából, Tiszából fokok ágaztak ki (Taktaharkány és Kesznyéten térségében), lehetővé téve a fokgazdálkodást is (7. ábra).

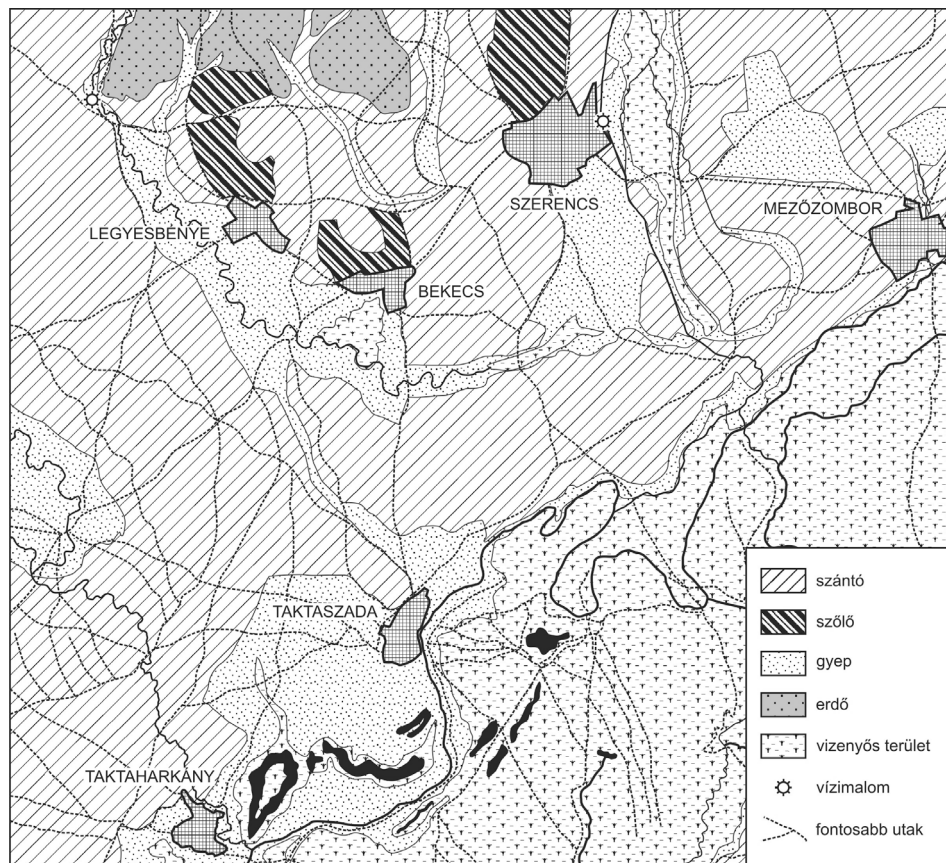
A gyepterületek a Harangod északi pereme felől érkező patakok (Harangod-, Gilip-, Laposi-patak) völgytalpain messze benyúltak a magasabb térszinek szántóparcellái közé. A Hernád Harangoddal érintkező magaspartján erdők, bozótosok, közöttük szőlő- és gyümölcsöskertek alkottak hosszú, de viszonylag keskeny övezetet. A Harangod északkeleti, Szerencsi-dombsággal érintkező részén gyepterületek, szőlőskertek és kisebb-nagyobb erdőfoltok ékelődtek a domboldalakra is felkúszó szántóparcellák közé (8. ábra).

A legnagyobb felszínt a szántóföldek foglalták el, melyeken – a települések többségében – három nyomásban művelték a földet¹². A szántóföldeken leggyakrabban tavaszi és őszi búzát, rozstot, kétszerest (a búza és a rozs keverékét), árpát, kölest, zabot, és kukoricát termesztettek. A tavaszi vetés alá általában egyszer, az őszi vetés alá kétszer-háromszor is megszántották a földet. Néhány évenként trágyázták is az éppen használatban lévő parcellákat¹³. A nyomáskényszeren kívüli földeken fehér répát (Csanáloson), kendert, főzeléknövényeket, dohánnyt (Kesznyétenben), burgonyát, káposztát, dinnyét termeltek (Vályi A. 1799).

A filoxeravész pusztításáig a települések több mint a felében volt kisebb-nagyobb szőlő-, illetve gyümölcsös. Vályi például azt írta Gesztelyről, hogy szilvásai és szőlője van, Hoporty szőlőhegye a faluhoz közel fekszik, Legyesbénye szőlője jó, Szerencs borát pedig középszerűnek tartotta. Noha a termelt bor minősége valóban nem érte el a közeli, hegyaljai borok minőségét, néhány településen említésre méltó bevételt realizálhattak részben a kocsmáztatás, részben az egyéb módon értékesített borok révén. A kertekben álló gyümölcsfák termésait vagy nyersen fogyasztották, vagy a közeli piacokon árusították, illetve aszalványként a téli hónapokban került az asztalokra (9. ábra).

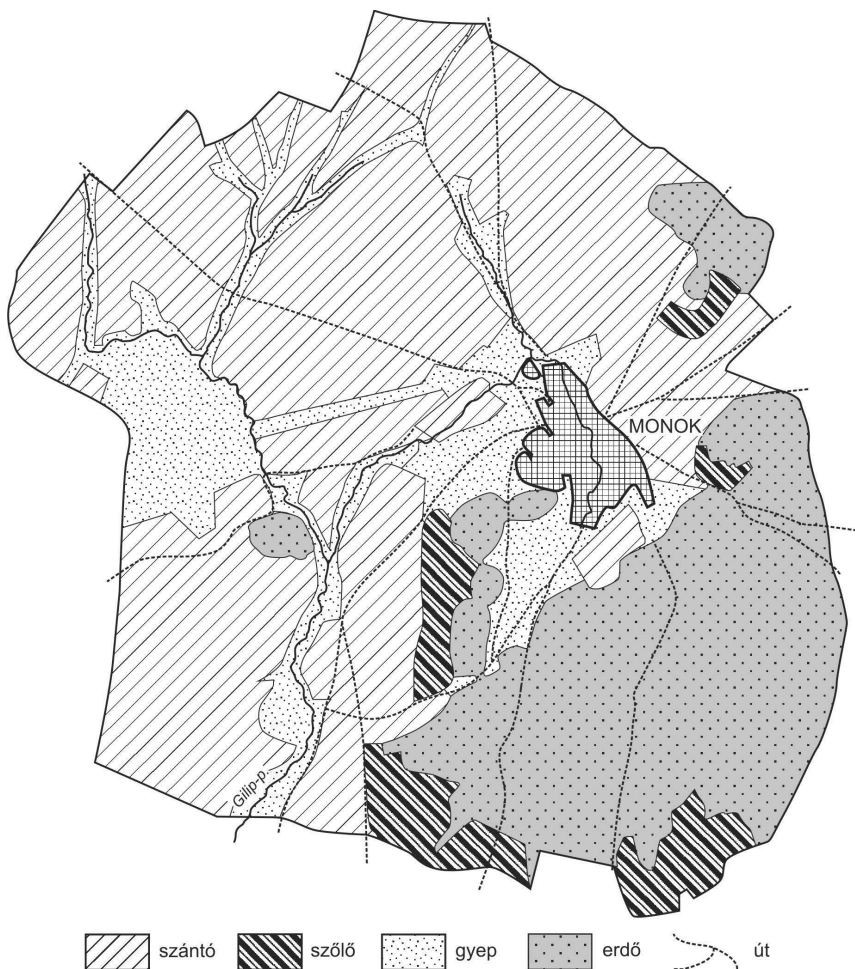
¹² Ez alól kivétel pl. Szerencs és Girincs, ahol a 18. század második felében a határ két részre (nyomásra) volt felosztva, valamint Sajóhidvég és Köröm, ott négy nyomásban művelték a szántóterületet. Szerencsen a 19. század első felében tértek át a háromnyomásos gazdálkodásra

¹³ A trágya hosszú időn keresztül szinte állandó hiánycikknak számított az állattartás sajátos jellege miatt

8. ábra. A Harangod északkeleti pereme a 18. század végén. Viszonylag kis távolságon belül jelentős szintkülönbség, változatos geológiai, geomorfológiai, valamint mikroklímatis adottságok jellemezték. Ezeknek köszönhetően területén a differenciált ártéri gazdálkodás, a szántóföldi növénytermesztés, a legeltető állattartás, az erdőhasználat, a kedvező kitétségű domboldalakon a szőlő- és bortermelés is megvalósítható volt (Az I. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A rét- és legelő kiterjedése az egyes településeken meglehetősen differenciált volt. Mindenütt akadt valamekkora gyepterület, de néhány faluban azok nagyobb része földesúri tulajdonban volt, így a falu lakói vagy nem tudtak kaszálni/legeltetni, vagy kényszerből más települések határában *gyepterületeket béreltek*. Az árterületeken fekvő gyepeket gyakran elöntötte a víz, előfordult, hogy hónapokig nem lehetett pl. kaszálni. Egyes falvakban a kodifikált tájhasználati szabályokat figyelmen kívül hagyva már az előtt ráengedték a kaszálóra az állatokat, mielőtt a sarjút lekaszálták volna. A betakarítható széna mennyisége így gyakran *az állatok átteleltetéséhez sem volt elegendő*. A 18. század második felében az okszerű rét- és legelőgazdálkodás hiányában, valamint a fentiekben vázoltak miatt nagyobb számú állatállományt nem volt képes egyik település gyepterülete sem ellátni elegendő takarmánnyal.

9. ábra. Monok határának térszerkezete és földhasznosítása a 18. század végén. A vizsgált települések közül Monok rendelkezett a legnagyobb szőlő- és gyümölcsös területtel a 18-19. században (Kéziratós térkép alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A környezet-átalakító munkálatok megkezdéséig a Harangod peremén, a határoló vízfolyások völgytalpain *ártéri erdők* még előfordultak. A magasabb térszínek kedvező talajadottságú részein azonban már korábban kiirtották az erdőket, csak Megyaszó határában maradt meg két nagyobb erdőfolt. A Szerencsi-dombság peremén ugyancsak voltak kisebb erdőségek. A korabeli viszonyok között fontos szerepet betöltő fa (épületfa, szerszámfa, energiaforrás) több településen *hiánycikk volt*, aminek a pótlása komoly anyagi ráfordítást igényelt a gazdálkodóktól. Ahol lehetett, ott egyéb anyagokkal (pl. nád, sás, gyékény, fűzfavessző, kukoricaszár, dohánykóró) igyekeztek a fa hiányát pótolni.

A peremi részek ártéri mocsaraiban, tavaiban, valamint a folyóvizekben mindenütt *halásztak*. Vályi András és Fényes Elek egyaránt említést tett Kesznyéten és Tiszalúc korabeli halászatáról. Vályi szerint a Kesznyétennél kifogott halakat (pl. *tokhalat*) Kassa és Eger piacain is értékesítették. A mocsarak, árterek egyéb haszonvételeit, melyeket *gyűjtögetéssel*, *pákászattal*, *csikászattal* (és orvvadászattal) szereztek be, maguk fogyasztották el, ha felesleg maradt, azt a környező piacokon értékesítették¹⁴.

A 19. század második felétől kezdődően már pontosabb képet alkothatunk a Harangod vidékén élő népesség tájhasználatáról. Egy 1865-ből származó (sajnos nem teljes körű) statisztika szerint a vizsgált települések határterületeinek 43%-a szántó, 12%-a rét, 18%-a legelő, 8%-a erdő, 4%-a szőlő, 0,3%-a nádas, 15%-a művelés alól kivett terület volt (5. táblázat, 10. ábra).

Összességében a fenti adatok alig térnek el a korabeli országos adatok alapján számított arányoktól, de a Harangod vidékén *lényegesen alacsonyabb az erdő, s magasabb a szőlő részesedése*. Zemplén vármegye földhasznosítási szerkezete a harangodiétól a szántó, a szőlő és az erdő esetében mutatott jelentősebb eltérést. A vármegye egész területén mindössze 29% volt akkor a szántó kiterjedése, és a szőlő is csak 1,3%-al részesedett az összes földterületből, az erdő viszont 28,4%-al.

Gesztely, Hernádnémeti, Berzék, Sajóhidvég határában a szántó a határterület 60-70%-át foglalta el, míg a Takta-Tisza menti falvakban csak 20-30%-át. Legnagyobb gyepterülettel (rét és legelő) viszont épp ez utóbbi települések rendelkeztek (a Hernád mentén Hernádkak földhasznosítási szerkezete volt ez utóbbiakéhoz hasonló).

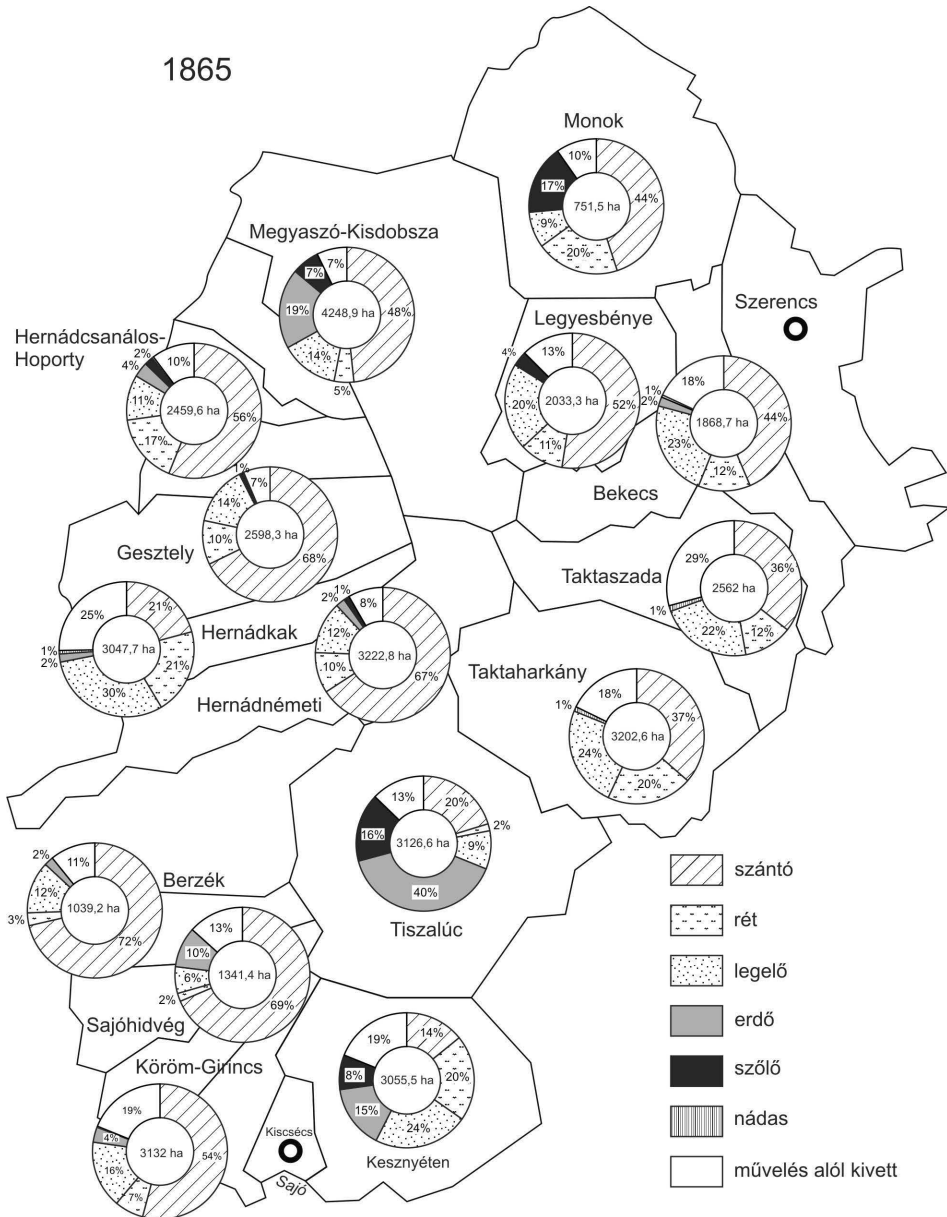
Egy hektár mezőgazdasági területre átlag 6,8 forintnyi tiszta jövedelem jutott, ez a felvidéki átlaghoz (4 Ft/ha) képest viszonylag magasnak tekinthető. Legkedvezőbb értékek Girincs (9,9 Ft/ha), Köröm (9,9 Ft/ha), Sajóhidvég (9,4 Ft/ha), Hernádnémeti (8,4 Ft/ha), Gesztely (7,8 Ft/ha), Berzék (7,4 Ft/ha) határát jellemezték (11. ábra).

Sokkal pontosabb adatokat közöl az 1895-ös mezőgazdasági statisztika (6. táblázat, 12. ábra).

Ebből kiderül, hogy *a szántó aránya minden településen növekedett*, a 30 évvel korábbi állapotokhoz képest. Különösen a Harangod déli, délkeleti peremvidékén volt számottevő a változás, ott, ahol legnagyobb mértékű környezet-átalakítás történt abban az időszakban. A *gabonakonjunktúra* hatása sem elhanyagolható, a belső területeken elsősorban az okozta a szántó nagyobb mértékű növekedését. A szerencsi cukorgyár nyersanyagigénye idővel szintén a szántóterületek növelésére sarkalta a környékbeli gazdálkodókat.

¹⁴ A 18. század második felének társadalmi-gazdasági viszonyairól, határhasználatáról sokat megtudhatunk Takács Péter – Udvari István: Zemplén megyei jobbágy vallomások az úrbérrendezés korából I-II-III. című munkájából (Periférián Könyvek 3. Nyíregyháza, 1998)

1865

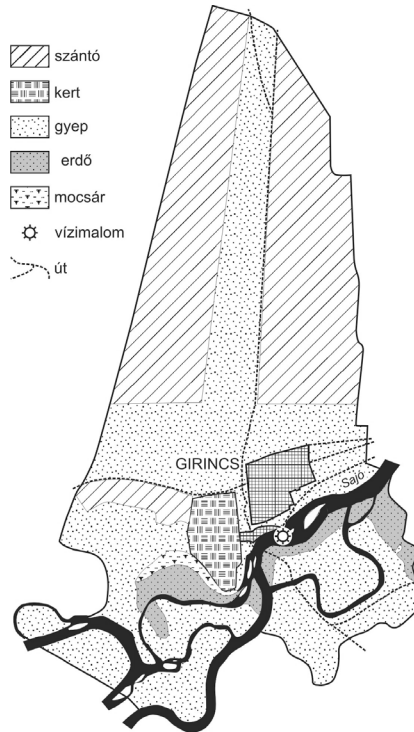

10. ábra. A vizsgált települések földhasznosítási adatai 1865-ből. Sajnos néhány településnek csak összevontan adta meg adatait a korabeli statisztika (Szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

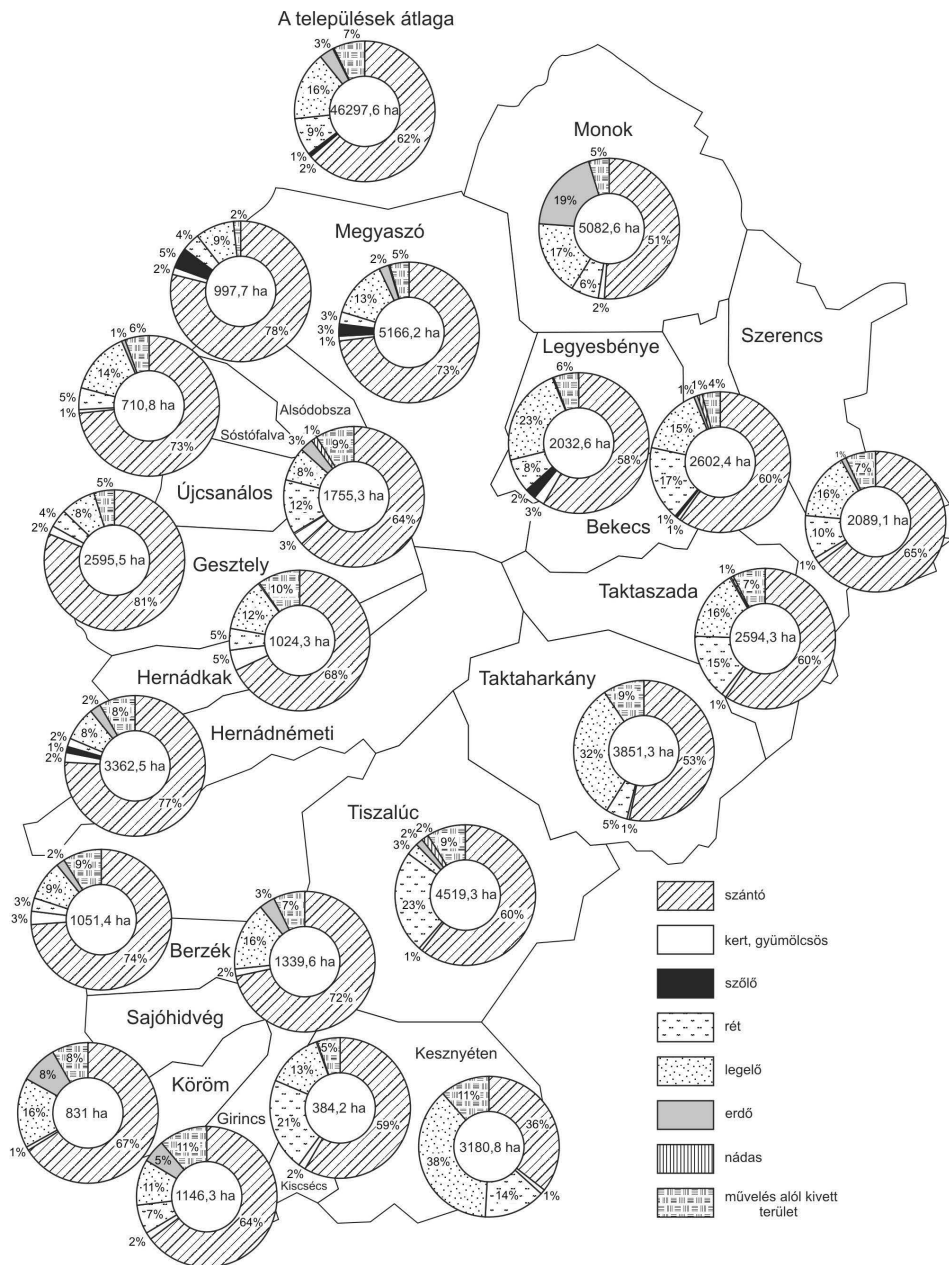
5. táblázat. A földterület műveléségi megoszlása 1865-ben (hektár)

	szántó	rét	legelő	erdő	szőlő	nádas	fanet	összes
Bekecs	815,5	230,8	434	0	41,4	9,8	337,2	1868,7
Berzék	742,4	31,6	128,9	24,7	0	0	111,6	1039,2
Csanálos-Hoporty	1378,3	410,3	267,6	89,8	57	1,1	255,5	2459,6
Gesztely	1763,9	269,3	368,3	0	27,6	0	169,2	2598,3
Girincs-Köröm	1699,4	218,1	499	118	0	3,5	594	3132
Hernádkak	637,1	626,1	928,8	59,8	0	28,8	767,1	3047,7
Hernádnémeti	2120,7	316,5	398,8	73,1	40,9	0	272,8	3222,8
Kesznyéten	432,8	625,6	698,7	464,4	240,6	14,4	579	3055,5
Külsőböcs	898,9	628	764,8	501,8	250,3	8,6	715,9	3768,3
Legyesbénye	1068,1	215,2	421,3	0	72	0	256,7	2033,3
Megvaszó-Alsódobsza	2048,2	202	589,3	817,8	283,7	0	307,9	4248,9
Monok	337,8	150,8	65,6	0	124,3	0	73,1	751,6
Sajóhidvég	920,2	27	84	132,4	0	0	177,8	1341,4
Szerencs*	11,5	110,5	474,8	0	0	4,6	171,5	772,9
Taktaharkány	1168,8	653,8	771,7	0	0	36,8	571,5	3202,6
Taktaszada	914,4	298,7	565,1	0	0	34,5	749,3	2562
Tiszalúc	630,2	54,7	288,9	1243	509,3	0	400,5	3126,6

* Szerencs adatai nem teljes

11. ábra. Girincs sajátos természeti adottságai változatos határhasználatot tettek lehetővé a helyben élő népesség számára (19. század elejéről származó kéziratos térkép alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

12. ábra. A művelési szerkezet adatai az egyes településeken a 19. század végén (Szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A szőlő a filoxéra pusztítása következtében jelentős mértékben visszaszorult, helyét a kertek, gyümölcsösök foglalták el. Mintegy 75 500 db gyümölcsfát írtak

össze 1895-ben, ami korántsem jelenti azt, hogy csak ennyi gyümölcsfa állt volna a húsz település kertjeiben és határában¹⁵. Legnagyobb arányban (50%) a szilvafélék alkották az állományt, mert tartásuk nem igényelt különösebb szakértelmet, hasznosításuk viszont sokrétű volt (pálinkát és lekvárt főztek belőlük és nyersen, valamint aszalva is fogyasztották). Az igényesebb kezelést kívánó fajok közül az alma aránya említhető, de egy-egy településen más gyümölcsfélék is nagyobb számban voltak jelen (pl. Megyaszón, Alsódobszán, Csanáloson a cseresznye, ez utóbbin, és Sajóhidvégen, illetve Tiszalúcon a meggy, Megyaszón az őszibarack, Hernádnémetiben, Monokon az igen értékes dió).

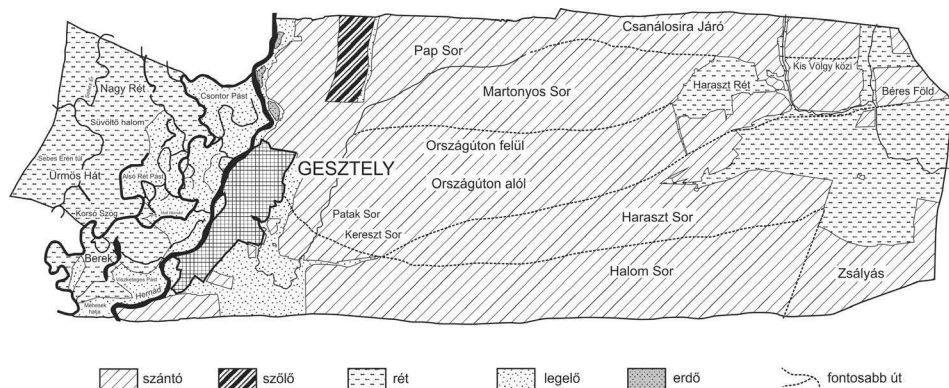
6. táblázat. A települések földhasznosítási szerkezete 1895-ben (hektár)

	szántó	kert, gyümölcsös	szőlő	rét	legelő	erdő	nádas	fanet	összesen
Alsódobsza									
Bekecs	1551,5	23,6	13,8	452	401,7	24,2	28,8	107	2602,4
Berzék	778,1	30,5	0	33,4	96,1	20,1	0	93,2	1051,4
Csanálos	1113	46	4	219	137	54,7	24,2	157	1755,3
Gesztely	2102,3	53	2,9	107	208,3	0	0	122	2595,5
Girincs	742,4	18,4	0	75,4	123,7	60,4	0	126	1146,3
Hernádkak	697,5	46,6	1,1	51,8	124,9	3,4	0	99	1024,3
Hernádnémeti	2552,3	74,2	43,2	63,9	268,7	84	0	276	3362,5
Kiscsécs	224,4	6,3	0	81,7	50	1,7	0	20,1	384,2
Köröm	549,6	6,9	0	0	134,7	69,6	0	70,2	831
Legyesbénye	1183,8	53	49,5	161	462,7	1,7	0	121	2032,6
Megyaszó	3768,4	63,9	144,4	139	690	120,3	3,4	237	5166,2
Monok	2595,5	76,5	0	318	875,3	980	0	237	5082,6
Sajóhidvég	958,2	25,3	0	0	212,3	46,6	0	97,2	1339,6
Sajókesznyéten	1133,2	35,1	0	448	1199	2,9	0	363	3180,8
Sóstófalva	521,4	5,8	0	35,7	103	5,2	0	39,7	710,8
Szerencs	1355,9	28,8	0	209	324,6	27,6	0	143	2089,1
Taktaharkány	2058	19,6	0	186	1221	1,7	0	365	3851,3
Taktaszada	1542,3	25,9	0	394	416,7	9,2	14,4	192	2594,3
Tiszalúc	2731,9	46	0	1060	124,3	82,3	70,2	405	4519,7
	28930	703,2	303,2	4077	7263	1596	141	3285	46297,6

1895-ben szőlő mindössze nyolc településen volt, legnagyobb területen Megyaszó határában. A filoxeravész előtt még kiterjedt szőlőkkel rendelkező Szerencsen és Monokon viszont egyáltalán nem jelzett szőlőt a korabeli statisztika.

A szántó elsősorban a rét és legelő rovására terjeszkedett, így érthető, hogy e két művelési ág már nem foglalt el akkora területet, mint korábban. *Egyes falvakban felére, harmadára zsugorodott az állatállomány eltartásában fontos szerepet betöltő természetes gyepterület (13. ábra).*

¹⁵ A falvak lakói az összeírás során valószínűleg kevesebb gyümölcsfát vallottak be a ténylegesnél, s ez nem helyi sajátosság volt, hanem országosan jellemző tendencia

13. ábra. Gesztely földhasznosítási viszonyait bemutató térképvázlat a 18. század végéről. Akkor a határ mintegy negyedét gyepterületek foglalták el. Száz év alatt ezek felét szántóvá törték fel, elsősorban a Harangod területére eső rétségek tűntek el (18. századi kéziratok térkép alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

Néhány hektárnyi (néhol kiterjedtebb) erdő a települések 90%-ban volt, részaránya összességében mindössze 3%, ami messze elmaradt az 1895-ös országos átlagtól (26,6%). Monok, Megyaszó és néhány Hernád, illetve Sajó menti település erdőterülete (és nem az erdő faállományának a minősége) említhető abból az időszakból, s ez egyben azt is jelzi, hogy az erdőnek nem volt különösebb jelentősége a legtöbb harangodi település gazdálkodásában.

A korábban nem művelt térszínek egy részét ugyancsak szántónak törték fel. A művelés alól kivett felszín így három évtized alatt a felére zsugorodott

Az 1935-ös mezőgazdasági összeírás szerint a vizsgált települések határterületeinek több mint 70%-át már szántóként hasznosították. A kert és a szőlő az összterület 2,5%-át foglalta el, a rét 5%-át, a legelő 12,2%-át, az erdő mindössze 3%-át, a nádas pedig 0,7%-át. Nem művelt felszín aránya 5,2% volt (7. táblázat).

Négy település kivételével újra megjelent a szőlő, ám jelentősége már korántsem volt akkora, mint a filoxeravész előtt.

A gyümölcsfaállomány közel a duplájára nőtt három évtized alatt (131 038 db), és növekedett a minőségi fajták aránya is. Hernádkakon az alma, Szerencsen a körte, az őszi- és kajszibarack, Tiszalúcon a meggy, Hernádnémetiben a szilva, Megyaszón és Alsódobszán a dió érdemel említést. Az erdő területe összességében nem változott a századfordulóhoz viszonyítva. A faállomány 70%-a szál-erdő, a többi sarjerdő volt, a kitermelt fa többségét tüzelőként értékcsítették.

A 19. század végéig a gazdálkodás gyakorlata a korábbiakhoz képest alig változott. A tradicionális nyomásos gazdálkodást a Harangod térségében is nehezen tudta felváltani a vetésforgó. A gazdaságok többségében nagyrészt ugyanazokat a növényeket termesztették, mint egy évszázaddal korábban. Legfeljebb a búza és néhány ipari növény (pl. a cukorrépa és a dohány) vetésterülete, és a termésátlagok növekedtek (14. ábra).

7. táblázat. A települések földhasznosítási szerkezete 1935-ben (hektár)

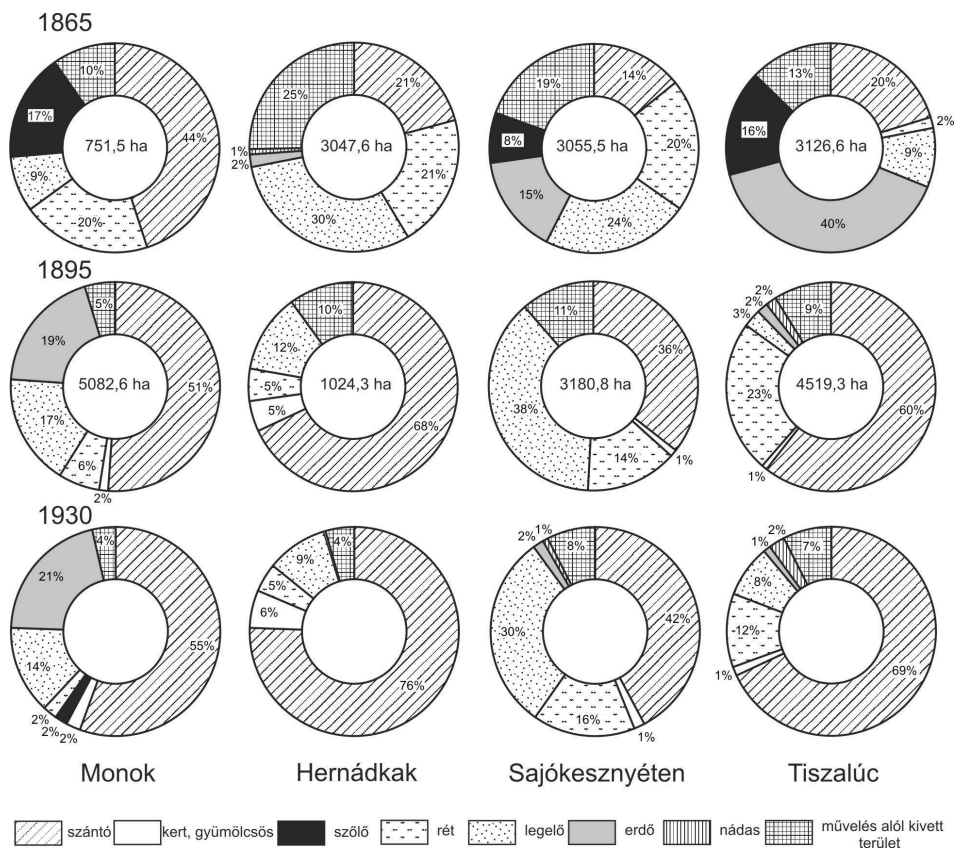
	szántó	kert, gyümölcsös	szőlő	rét	legelő	erdő	nádas	fanet	összesen
Alsódobsza	838,5	15,5	12,1	16,7	111,6	1,1	0	29,9	1025,4
Bekecs	1944	29,3	20,7	66,2	352,2	0,6	23	103	2539
Berzék	793,6	31,6	0,6	52,9	82,9	20,7	0	35,7	1018
Gesztely	2166,7	46	1,7	81,7	173,2	5,2	0	113	2587,9
Girincs	777,5	19	0	113	66,2	78,3	0	13,8	1067,6
Hernádkak	756,2	58,1	0,6	45,5	92,6	4,6	0	43,2	1000,8
Hernádnémeti	2844,7	88,6	32,2	36,8	192,8	6,3	0	154	3355,6
Kesznyéten	1366,2	46	1,1	511	980,6	51,8	25,3	246	3227,7
Kiscsécs	256,1	5,7	0	65,6	37,4	16,7	0	2,9	384,4
Köröm	560	12,7	2,3	86,3	117,4	0	0	19,6	798,3
Legyesbénye	1203,3	46	32,2	123	450	48,3	0	128	2030,7
Megyaszó	4121,7	143,3	31,1	99,6	486,3	55,2	3,4	226	5166,8
Monok	2388,3	92,6	77,7	101	580,1	896,6	1,7	154	4291,9
Sajóhidvég	998	29,3	4	55,2	179,6	2,3	0	80,6	1349
Sóstófalva	572,6	8	5,2	4	58,1	1,1	0	30,5	679,5
Szerencs	1843,9	62,7	67,9	140	393,1	36,8	52,9	187	2784,1
Taktaharkány	3023,1	39,1	0	24,2	359,1	86,3	21,9	193	3747,1
Taktaszada	1939,4	34,5	7,5	58,1	263,6	0	101,9	163	2568,4
Tiszalúc	3079,5	54,1	0	513	363,1	58,1	111,1	338	4517,6
Újcsanáros	1255,2	43,7	10,3	115	231,3	5,8	0	66,8	1755,3
	32729	905,8	307,2	2308	5571	1376	341,2	2330	45895,1

1865-be a húsz településen 63 nagybirtok és 4235 kisbirtok gazdálkodott, differenciált gazdasági keretek között. *A legtöbb gazdaságot a tőkehiány, az elavult gazdálkodási technológia és technika, és a gazdálkodók konzervatív szemlélete jellemezte.* Csak a legnagyobb földbirtokok rendelkeztek a kor színvonalán álló termelési infrastruktúrával¹⁶. *A gazdaságok autarchiára való berendezkedése általánosnak mondható a Harangod vidékén is.*

Az 1930-as években a vizsgált településeken már tízezernél több, főként mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságot tartottak számon. Ezek 38,5%-a vagy szántó nélküli volt, vagy kevesebb, mint 1 katasztrális holdnyi szántóval rendelkezett. 1-5 katasztrális holdja volt a gazdaságok 41,7%-nak, 5-50 hold 18,5%-nak. 50 katasztrális holdnál nagyobb földterülete a gazdaságok mindössze 1,2%-nak volt, viszont a földterület nagyobb hányadával ez utóbbiak rendelkeztek. A legtöbb gazdaságot krónikus tőkehiány jellemezte, amit a modern termelőeszközök csekély száma bizonyít. A több mint 10 000 gazdaságban mindössze 186 motoros erőgép, 30 járgány, 66 traktor- és billenőeke, 121 cséplőgép és 236 egyéb gép volt 1935-ben. Legjobb felszereltséggel Taktaharkány két 1000 katasztrális holdnál nagyobb gazdasága rendelkezett. Hagyományos termelőeszkö-

¹⁶ 1895-ben Hernádnémetiben pl. Freund Salamon hasznobérlő gazdaságában 2 lokomobilt, 1 járgányt, 2 cséplőszekrényt, 8 vetőgépet, 3 rostát, 41 ekét, 1 trieur, 1 szecs kavagót, 6 boronát, 11 hengert és 29 ígás szekeret használtak, ez a korabeli harangodi viszonyok között kiemelkedő eszközállománynak számított

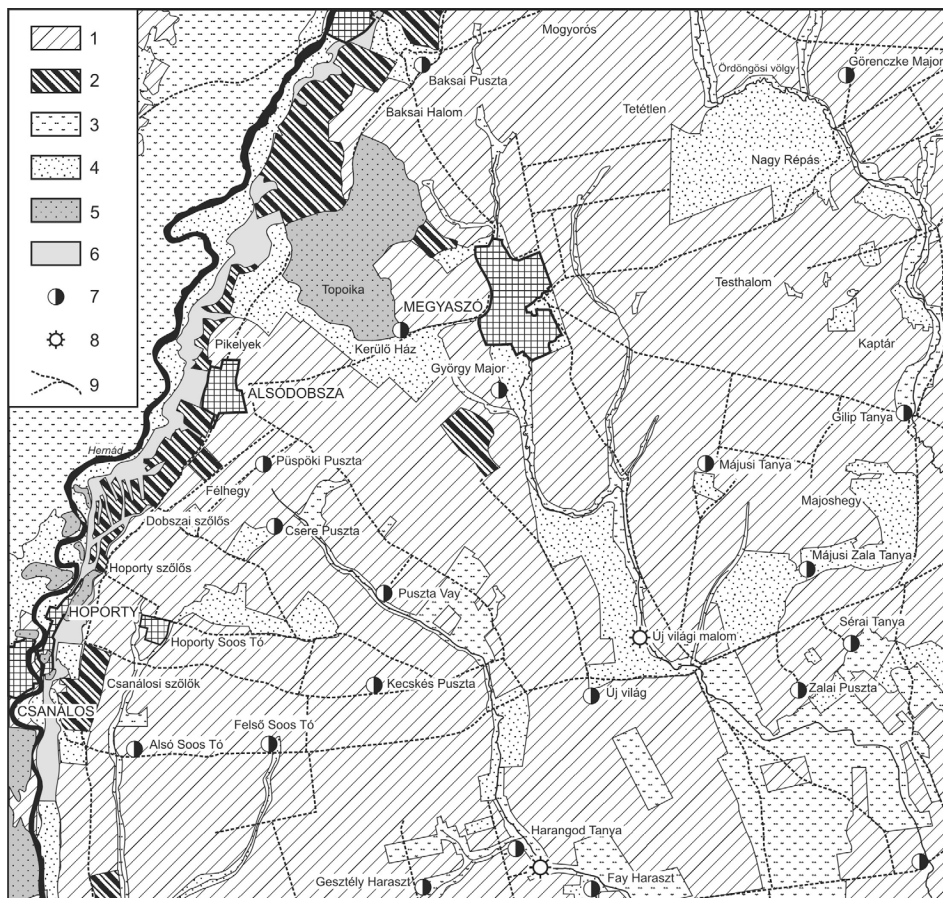
zökből valamivel jobb volt a helyzet: 4345 eke, 4442 borona, 1485 henger, 645 vető- és ültetőgép, 1017 kapálógép stb. segítette a gazdálkodást. A tőkehiányt, de nem kis mértékben a konzervatív termelési technológia dominanciáját is alátámasztja az alábbi néhány adat: trágyázógépből 34 db, arató- és terménybetakarító gépből 156 db, tejjgazdasági gépből 33 db, gyümölcsgazdasági gépből 18 db volt a gazdák tulajdonában. (A szántóterület 25,7%-át trágyázták, a felhasznált trágya 83%-a istállótrágya, 13,2% műtrágya volt, 3,8%-a vegyesen alkalmazott trágya.)

14. ábra. Különböző földhasznosítási struktúrák és azok időbeli változásai a Harangod vidékéről. A gabonakonjunktúra és a filoxéra hatása különösen szembevető néhány település esetében (Szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

A települések állatállománya elsősorban a gazdaságok igaerő szükségletét, illetve a népesség friss hússal, tejjel, tojással stb. történő ellátását szolgálta. A századforduló előtt a vizsgált településeken 1206 lófogat és 1598 ökör/tehén fogat biztosította a mezőgazdaság és a közlekedés járműigényét. A lófogatok 11,1%-a

egyed, 84,5%-a kettes, 3,7%-a hármás, 0,7%-a négyes fogat volt. (A gazdaságok többségének gyenge gazdasági kondíciót az is jól illusztrálja, hogy számottevő volt a tehénfogatok¹⁷ (21,8%), illetve a kettős ökörfogatok aránya (58,4%)). A fogatok jelentősége egyébként akkor nőtt meg igazán, amikor a Harangod belső területén egyre több gazdasági- és üzemszervezési központot, illetve tanyát hoztak létre, melyekkel a kapcsolattartás egyetlen lehetőségét a fogatok biztosították (15. ábra).

15. ábra. A 19. század második felében számottevően növekedett a szántó művelési ág kiterjedése, miközben egyre több üzemszervezési központ és tanya települt a megmaradó rét- és legelőterületek peremére. A tanyák helyének kiválasztásában a legsokoldalúbb területhasználat lehetősége volt a mérvadó (A II. katonai felmérés alapján szerkesztette és rajzolta Dobány Z.)

¹⁷ Tehénfogatot csak a legszegényebb gazdálkodók használtak. Általában a négyes ökörfogat volt a jellemző.

1935-ben a közlekedést és a szállítást 1221 lófogat, 2265 ökör- és tehénfogat (ez utóbbi volt abszolút többségben), 198 állati erővel vont személykocsi (bricska, homokfutó stb.), 4141 igásszekér, 9 db személygépkocsi és 3 db tehergépkocsi szolgálta. Ezt egészítette ki 18,3 km hosszúságú motorhajtású és 83,3 km állati erővel működtetett gazdasági vasút.

1895-ban a húsz településen 14 132 db szarvasmarha, 3550 db ló, 10344 db sertés, 10564 db juh és 55032db baromfi alkotta az állatállományt, melyet 1552 méhcsalád egészített ki. A népességszámhoz viszonyítva ez nem nagy állományt jelent¹⁸.

A 19. század végén legfeljebb néhány nagygazdaságban (pl. Hernádnémeti, Gesztely Megyaszó 100 katasztrális holdnál nagyobb birtokain) történt kísérlet *piacorientált tenyésztésre* (elsősorban szarvasmarha- és sertésenyészésre), máshol csak a gazdálkodó igényeit kielégítő állatállomány tartására nyílt mód. *A fajtaváltás, illetve a belterjesebb állattartásra való áttérés is csak a 20 század első felében valósult meg a Harangodon.*

A következő évtizedekben csak minimális mértékben változott az állatállomány összetétele. 1935-ben 16 961 db szarvasmarha, 2809 db ló, 21 593 db sertés, 7129 db juh, 136 331 db baromfi, 1933 méhcsalád volt a gazdaságokban. A lóállomány csökkenése a korábbiakhoz képest számottevő, a juhállományban bekövetkezett változás érdemben nem volt nagy jelentőségű.

A 18. század második felében a harangodi települések nagyon szoros gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat áptak a közeli hegyaljai településekkel. A hegyaljai szőlőkben végzett idénymunkákkal kiegészíthették szerény jövedelmüket, a hegyaljai vásárok pedig az anyagi javak cseréjét illetve adásvételét tették lehetővé. A Harangod közelében húzódott az alföldperemi és a Hernád völgyi vásárvonal, 20 km-es távolságon belül 6-7 forgalmas vásározó hellyel, ami lehetővé tette, hogy a vidéken gazdálkodók hatékonyan bekapcsolódjanak az anyagi javak áramlási rendszerébe. A harangodiak rendszeresen látogatták pl. Miskolc, Szikszó, Aszaló, Tállya, Mád piacait, vásárait. Távolabbi piacokat csak ritkán kerestek fel. A kereskedelem földrajzi keretei a vasútvonal megépülése után jelentősen bővültek, legalábbis a vasútvonal szomszédságában fekvő gazdaságok számára. *A harangodi és a környékbeli települések 19. század végi gazdasági-társadalmi differenciálódása részben a vasútvonal gazdaság-élénkítő hatásának köszönhető.* A 18. században még jelentős települések (Monok, Megyaszó) gazdasági téren ekkor már egyre inkább háttérbe szorultak, s ennek egyik oka a vasúttól való nagyobb távolságuk volt.

A vasútvonalnak, valamint a korábban már említett településfejlesztő tényezőknek is köszönhető, hogy Zemplén vármegye legdélibb járásának gazdasági és közigazgatási központja végérvényesen Szerencs lett. A 20. század

¹⁸ Egy-egy családra 2,6 db szarvasmarha, 0,7 db ló, 3,8 db sertés, 2 juh, 10,3 db baromfi jutott (ha a teljes népességet figyelembe vesszük)

elején már egyre jelentősebb regionális szerepkört betöltő település elindult az urbanizáció útján, lakóinak többsége a környék többi lakott helyéhez képest komfortosabb körülmények között, stabilabb gazdasági viszonyok között élhetett. A Harangod vidéke népességének többsége azonban továbbra is csak a mezőgazdálkodás révén szerzett szűkös jövedelméből élt. Számukra a 20. század második felében kiépülő borsodi iparvidék (munkalehetőségei révén), valamint az agrárszektorban bekövetkezett kedvező változások biztosítottak több-kevesebb lehetőséget az életminőség javítására.

Fontosabb irodalmak és statisztikák

- BOROS L. (1995): A Harangod földrajzi vázlatja. *In: Bencsik J. – Várhelyi GY. (szerk.): Adatok Szerencs és Dél-Zemplén történetéhez I.* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza-Szerencs. p. 13-21.
- BOROS L. (2005): Adatok a Harangod népességföldrajzához (1870-2001). *In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja.* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza-Szerencs. p. 257-266.
- BOROVSKY S. (szerk.): (1905): *Zemplén vármegye és Sátoraljaiújhely.* Budapest
- DANYI D. – DÁVID Z. (1960): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787).* KSH könyvtára, Budapest. 389 p.
- DOBÁNY Z. (1995): *A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig.* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. 112 p.
- DOBÁNY Z. (2009): Tájhasználat a Hernád völgyében a 18-19. században. *In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása.* Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza-Szerencs. p. 65-86.
- FÉNYES E. (1851): *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik I-II.* Pesten
- FRISNYÁK S. – GÁL A. (szerk.): (2005): *Szerencs monográfiája.* Szerencs. 407 p.
- MAROSI S. – SOMOGYI S. (szerk.). (1990): *Magyarország kistájainak katasztere I-II.* MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest. 1023 p.
- SZ. N. (1865): *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme.* Buda
- TAKÁCS P. – UDVARI I. (1998): *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I-II-III.* Periférián Könyvek 3. Nyíregyháza
- VÁLYI A. (1796-99): *Magyar Országának leírása I-III.* kötet. Buda
- A Magyar Korona Országainak Helységnévtára.* (1873): Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Korona Országáiban az 1881 év elején végrehajtott Népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve II.* (1882) Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája I.* (1897): Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája II. Gazdaczímtár.* (1897): Budapest

- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása I.* (1902): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása községenként.* (1904): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, 1912.
- A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása II. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.* (1914): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Az 1920. évi népszámlálás II. A népesség foglalkozása és a nagyipari és kereskedelmi vállalatok községenként.* (1925): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Az 1930. évi népszámlálás I. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.* (1932): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények (1937): Budapest
- Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint.* Magyar Statisztikai Közlemények (1938): Budapest
- Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint* (1936): Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Az 1941. évi népszámlálás I. Foglalkozási adatok községek szerint.* KSH Történeti Statisztikai Kötetek (1975) Budapest

ÉGY FELVIDÉKI ÉLETKAMRA

ABAÚJ-TORNA VÁRMEGYE REGIONÁLIS SZERKEZETE 1785-1920

FRISNYÁK SÁNDOR

A lifechamber in the Felvidék

The regional structure of Abaúj-Torna County 1785-1920

The notion of the lifechamber most commonly appeared in articles about land use and economical spatial organization, in historical geography studies. The mountain lifechambers (mount basin) are natural- and economical geographical units which functions as a meso region inside a large region. Besides the economical use of space, the lifechambers (basin landscape) had a significant role in the forming of the spatial structure. At the northern Carpathians in the historical Hungary adjusted to the lifechambers basin-counties were formed. Such unit is the topic of my paper, the historical Abaúj-Torna County, I summarize its land use changes, space organization and regional fragmentation from 1785 to 1920.

Bevezetés

Az *életkamra*, mint fogalomjel, ritkán szerepel a földrajzi művekben. Az 1930-1940-es években a Kárpát-medence földrajzáról írt szintézisek és tájtörténeti művek a gazdasági térszerveződés történeti folyamatait jellemezve, említést tesznek a síksági és hegyvidéki életkamrákról (PRINZ-TELEKI 1936, MENDÖL 1940, PRINZ 1942, BULLA-MENDÖL 1947).

Az *alföldi életkamrákat*, az árvízmentes homok- és löszhátakat folyóvízi árterek, lápok és mocsarak, a *montán életkamrákat* erdős hegységek öveztek (Glaser 1936). Az alföldi árterekből kiemelkedő 1-2 km²-es kavics- és homokszigeteket (gorondokat) és a hegyvidéki tájak kis völgymedencéit *életkamrácskaként* definiálták.

Az életkamrák *természeti és gazdasági térszerkezeti egységek*, amelyek a nagyrégióon belül lehetnek elkülönülő alrégiók vagy mezorégiók. Területi kiterjedésüktől, gazdasági szerkezetüktől függően további kisebb részekre, mikrorégiókra is tagolódhatnak, s ezeket a *vízrajzi hálózat kapcsolja gazdasági egységbe*. A folyó- és patak völgyek nemcsak a kisebb-nagyobb életkamrákat, völgymedencéket, a hegyvidéki tájcsoportot és a belső medencerendszert is összekapcsolják (PRINZ-TELEKI 1936).

A medencék életkamrái a gazdasági térszerveződés mellett, a közigazgatási térstruktúra (megyeszervezet) kialakításában is meghatározó tényezők voltak. A kárpáti hegységkeret területén a medencék életkamráihoz igazodó *medence-vármegyék* alakultak, a Felvidéken többek között Abaúj, Árva, Gömör és Turóc megye.

Tanulmányomban Abaúj-Torna vármegye regionális szerkezetét vázolom fel, a 18. század végétől 1920-ig, mellőzve a történeti földrajz egyéb összetevőit.

Térszerkezet-formáló tényezők

Abaúj és Torna vármegye területe (= 3317 km²) már az első közigazgatási egyesítés (1785) előtt is, mint *egységes életkamra* (gazdasági térszerkezet) épült be a Felvidék régió struktúrájába, a történelmi Magyarország földrajzi munkamegosztásába (CHOLNOKY 1935, PRINZ-TELEKI 1936, MENDÖL 1940).¹ Az abaúji életkamra legfontosabb struktúra-formáló tényezője a *természeti környezet* (a relief, a klíma, a talaj, a természetes vegetáció, a felszíni és felszínalatti vizek, a hasznosítható kőzetek, ásványi nyersanyagok) és a természeti környezet erőforrásait hasznosító *tradicionális gazdálkodás*, amely a 19. század közepéig a népesség döntő hányadát foglalkoztatta.

Természeti erőforrásoknak tekintjük a természeti környezet egészét (régiesen: a föld erejét), amely az emberi lét és fejlődés alapja. Az egyes tájegységek és tájegységreszek lakói – az életföldrajzi feltételeknek megfelelő – változatos szerkezetű, egymást kiegészítő gazdálkodási tereket (mikrorégiókat) hoztak létre. Az élettér-, kultúrtáj-formálás, majd annak diffúziója összekapcsolódott az antropogén tájformálással, a természeti környezet tervszerű átalakításával.

A medence-vármegye 18-19. századi gazdasági térszerkezetét tehát *az emberi tevékenységek térbeli folyamatai alakították ki*. A térstruktúra formálódását, a tájegységek vagy tájegységreszek területhasználatát a *folyamatosság* és az *állandó változás* jellemzi. A középkori alapszerkezet, amely az ökológiai adottságok racionális használatára épül, jelenti a folyamatosságot. A változást, a gazdálkodási tér kiterjesztését, a természeti erőforrások nagyobb mérvű igénybevételét a népesség növekedése, az intra- és interregionális gazdasági kapcsolatok kiszélesedése, az emberi tudás, a technikai fejlődés indukálta. A tájhasználat-változások az említett tényezőkön kívül összefüggnek a klímaváltozással (kis jégkorszak) és az antropogén ökológiai változásokkal is. Az abaúji életkamra (medencetáj) belső fejlődése tehát nem elszigetelt, a kívülről érkező hatásokkal is összefüggő történeti földrajzi folyamatként értékelhető.

Az Abaúji-medence a Felvidék déli peremén helyezkedik el Borsod, Gömör, Szepes, Sáros és Zemplén vármegye által közrefogva. A medence-vármegye gazdasági térszerkezet formáló tengelyét a Hernád-völgy középső és alsó szakasza képezi, északkelet-délnyugat irányban, mintegy 70 km hosszan. A hegységközi, átlagosan 3-6 km, helyenként nagyobb szélességű teraszos folyóvölgy nemcsak Abaúj-Torna vármegye struktúra alakító eleme, a Felvidék-régió keleti felének és a Nagyalföld térkapcsolatainak is meghatározó jelentőségű színtere (közlekedési folyosó). Az Abaúji-medence az Árpád-kor végétől, a Kárpáti-hegységkeret teljes gazdasági birtokbavételével mint

¹ 1790-ben Abaúj vármegye külön vált Tornától. A második egyesítésre 1850-ben került sor, de tíz év múlva ismét különváltak és csak 1881-ben történt meg a két vármegye végleges összevonása.

közvetítő táj a belső, nagytérségi kapcsolatokon kívül a nemzetközi kereskedelmi forgalomban is meghatározó jelentőségű (FRISNYÁK 2007).

A Hernád-völgy abaúji szakasza – értelmezésünk szerint – *gazdasági erővonal*, melynek energikus pontjain jelentős települések (központi helyek) létesültek. A folyóvölgy északi részén Kassa, a déli kijáratánál, az alföldperemi vásárhely-övben Szikszó tekinthető *tájszervező központnak*, természetesen nem azonos földrajzi (helyi és helyzetű) energiákkal. A medence-vármegye centrumtérsege a *Kassai-medence*, a Hernád és a Tarca folyó kiszélesedő völgymedencéje. Nyugat felől hozzá kapcsolódik a *Kanyapta-lapály* és a vele összefüggő *Bódva völgy medencesíkja*. A kismedencéket északról a *Tornai-karszt*, a *Gömör-Szepesi Érchegység* (=Kassai-hegyek, Kojsói-havasok), keletről az *Eperjes-Tokaji-hegység* (= Szalánci-hegység, Zempléni- /Tokaji-/ hegység), délről pedig a *Cserehát* övezi. A Cserehát az Érchegység heglábfelcsúszása, mely a Kanyapta süllyedésével domborzati szigetté alakult. Az alacsony, 250-300 m-es dombságot a földrajztudomány az Abaúji-medencetáj szerves részének tekinti (SZABÓ 1984, 1998).

A Kanyapta nyugat-kelet irányú süllyedéke – a Hernád-árokhoz hasonlóan – szintén egy gazdasági tengely (tér szerkezeti és áramlási vonal), a Dél-Felföldön kialakult *másodlagos vásáröv* része, jelentős közlekedési folyosó, több kisközponttal (PALÁDI-KOVÁCS 1994, HORVÁTH 2004).

Az Ipoly-völgyéből induló, a Nógrádi-, Gömöri- és Borsodi-medencét, az ún. palóc régiót összekapcsoló ősi kereskedelmi út – Kassát is érintve – áthalad a vármegyén és tovább folytatódik Galícia és Oroszország felé. Kassa mint árugyűjtő, illetve áruelosztó hely a Felvidék keleti felének legjelentősebb empóriumuma (KÓKAI 2011). A településföldrajzi irodalomban gyakori az a megállapítás, hogy Kassa is vásárváros (piacközpont), de nem a vásárhely-övben helyezkedik el. A különböző termelés-jellegű tájak termékcserejét lebonyolító városok igazi övezete a Felvidék déli pereme, a vásárhely-övet metsző folyók Alföldre nyíló völgykijáratok (MENDÖL 1940). Teleki Pál a magyar városhálózat szerkezetét bemutató térképén egy Hernád-völgyi *vásárvonalat* is megjelenít, amely az alföldperemi vásárvonalból ágazik ki, Kassáig, majd onnan Ungvárig terjedően (TELEKI 1931). A Kárpát-medence vásárvonal-rendszerének hagyományos, Cholnoky-féle értelmezését az említett megállapítások nem módosítják.

Az abaúji életkamra történelmi fejlődése során kialakult térszerkezetét tovább erősítette a 19. század közepén kiépülő infrastruktúra rendszer, különösen a *vasúthálózat*, mely a régi összekötő-vonalak (közlekedési pályák) nyomvonalát követte.²

² Elsőnek 1860-ban a Hernád völgyi vasút épült meg, Miskolctól Kassáig, majd követte Kassa és Legyenymihály közötti (1873), a Kassa és Torna közötti helyi érdekű vasút (1890) és ennek szárnyvonal, Szepsitől Mecenzéig (1894). Az Abaúji-Hegyalja területét a Szerencstől Hidasnémetiig, az ősi borszállító út mentén megépült vasútvonal kapcsolta össze a megyeszékhellyel (1909).

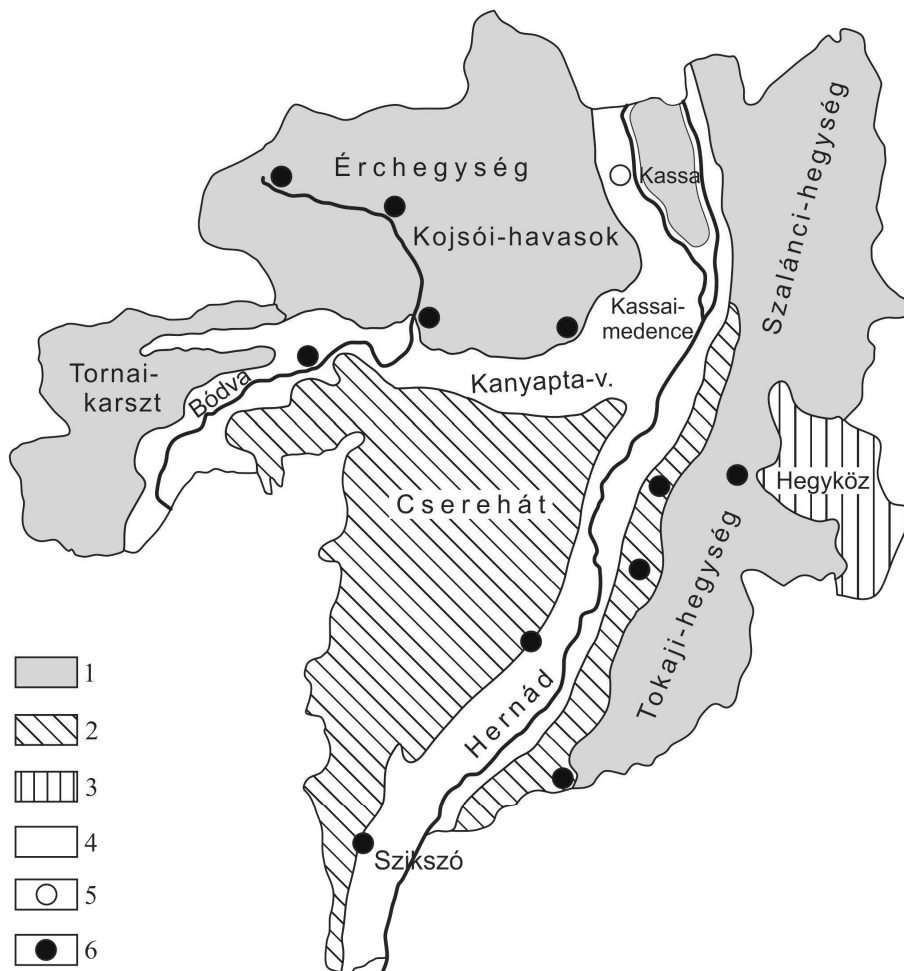
Tájhasználatok

Az Abaúji-medence tájhasználatát a honfoglalás és a kora Árpád-korban a vizes földek és az erdőségek strukturálták. A 18. századi regionális szerkezet, melyet az első katonai felmérés (1784-1785) alapján tudunk rekonstruálni, egy hosszú fejlődésfolyamat eredménye.

A kultúrtáj fejlődéstörténetének 18. századig terjedő szakaszait az aktív alkalmazkodás, a környezetátalakítás és a racionális tájgazdálkodás jellemzi. A 18. század végére a kultúrtájak elérték optimális határukat és egyes kistérségekben a homogén kultúrtáj-elemek a településközi térben összekapcsolódtak. Az abaúji életkamra regionális szerkezeti szempontból *összetartozó és együttműködő gazdasági terekből* tevődik össze. A gazdasági terek (mikrorégiók) – a hasonló termelési ágazatok jelenléte mellett – egyes termékek, termékcsoportok nagyobb arányú termelésére törekedtek (specializáció), amelyekkel beépültek a vármegye és a nagytérségi munkamegosztásba. A 18-19. században az Abaúji-medence (életkamra) a Felvidék régió önálló, topográfiaiilag körülhatárolható térszerkezeti egysége, mezőregió. Az abaúji régió *belső kohézióval rendelkező társadalomföldrajzi integráció* (SÜLI-ZAKAR 2003), jelentős kisugárzó, centrifugális erőhatásokkal (*1. ábra*). A régió erőközpontja (Kassa) a peremtájak egyes kistérségeit (pl. a Tokaj-Zempléni-hegységben a Bózsva-medencét) vagy egyes településeit nem tudta gazdasági vonzáskörzetébe integrálni.

A medencetáj 18-19. századi terület- (természeti erőforrás-) használatát a legalacsonyabb (folyó- és patak-) térszínektől a legmagasabb pontokig az *övezetes elrendeződés* jellemezi. A teraszos folyó- és patak völgyek települései az ármentes térszíneken, a párkánysíkok peremén, ritkábban az ártérövezetből kiemelkedő magasártéri szinteken létesültek. A jelentősebb vízfolyások (Hernád, Tarca, Bódva stb.) és a holtágak *halászó helyként*, az ártéri vizes földek, a nyáron kiszáradó lápok és mocsarak (Kanyapta-lapály), a puha- és keményfás ligeterdők *legelő- és kaszálórétként* az állattartás természetes takarmánybázisát (egyik övezetét) alkotják. A települések az árvízmentes teraszok, a Kanyapta vidékén a medenceperemi hordalékkúpok felszínén – a rétegvonallal párhuzamosan – helyezkednek el. Ha a település egy mellékfolyó (-patak) völgykapujában létesült, a belsőség a kisebbik vízfolyás medrét is követheti. Az alacsony reliefenergiájú teraszokon, hordalékkúpokon és a völgyet határoló domb- vagy hegyláb felszínének 15°-osnál alacsonyabb lejtőin a *szántóföldek*, ahol az éghajlati feltételek lehetővé teszik, a 15-30° -os lejtőkön *szőlőskertek és gyümölcsösök* helyezkednek el (Abaúji-Hegyalja, a Cserehát keleti pereme). A szőlőövezet orografikus határa (az életkamra déli részén 250 m) felett *erdők* borítják az emelkedő térszíneket. A szántó és a szőlő, ritkábban a szőlő és az erdő között is találhatók réti- és legelő-sávok. Az agrártermelés sávos rendszerét a hegyekről érkező vízfolyások völgybevégyódásai tagolják, s ezeket a vízfolyásokat fás-cserjés vegetáció, illetve gypsávok kísérik. A domb- és hegyvidéki erdők is

szervesen beépültek a parasztgazdaságok és a majorságok gazdálkodási rendszerébe (pl. erdei legeltetés, makkoltatás, erdőgazdálkodás).

1. ábra. Abauj-Torna vármegye 18-19. századi regionális szerkezete. Jelmagyarázat: 1= hegyvidékek erdőgazdálkodása hegyi pásztorkodással, bányászattal és montánipari telephelyekkel, 2= dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, kisebb körzetekben szőlő- és bortermeléssel, 3= dombsági erdőgazdálkodás, állattartás és gyümölcsstermelés, 4= teraszos folyóvölgy, völgymedence átmeneti gazdálkodással, ipari telephelyekkel, 5= megyeszékhely, 6= mezőváros, bányaváros (az ábrát szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Tóth Z.).

A hegységkeret (Tornai-karszt, Érc-hegység, Eperjes-Tokaji vulkánosor) tájhasználatát is a folyó- és patak völgyek strukturálják. A völgyek és

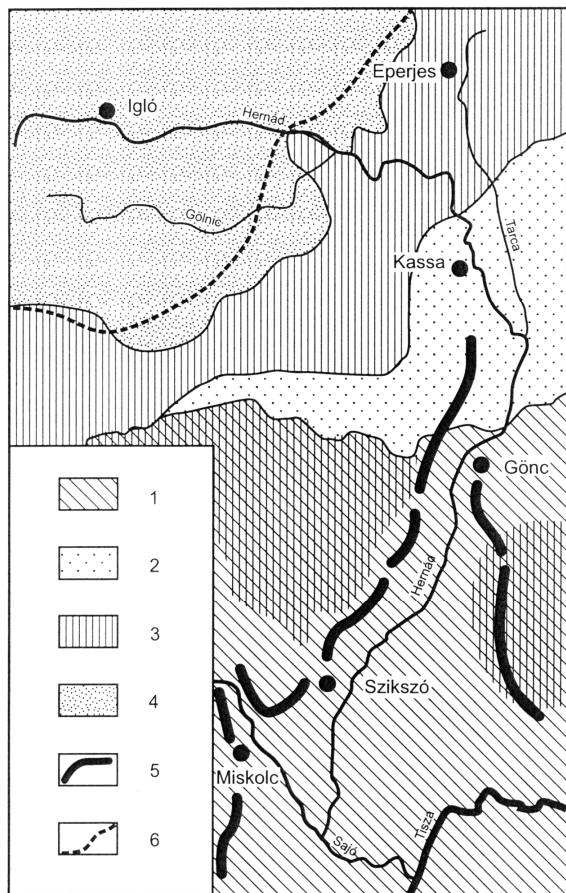
völgymedencék (életkamrácskák) települései a teraszokon vagy a lejtőkön épültek, és az ökológiai feltételeknek megfelelően erdőgazdálkodással, az irtványföldeken hegyi pásztorkodással, alárendelten takarmánytermesztéssel foglalkoznak. A többnyire szalagtelkes hegyi települések kertjei szántóföldként folytatódnak az emelkedő térszínen. A rövid és keskeny szántóparcellákat középhegységi tölgy- és bükkerdők határolják. Az erdei ökoszisztémát a kisebb-nagyobb kiterjedésű erdei rétek, legelők, legelőfolyosók tagolják. Az Érchegység 1000 m-t meghaladó, magashegységnek számító tájrészein (pl. a Kojsói-havasok 1248 m, Aranyasztal 1325 m) erdőirtással kialakított alhavasi gyepföldek képezik a régió legmagasabb legelőövezetét. A hegyvidékek erdőgazdasági és bányásztelepülései, montánipari telephelyei pontszerűen, egymástól távol, apró izolátumokat alkotva helyezkednek el. A lakóterek völgyekhez, a munkaterek különböző magassági szintekhez kötődnek. Az Árpád-korban humanizált hegységkeret jelentős részét – a tájpotenciál természeti elemeinek fokozatos igénybevétele ellenére – még a 18-19. században is *természetes vagy természetközeli (táj-)állapot* jellemzi. Az antropogén tájelemek a bányák és az ipari objektumok térségében koncentráltan jelennek meg (külszíni bányák, meddőhányók, víztározók, erővíz-csatornák, szállítópályák stb.). A bányák és a vasolvasztók, hámorok, üveghuták és egyéb fabrikák faszükségeit, a fűtőenergiát (faszén) és a nyersanyagot az erdőségek szolgáltatják, az erdőirtások helyét rét- és legelőföldként hasznosítják. A vízi energiával működtek a vasolvasztók, hámorok, fűrészmalomok, a hegységperemi agrárfalvakban a gabona- és egyéb őrlőszerkezetek, ványolók (VIGA 1996).

A hegységi régiók településeit a folyó- és patak völgyek („éltvonalak”) kapcsolják egymáshoz és a medencetáj többi részéhez (PRINZ 1942). A medence alföldi-jellegű, dombsági, közép- és magashegységi kultúrtájait az *őstermelő népesség* hozta létre. A földművelés, állattenyésztés és az erdőgazdálkodás mellett a 19. századig az őstermelés fogalomkörébe sorolták a bányászatot és a bányászati termékek feldolgozását is.

Az előzőekben vázolt tájhasználatok, a lokális és regionális tájszerkezetek *modellszerűen értelmezhetők*, az általánosítható típusok mellett a mikroföldrajzi kutatások még sokféle struktúrát tártak fel (SZIKLAY-BOROVSKY 1896, CSORBA 1987, BOROS 2006, DOBÁNY 2010).

Az Abaúji-medence a 18-19. században, és korábban is, önellátó volt, terményfeleslegét a Felvidéken, elsősorban Sáros és Szepes megyében értékesítette. A mezőgazdasági termelés az agroökológiai potenciálnak megfelelő, a Felvidék egészére jellemző *sávós övezetek* szerint differenciálódik. A vármegye déli részén, a Hernád-völgyben, a Csereháti-dombságon és az Abaúji-Hegyalján a 19. század közepén a *búza- és kukoricatermelés*, a fogyasztó központok közelségében a *zöldség- és gyümölcstermesztés* határozta meg a termékszerkezetet. Tőle északra, a Kassai- és a Kanyapta-medencében a *búza-, cukorrépa- és a sörárpatermelés*, a Torna-karszt és az Érchegység dombsági előtérövezetében a *rozsa és a burgonyatermelés*, a magasabb térszínein a *hegyi*

pásztorokodás és a *takarmánytermesztés* dominált. A Cseréháti-dombságon és Hernád menti Mező- és Telkes-dűlőn az övezetre jellemző két termékcsoporthoz mellett a burgonyatermelés is általánosan jellemző. Az Alsó-Hernád-völgy két oldalán, a Cseréhát keleti, az Abauji-Hegyalja nyugati lejtőin a 18-19. században, a filoxéra megjelenéséig jelentős volt a szőlő- és borgazdaság (2. ábra). Délről észak felé a mezőgazdasági terméshozamok egy katasztrális holdra számított mennyisége fokozatosan csökkent. A négy övezeten belül a jellegadó kultúrák mellett még sokféle (az önellátást biztosító) termelést folytattak.

2. ábra. A Hernád-völgy és környéke mezőgazdasága a 19. század közepén. Jelmagyarázat: 1= búza- és kukoricatermelés, a fogyasztóközpontok környékén zöldség- és gyümölcsstermelés, 2= búza-, cukorrépa- és sörárpatermelés, 3= rozs- és burgonyatermelés, 4= takarmánytermelés és legeltető gazdálkodás, 5= szőlő- és gyümölcsstermelés, 6= a lentermelés déli határa (szerkesztette Frisnyák S., rajzolta Dobány Z.)

A 18-19. században a Kárpátokban tovább folytatódott ez erdők irtása és ennek következményeként a Hernád-völgyében, a Tarca mentén és a Kanyapta lapályon megnövekedett az árvízszint és az elöntött területek, a lápok és mocsarak kiterjedése. Az árvizek kártételei a Cserháti-dombság völgyeiben, az Abaúj-Hegyalján a Szerencs-patak mentén is jelentősek voltak. A Hernád-völgyben egyes települések az árvizek elöntései és a talajvízszint növekedése miatt helyváltoztatásra kényszerültek (pl. Csanáros). Az antropogén ökológiai változások, elsősorban a növekvő árvízveszély a 19. században lokális- és mikroregionális jellegű vízügyi munkálatokat tett szükségessé (a Hernád, Tarca, Bódva és néhány kisvízfolyás egyes szakaszainak szabályozása, gátépítések, az 1860-as években a Bársonyos-csatorna mederszabályozása stb.). Az 1860-ban meginduló vasútépítés, majd a közúthálózat kiépítése és egyéb infrastruktúra fejlesztések is jelentős terepmunkákkal, a lokális terek bizonyos mértékű átforgalmazásával valósult meg.

A 19. század közepétől a gabona-konjunktúra hatására a szántóföldi kultúra behatolt a Hernád és a Kanyapta ártérövezetébe. A gyepfeltörés és erdőirtások eredményeként a szántóföld területi részaránya 1865-től 1913-ig 33,2%-ról 44%-ra, a Hernád-völgy Kassától délre terjedő szakaszán 44,7%-ról 69,1%-ra növekedett (1. táblázat). 1913-ban a megye kataszteri tiszta jövedelmének (= 2 928 259 korona) 70,2%-át a szántóföldi termelés szolgáltatta. A megyében – a geomorfológiai, talaj, klíma és egyéb adottságokkal összefüggésben – az egy kat. holdra jutó éves tiszta jövedelem (= 5,49 korona) alatta maradt az országos átlagnak (6,48 korona). Az erdő a földalpból 34,3%-kal, az összes jövedelemből csak 10,5%-kal részesedett (2. sz. táblázat). Az erdőállomány 52,2%-át a tölgyesek, 41,9%-át a bükk és egyéb lombos erdők, 5,9%-át a fenyőerdők alkották.

1. táblázat. Abaúj-Torna vármegye tájhasználat (1847-1913) %

	1847	1865	1895	1913
szántó	35,1	33,2	41,7	44,0
kert	0,5	-	1,6	1,7
rét	5,7	10,7	7,4	6,4
szőlő	2,5	1,4	0,4	0,2
legelő	11,8	10,2	9,2	9,2
erdő	31,6	38,9	35,6	34,3
egyéb	12,8	5,6	4,1	4,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: saját szerkesztés

2. táblázat. Abauj-Torna vármegye területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként (1913)

művelési ág	terület		kataszteri tiszta jövedelem		átlag jövedelem
	kat. hold	%	korona	%	fillér/kat. hold
szántó	254 340	44,0	2 055 209	70,2	808
kert	9 584	1,7	112 413	3,8	1 172
rét	37 152	6,4	301 712	10,3	812
szőlő	1 343	0,2	19 361	0,7	1 442
legelő	53 000	9,2	133 369	4,5	252
erdő	197 909	34,3	306 195	10,5	155
terméketlen	24 100	4,2	-	-	-
összesen	577 428	100,0	2 928 259	100,0	549

Forrás: saját szerkesztés

A belterjes (istállózó) állattenyésztés mellett az állattartás hagyományos formái is tovább éltek, különösen az életkamrát övező hegységi tájakon. 1896-ban a parasztgazdaságok és a földesúri majorokban 43 800 szarvasmarhát, 16 600 lovat, 28 500 sertést és 83 000 juhot tartottak.

A 19. század második felének változás-folyamata a tájhasználati struktúra (és az agrárium ágazati szerkezetének) átalakulása mellett a lakosság (1890-ben 179 887 fő) foglalkozási megoszlása is átalakult. 1890-ben az aktív kereső népesség (= 83 116 fő) 48,6%-át a mező- és erdőgazdaság, 18,4 %-át a bányászat és az ipar, 3,1%-át a kereskedelem és a pénzügyi szolgáltatás, 1,8%-át a közlekedés, 28,1%-át a tercier ágazat foglalkoztatta.

Mikrorégiók

Az abauji életkamra több mikrorégióból tevődik össze. A kistrégiók a medence-vármegyét felépítő természeti tájak (és tájrészek) szerint különíthetők el, nem éles határokkal, inkább keskeny átmeneti-jellegű sávokkal. Minden téregység sajátos természeti és társadalmi-gazdasági erőforrással rendelkezik, ennek megfelelően eltérő struktúrák formálódtak. Az egyes mikrorégiók szerkezetét és tájképi megjelenését még a 19/20. század fordulóján is alapvetően az agrárium és az erdőgazdaság határozta meg. A térszerveződésben a két struktúra-formáló tengely (a Hernád- és a Kanyapta-völgyben) meghatározó jelentőségű: összekapcsolja a medencetáj centrumát (Kassa) a gazdasági élet és a közigazgatás kisközpontjaival. A térszervező tengely mentén, a tájhatár energikus helyein, a völgynyílásokban alakultak ki a kisközpontok, a kézművesipari tevékenységet is folytató mezővárosok (pl. Szikszó, Forró, Szepsi). A Cseréháti-

dombvidék városhiányos mikrorégió, nincs belső központja, területének döntő része a felsorolt mezővárosok vonzáskörzetébe tartozik, de gazdasági kapcsolatai révén a Borsod megyei Miskolchoz is kötődik. A hegységi mikrorégiók sem rendelkeznek területükön elhelyezkedő irányító-szervező központokkal. Az egykori bányavárosok (Jászó és Telkibánya) a 18. század végétől (vagy már hamarabb is) hanyatló települések és korábban sem funkcionáltak területi központként. Az Eperjes-Tokaji-hegység peremlépcsős szegélyterületén (az Abaúji-Hegyalján) és északi folytatásában, a Szalánci-hegység előterében is kialakultak központi szerepkört ellátó települések, amelyek vonzás- és ellátó körzete a hegyvidékre és a Hernád-völgyre is kiterjedt (Abaújszántó, Vizsoly, Gönc, Hernádszadány). A Tornai-karszt és az Érchegység (Kassai-hegység) is külső kiscentrumokkal rendelkezett.

A fentiek alapján megállapítható, hogy medence-vármegye alközpontjai az eltérő természeti és termelésjellegű téregységek (mikrorégiók) határfelületén, a *kontakt-zónában* jöttek létre.

(1) Abaúj-Torna vármegye centrumtérsege a *Kassai-medence*, a Hernád és a Tarca összekapcsolódó völgsíkja, a régi megnevezés szerint a *Kétjő-köz*. A megyeszékhely a vármegyében excentrikus helyzetű, a nagyrégióban (Felvidék) viszont a legjelentősebb központ. A Felvidék (Felföld) *kulturális (nagy-) régió* több centrummal (PALÁDI-KOVÁCS 1994, BELUSZKY 2005, 2008, KÓKAI 2011). Az 1890-es adatok szerint a 28 887 lakosságú Kassa (mely a megye népességének 16%-a) *a vármegyében foglalkoztatott kereskedelmi és pénzügyi dolgozók 59%-át, az ipari dolgozók 47%-át koncentráltta*. Kassa közigazgatási, egyházi, kulturális, tudományos és egyéb regionális szerepköre mellett a *Felvidék egyik legjelentősebb iparvárosa* (a helyi energia- és nyersanyagforrásokra épülő vas-, gép-, fa-, építőanyag- és élelmiszeripari telephelyekkel). A városkörnyék östermelő és egyben munkaerőellátó településein kívül kisebb-nagyobb *ipari telephelyek* is találhatóak (Kassahámor).

(2) A természeti geográfusok a Kassai-medence részeként tekintik a *Kanyapta medencét* és a vele összefüggő, a tornai mészkő planinák közé besüllyedt poljeszerű *Bódva-medencét* is. A 25 km hosszú, 5-6 km széles, 180-200 m magas Kanyapta süllyedék déli mélyvonalát a 18-19. században is kisebb lápok és mocsarak foglalták el, az északi felét az Érchegységből lefutó vízfolyások hordalékkúpjai borítják (CHOLNOKY 1935, SZABÓ 1984, 1998). A hordalékkúpok felszínén szántóművelést, rét- és legelőgazdálkodást folytattak, a mocsarakat és a környékbeli makkos erdőket a sertésstenyésztek hasznosították. A kisközpontok az északi tájhatáron, a nyugat-kelet irányú útvonalon, a völgykapukban létesültek.

A Kassai- és a Kanyapta medencét kissé magasabb hordalékkúp-síkság, az Enyickei-plató kapcsolja össze.

(3) A Kassai-medence dél-délnyugati folytatása az *Alsó-Hernád-völgy*, a Felvidék-régió egyik legjelentősebb tranzit-folyosója. A folyó völgsíkját a 19.

század közepéig az ártéri gazdálkodás, a völgyperem hegyláb felszíneit és lejtőit a földművelés, a szőlő- és gyümölcsstermelés hasznosította. Az 1850-es évektől – a piaci konjunktúra hatására – felgyorsult a kultúrtáj diffúziója: a szántóföldi gazdálkodás behatolt a Hernád alluviális árterére, később pedig a filoxéra által elpusztított szőlőskertek helyére is kiterjedt. A korábbi korszakokban megmaradt természetes ökoszisztémát a 19/20. század fordulójára az emberformálta kultúrokozisztéma váltotta fel. A Hernád-völgy jelentős részén monokultúrás vagy monokultúra jellegű gabonatermelést folytattak. Az állattenyésztés továbbra is jellegadó ágazat maradt, 1895-ben a megye szarvasmarha állományának 50%-a, a lovak 43%-a, a sertések 84%-a és a juhek 36%-a az Alsó-Hernád-völgy kis- és nagygazdaságaiban koncentrált. Fenntarthatóságát a közeli fogyasztóközpontok (Miskolc és Kassa) hús-, tej- és tejtermék-igénye biztosította. A Hernád völgyi vasút építése (1860) megszüntette a távolsági szekérfuvarozást és az annak kiszolgálására kialakult kovács-, kerék-, szekérgyártó és egyéb ipari műhelyek és a vendéglátóhelyek nagy részét. A Hernád és a Bársonyos vízimalmait a gőzmalmok váltották fel, a kisközpontok ipari vállalkozásai továbbra is a piac körzetük szükségleteinek ellátására törekedtek.

(4) A *Csereháti-dombvidék* lakossága vegyes (polikultúrás) gazdálkodást folytatott. Az erdei irtványföldeken kialakult kultúrtájuk a 18-19. században tovább terjeszkedtek, olykor átlépve az optimális határokat is. A szántóföldek a völgyekkel tagolt domboságok lejtőit foglalták el, az erdők fragmentálódtak, a dombok magasabb térszínein maradtak meg. A plató-jellegű dombhátságok (völgyközi hátságok) is szántóföldként művelték, és a meredek lejtőövezetben meghagyták az erdőket. A 19. század közepétől, a Hernád-völgy településeihez hasonlóan, a Csereháti dombvidéken is fokozták a gabonatermelést, 1865-től a századfordulóig mintegy 35-38%-kal növelve a szántóföldek területét. A legeltető állattartás a völgyekben, a településtérszín alatt vagy a szántó és az erdőtérszín közötti gyepföldeken történt. Az erdei legeltetés és makkoltatás is általánosnak mondható. A Cserehát keleti peremén a filoxéra-vészig gazdaság- és tájkép meghatározó szőlő- és bortermelő kiskörzet fokozta a régió polikultúrájára jellemző jellegét. A házi kertekben és a szőlő-gyümölcsös kertekben 1895-ben negyedmillió gyümölcsfát írtak össze (BOROS 2006, DOBÁNY 2010).

(5) Az *Eperjes-Tokaji-hegység* eróziós völgyekkel és intramontán kismedencékkel tagolt erdőgazdasági régió. Az erdő életforma-teremtő ereje, vagyis az erdőgazdálkodás dominanciája mellett a 18-19. században a bányászati és manufaktúraipar foglalkoztatta a kistáj lakóit. A 18. században Telkibánya arany- és ezüstbányászata – a rövid ideig tartó fellendülés után – megszűnt. A perlit-, kvarchomok-, agyag- és kaolimbányászata a kisrégió üveghutáit (Hollóháza, Kishuta, Nagyhuta, Szalánchuta, Vágáshuta (=Prédahegy/), kőedény- és porcelángyártó manufaktúráit (Telkibánya, Hollóháza), a kőbányászat a megyén kívüli régiók építőanyag-szükségleteit látta el. A

hamuzsírőzés és az üvegyártás igen sok fát igényelt, egy üveghuta évi fafelhasználása – a termelés nagyságától függően – 5000-10 000 m³ volt. Az üvegyártó telepek környezetében kialakult irtványföldeket – a domborzati adottságoktól függően – legelő vagy szántóterületként hasznosították. A huta-települések elsősorban takarmánynövényeket termeltek.

A Tokaji-(Zempléni-)hegység nyugati peremlépcsős területén, az Abaúji-Hegyalján és északi folytatásában a Szalánci-hegység hegyláb felszínén mezőgazdasági termelést folytattak. Az Abaúji-Hegyalja alacsonyabb lépcsőjén (Mező- és Telkesdülő) gabonatermeléssel, a magasabb, 200-250 m-es lépcsőn szőlő- és gyümölcsstermeléssel foglalkoztak (gönci kajszibarack). A tájat átszelő kereskedelmi út – a Szerencset és Hidasnémetit összekötő vasút megépítéséig (1909) – jelentős tranzitforgalmat bonyolított le. A terület gazdasági központjai közül Gönc – a hajdan volt megyeszékhely –, Boldogkőváralja és Abaújszántó a legjelentősebb. Gönc termény-, fa- és állatkereskedelmi központ volt, igazgatási szerepkörrel, a helyi nyersanyagbázisra és a közeli fogyasztóközpont keresletére épülő kisiparral (hordógyártás). A Hegyköz medencedomsága mint erdőgazdasági és állattenyésztő kistérség a 16-17. századtól a Tokaj-hegylajai termény- és munkaerőpiac ellátó körzete volt. Az erdőövezet népességeltartó képessége alacsony volt (a 19. század második felében 22-24 fő/km²), míg a peremtájak vegyes gazdálkodást folytató területeit háromszor nagyobb népsűrűség jellemezte.

(6) A *Gömör-Szepesi Érchegység* Abaúj-Torna vármegyéhez tartozó része (a *Kassai-hegység és a Tornai-karszt*) a vizsgált időszakban stagnáló, majd hanyatló bányászati és erdőgazdasági mikrorégió. A középkori arany-, ezüst- és rézbányászata (Jászó) – a készletek kimerülése miatt – fokozatosan leépült. A 19-20. század fordulóján Aranyida bányáiból már csak évi 2,4 kg aranyat és 240 kg ezüstöt, továbbá 1,6 tonna antimont és 477 tonna ólomércet hoztak felszínre. A vaskőfejtés és feldolgozás a középkortól folyamatosnak és növekvőnek mondható. Az 1780-as években Felsőtökés, Hatkóc, Hilyó, Mecenzéf és Mindszent vasércstermelése évi 10 000 bécsi mázsa³, a Gömör és Szepes vármegyére is kiterjedő Érchegység összstermelésének 11,3%-a (Heckenast 1991). A 19. század végén – a centrumrégiónál említett Kassa és Kassahámor vasgyárán kívül – Mecenzéfen volt jelentősebb vasipari termelés. A Felső-Bódva és mellékvölgyeiben száznál több vashámban foglalkoztak ásó-, kapa-, csákány- és egyéb szerszámok készítésével (Sziklay-Borovszky 1896). A hámorok vízenergia használata és a fűtőenergia (faszén) biztosítása a táj képében is változásokat eredményezett (hámortavak, erővíz-csatornák, feltárási utak létesültek, a szénégetők pedig pusztították a környező erdőket). 1913-ban Mecenzéf földalajának 60%-át az erdőségek foglalták el, az erdőirtással keletkezett földeket (= 35 %) rét- és legelőként hasznosították, a kert és a szántó

³ Egy bécsi mázsa = 56 kg

összesen 1%-ot, a művelésre alkalmatlan terület pedig 4%-ot tett ki. A régió erdőtelkes (erdőgazdálkodást, bányászatot, fém- és faipari tevékenységet folytató) településeinek alacsony volt a szántóföldek aránya. Az erdőtermelés területein a 18-19. században a tervszerű erdőgazdálkodás térhódításával jelentőssé váltak az erdőtelepítések. A 19. század második felében egyes települések alaptevékenységét az üdülőhelyi funkció és a turizmus is színesítette (pl. az 1881-ben Szepes megyétől átcsatolt Stószfürdő). A régió népességmegtartó képessége csökkent, megindult a kivándorlás a megyén kívüli területekre (a szénmedencékben fejlődő iparvárosokba).

Összegzés

Az abaúji életkamra a vizsgált fejlődés-szakaszban fontos szerepet töltött be a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában, a Felvidék regionális fejlődésében. A geográfusok által a legtokéletesebb tájegységnek minősített életkamrát, medence-vármegyét 1920-ban a trianoni békeszerződés ketté szakította: területének 49,6%-át (=1645 km²) Csehszlovákiához csatolták. Az 1910-es népszámláláskor a vármegye népességének (=202 285) 78%-a volt magyar, 18,7%-a szlovák, 2,1%-a német és 1,1%-a roma. Az elcsatolt területen maradt a népesség 58,9%-a.

1920 után a politikai határ mindkét oldalán *gazdasági periféria alakult ki*, a természeti erőforrások alacsony szintű használatával és csökkenő népességgel.

Irodalom

BELUSZKY Pál szerk. 2005 Magyarország történeti földrajza. I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 462 p. * BELUSZKY Pál szerk. 2008 Magyarország történeti földrajza II. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 436 p. * BERÉNYI István 2015 „Tér a történelemben”. Történeti Földrajzi Közlemények 3. évf. 2. pp. 3-13. * BODNÁR Mónika – RÉMIÁS Tibor szerk. 1999 Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Putnok, 806 p. * BOROS László 2006 Adatok Abaúj-Torna valamint Gömör és Kishont vármegyék 19. századi szőlő- és borgazdaságához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLV. Miskolc, pp. 295-305. * BULLA Béla – MENDŐL Tibor 1947 A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest, 616 p. * CHOLNOKY Jenő 1935 Hazánk és népünk egy ezredéven át. Budapest, 213 p. * CSORBA Csaba 1987 Abaúj történeti vázlata. In: Borsodi Művelődés XII. évf. 2. pp. 12-22. * CSORBA Csaba 1993 Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek). Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 195 p.* CSORBA Csaba 1994 Az Árpád-kori vármegyéktől Borsod-Abaúj-Zemplénig. In: *Viga Gy.* szerk. Borsod-Abaúj-Zemplén – Megyekönyv. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Közgyűlés, Miskolc, pp. 81-130. * CSÜLLÖG Gábor 1998 Tervezési irányok a Felvidék regionális tagolódásában. In: *Frisnyák S.* szerk. A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 243-253. * CSÜLLÖG Gábor 2011 A Felvidék történeti régiói. Közép-Európai Közlemények IV. évf. 1. pp. 122-131.* DOBÁNY Zoltán 2010 A Cserehát történeti földrajza (18-20.

század). Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő, 222 p. * DOBÁNY Zoltán 2010 Történeti földrajzi tanulmányok a Hernád-völgy területéről (18-20. század). Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvafő, 86 p. * DÖVÉNYI Zoltán szerk. 2012 A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1351 p. * FRISNYÁK Sándor 2002 A Felvidék mező- és erdőgazdasága a 18-19. században. *Csihák Gy.* szerk. Közös jelen, múlt és jövő Észak-Kárpát-medencében, különös tekintettel a gömöri tájegységre. Rozsnyó-Budapest-Zürich, pp. 28-47.* FRISNYÁK Sándor 2007 A Hernád-völgy történeti földrajza. Földrajzi Értesítő LVI. évf. 1-2. pp. 51-68. * FRISNYÁK Sándor 2013 Adalékok az Abaúji-Hegyköz történeti földrajzához. Történeti Földrajzi Közlemények, Nyíregyháza, 1. évf. 1. sz. pp. 56-69. * FRISNYÁK Sándor – GÁL András szerk. 2011 A magyarországi Hernád-völgy. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs, 276 p. * FRISNYÁK Zsuzsa 2001 A magyarországi közlekedés krónikája 1750-2000. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 346 p. * GLASER Lajos 1939 Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények LXVII. évf. 4. sz. pp. 297-307. * GYÖRFFY György 1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 907 p. * HAJDÚ Zoltán 2011 A „tótok lakta Felföld” politikai földrajzi kérdései a dualizmus korabeli magyar földrajztudományban. Közép-Európai Közleményei IV. évf. 1. pp. 31-40. * HECKENAST Gusztáv 1991 A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 298 p. * HEVESI Attila – KOCSIS Károly 2003 A magyar-szlovák határvidék földrajza. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 207 p. * HORVÁTH Gyula szerk. 2004 Dél-Szlovákia. A Kárpát-medence régiói 2. Dialóg-Campus, Budapest-Pécs, 523 p. * KOCSIS Károly 1998 Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). In: *Frisnyák S.* szerk. A Felvidék történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 115-132. * KÓKAI Sándor 2011 Kassa regionális szerepköre. Közép-Európai Közlemények, IV. évf. 1. pp. 52-62. * KRISTÓ Gyula 2003 Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 229 p. * KUBINYI András 1999 Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. Miskolc, pp. 499-518. * MENDÖL Tibor 1940 A Felvidék. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 79 p. * PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994 A Felföld mint kulturális régió. *Ethnographia* 105. évf. 1. pp. 1-34. * PALÁDI-KOVÁCS Attila 1996 A régi Torna vármegye és néprajzi jellege. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII-XXXIV. Miskolc, pp. 193-209. * PALÁDI-KOVÁCS Attila 1996a Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abaúj-Torna és Gömör-Kishont példáján). In: *Frisnyák S.* szerk. A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos testülete, Bessenyei György tanárképző Főiskola Tudományos Tanácsa, Nyíregyháza, pp. 59-68. * PALÁDI-KOVÁCS Attila 2015 Népek, térségek, hagyományok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 323 p. * PINCZÉS Zoltán 1998 Az Északnyugati Felvidék gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: *Frisnyák S.* szerk. A Felvidék történeti földrajza, Nyíregyháza, pp. 9-42. * PRINZ Gyula 1942 Magyarország földrajza. Renaissance Könyvkiadó, Budapest, 272 p. * PRINZ Gyula – TELEKI Pál 1936 Magyar földrajz II. A magyar munka földrajza. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 438 p. * SÜLI-ZAKAR István szerk.

2003 A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 468 p. * SZABÓ József 1984 A természeti környezet mezőgazdasági szempontú minősítése a Cserháton. Földrajzi Közlemények, 108. évf. 3. pp. 255-284. * SZABÓ József 1998 A Cserhátvidék geomorfológiai fejlődése és domborzati képe. Földrajzi Értesítő 47. évf. 3. pp. 409-431. * SZALIPSZKI Péter 2011 Külön és együtt – Abaúj és Torna vármegye egyesülései. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve L. Miskolc, pp. 365-387. * SZIKLAY János – BOROVSZKY Samu szerk. 1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Budapest, 1896. 579 p. * TAKÁCS Péter – UDVARI István 1991 Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVIII-XIX. Miskolc, pp. 195-207. * TELEKI Pál 1931 Magyarország városainak elhelyezkedése, helyzete (térkép). Közgazdasági Enciklopédia 4. köt. Budapest, pp. 1375-1376. * VIGA Gyula 1996 A földrajzi és a társadalmi környezet néhány hatása a Felföld és az Alföld gazdasági kapcsolataira. In: *Frisnyák S.* szerk. A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Tanácsa, Nyíregyháza, pp. 143-150. * WOLF Mária 1989 Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 184 p. * WOLF Mária 2011 Adatok Abaúj megye Árpád-kori történetéhez. In: *Frisnyák S. – Gál A.* szerk. A magyarországi Hernád-völgy. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs, pp. 117-129.

Statistikai források

(1) Benda Gyula: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867. KSH, Budapest, 1973. (2) Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865. (3) A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Budapest, 1897. (4) A Magyar Korona országainak 1901. évi mezőgazdasági termelése. Budapest, 1903. (5) A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása I-II. kötet. Budapest, 1904. (6) Abaúj-Torna vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri közigazgatás után. Budapest, 1914.

AZ OROSLÁMOSI BAZILITA MONOSTOR FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE

KÓKAI SÁNDOR

During the reign of St. István in the historical Hungary the orthodoxy found its counterpole against the latin christianity in the Délvidék. In the 11th-12th centuries the basilian monasteries operated in peace in Hungary, even after the Schism in 1054 and the Altony elimination. Among the Délvikék's basilian monasteries the one in Oroszlámos exceeds in historical significance. The presence of the basilian monasteries during the 11-13th centuries in the Marosszög were determinative in the development of architecture, spatial organization and cultural landscape. In this aspect Oroszlámos's basilian monastery after 1030 took over held for two centuries from Marosvár the Byzantine Christian cultural role and relevancy. Oroszlámos functioned as the center of spatial structure for the region's dense basilian monasteries and settlement network, utilizing the geographical environment's potential to its fullest.

I. Bevezetés

A magyar nép keresztény hitre térésének, térítésének legkorábbi időszakáról csekély számú hiteles forrás áll rendelkezésünkre. A honfoglalás utáni térítések első szakasza a keleti kereszténységhez kötődik, mindezt elősegítette, hogy a Kárpát-medence a bizánci és a római kereszténység érintkezési sávjában helyezkedett el. A 11-12. századi Európában Velence és Dél-Itália mellett a történelmi Magyarország – különösen annak déli része – az egyik legfontosabb kontaktzóna volt a görög és a latin kereszténység kapcsolattartásában. Intenzíven jelentkezhettek a kulturális javak cseréje is (KOSZTA L. 2000), melynek egyik szegmensét a bazilita monostorok jelenthették. A történelmi Magyarországon Szent István uralkodásával markánsá váló latin kereszténységgel szemben az ortodoxia a Délvidéken (Szerémség, Bácska, Bánság) találta meg ellenpólusát (pl. Ajtony megkeresztelkedése Vidinben, Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére bazilita monostor alapítása stb.). A bazilita monostorok a 11-12. században is békésen működhettek – az 1054-es egyházszakadás és Ajtony likvidálása ellenére – Magyarországon. A Délvidék bazilita monostorai közül – történelmi jelentőségét tekintve – mindenképpen kiemelkedik az oroszlámosi.

II. Az oroszlámosi bazilita monostor története és régészeti feltárása

Mivel a baziliták marosvári Szent János monostorára szüksége volt az újonnan megalapított latin rítusú püspökségnek, ezért a görög szerzeteseket áttelepítették az 1028–1030 körül épített oroszlámosi monostorba. A csanádi püspökségi

központ kialakításakor tehát a Marosváron talált és az Ajtony által alapított bazilita monostort nem szüntették meg. A győztes Csanád vezér az itt tevékenykedő tíz szerzetest áttelepítette Oroszlámosra, ahol Szent György tiszteletére új monostort hozott létre számukra. A monostor keletkezésének eredetéről Gellért püspök nagy legendája szól. A legendában leírtak szerint Szent György a nagyősi csata előtti éjjelen oroszlán képében jelent meg Csanád álmában, és megmutatta neki a győzelemhez vezető utat. Szent György kultuszát a csanádi egyházmegye létrehozásában szerepet játszó személyeknek a vértanúhoz való kötődése is elősegíthette. Többek között a csanádi egyházmegye I. István által kinevezett első püspöke Gellért eredeti neve szintén György volt és a velencei Szent György bencés apátságban nevelkedett (GELLÉRT LEGENDA). A csanádi római katolikus templomban a Szent Gellért kőkoporsójának tartott szarkofágon is bizánci kereszt található. Az oroszlámosi monostor az alapítás körülményeiből következőleg évszázadokon keresztül szoros kapcsolatban maradt a Csanád nemzetséggel. Közismert, hogy ez volt a Csanád nemzetség központja, egyben temetkezési helye, s a család két ága között – az 1256-os oklevél szerint – az oroszlámosi monostort nem osztották meg, azaz mindkét fél közös tulajdona maradt („Monasterium vero Orozlanus toti generationi eorum commune esse asseruerunt”- JUHÁSZ K. 1929).

Az Árpád-korban a magyarországi bazilita monostorok (Dunapentele, Visegrád, Veszprém, Tihany, Zebegény, Szávaszentdemeter, Oroszlámos) és templomok (pl. Apostag, esetleg Szekszárd stb.) – az oroszlámosi kivételével – felülről, királyi kezdeményezésre vagy támogatással jöttek létre, és a 12. század végéig igen jelentős társadalmi, politikai és kulturális bázissal, illetve kapcsolatokkal rendelkeztek, ekkor azonban zömük a bencések irányítása alá került. Szávaszentdemeteren kívül Oroszlámos lehetett a baziliták egyik legfontosabb monostora a Délvidéken. Az oroszlámosi monostor feltehetőleg egészen a tatárjárásig a bazilitákhoz tartozott, illetve a kunok lázadásáig, amikor az általuk felperzselt oroszlámosi egyházi központot is a bencések vették át. Valószínűleg új templomot építettek, s ezt a 14. században kisebb várszerű erőddé fejlesztették. Az oroszlámosi templom a 15. században búcsús templommá vált, amelynek látogatásához IV. Jenő pápa (1431-47) évi három búcsút engedélyezett (LUKCSICS P. 1938). Oroszlámos 1536-ban még jelentékeny helység volt, Oláh Miklós történetíró a vidék legnevezetesebb falvai között sorolta fel.

A bazilita monostorok a tatárjárásig az országosnál jelentősebb szerepet játszottak a Marosszög területén. Oroszlámos kisugárzó erejét mutatja, hogy a szőregi, ismeretlen rendű monostorról is azt feltételezi a kutatók egy része (PL. KARÁCSONYI P. 1977, TÓTH P. 2012 STB.), hogy görög szerzetesek számára hozták létre (*l. kép*).

1. kép. A szőregi plébániatemplom és monostor emlékköve

A szőregi monostor első említése: 1192 (Monastrei Sancti Philippi). Nem dönthető el azonban egyértelműen, hogy a baziliták vagy bencések alapították. Reizner János és Dávid Katalin az első építési periódus korát Szent István/Ajtony időszakának határozta meg, amit a történeti adatok birtokában erős fenntartással kell kezelni. A Gellért legenda ugyanis egyértelműen elmondja, hogy az Ajtony ellen vívott csatában elesett keresztények holttestét a marosvári görög monostorban temették el, mivel ebben a provinciában ekkor még más monostor nem volt. (Corpora vero Christianorum qui ceciderant in preli, tollentes duxerunt in Maroswar, et sepelierunt in cimiterio Sancti Iohannis Baptiste in monasterio Grecorum, quia in aedem provincia aliud monasterium illis temporibus non erat.) A szőregi monostor alapítása tehát csak ezt követően, azaz 1028-1030 után történhetett (JUHÁSZ K. 1926). A szőregi monostor Trogmayer Ottó (1977) professzor szerint mintegy 33 méter hosszú, sáncárokkaal és fallal erődített épületegyüttest jelentett. A szőregi monostornak Bács és Zala megyében is voltak birtokai és az 1233-ban kelt beregi egyezmény szövege szerint 1000 kőso részesedése illette meg. A monostort Szent Fülöp tiszteletére szentelték, ami azért figyelemre méltó, mert az ortodox vallás egyik kiemelkedő szentjét és gyakori védőszentjét tiszteli személyében.

A régióban a bazilita(bizánci) kultúra befolyásának súlyát és tartósságát a fenti tényeken túlmenően az is jelezheti, hogy az oroszlámosi monostortól és Csanádtól 10-12 km-re található kiszombori rotunda (2. kép) falain feltárt freskók keletkezési idejének és ikonográfiájának meghatározása során is egyértelműsítették a bizánci keresztény kultúra hatását. A rotunda építési ideje a 11-12. századra tehető. A 9,5 méter átmérőjű Árpád-kori kerek templom a legnagyobb, a leghatározottabban kitűzött és megépített, s a leggazdagabban díszített magyar körtemplom (Marosvári A. 2000).

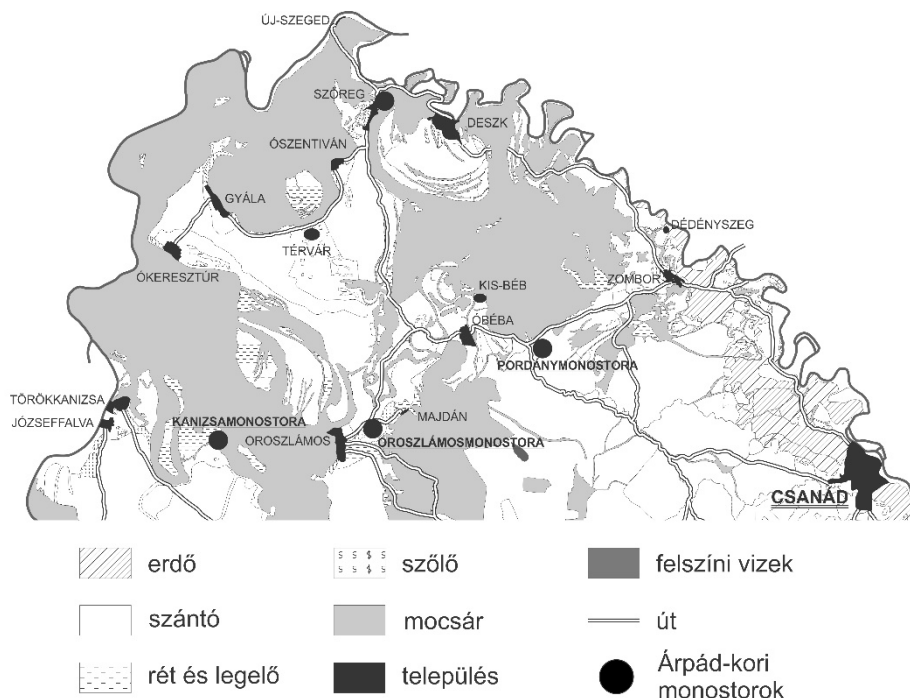

2. kép. A kiszombori rotunda

Az Oroszlámos és Zombor között egykor elhelyezkedő Árpád-kori Pordánymonostora védőszentje, valamint szerzetesrendje ismeretlen. A monostor sem hiteleshelyi jogosítvánnyal, sem ereklyékkal, sem más nevezetességgel nem rendelkezett (eddig ismert korabeli oklevelek ezeket nem említik), miként az oroszlámosi monostortól nyugatra található

Kanizsamonostora sem, melynek apátja már a tatárjárás előtti oklevelekben is szerepelt (JUHÁSZ K. 1926). Ez utóbbi is a Csanád nemzetség birtoka volt, mely itt Szent Keresztnek szentelt monostort alapított, ahonnan a helységet Kanizsamonostornak, vagy Monostoros-Kanizsának nevezték (BÁLINT S. 1976). Először 1231-ből van adatunk az itteni monostorról, mikor is Monasterium Kenaz néven említik, s melynek II. Endre 1233-ban kétezer darab kőst ígért. Mindezek ellenére nem zárható ki, hogy e monostorok is a baziliták közvetlen vagy közvetett befolyása alatt állhattak. A 11-12. századi monostorok ilyen sűrű textúrája a történelmi Magyarországon és az Alföldön is egyedülálló, amely a Maros folyó kiemelkedő gazdasági szerepén (CSÜLLÖG G.) túl a baziliták fokozott jelenlétével is magyarázható.

A Marosszög területén elhelyezkedő kora Árpád-kori monostorok földrajzi helyzetét tekintve figyelemreméltó, hogy a Maros folyó menti sűrű láncolat mellett a Porgány-ér mentén is jelentős monostorok épültek (1. térkép).

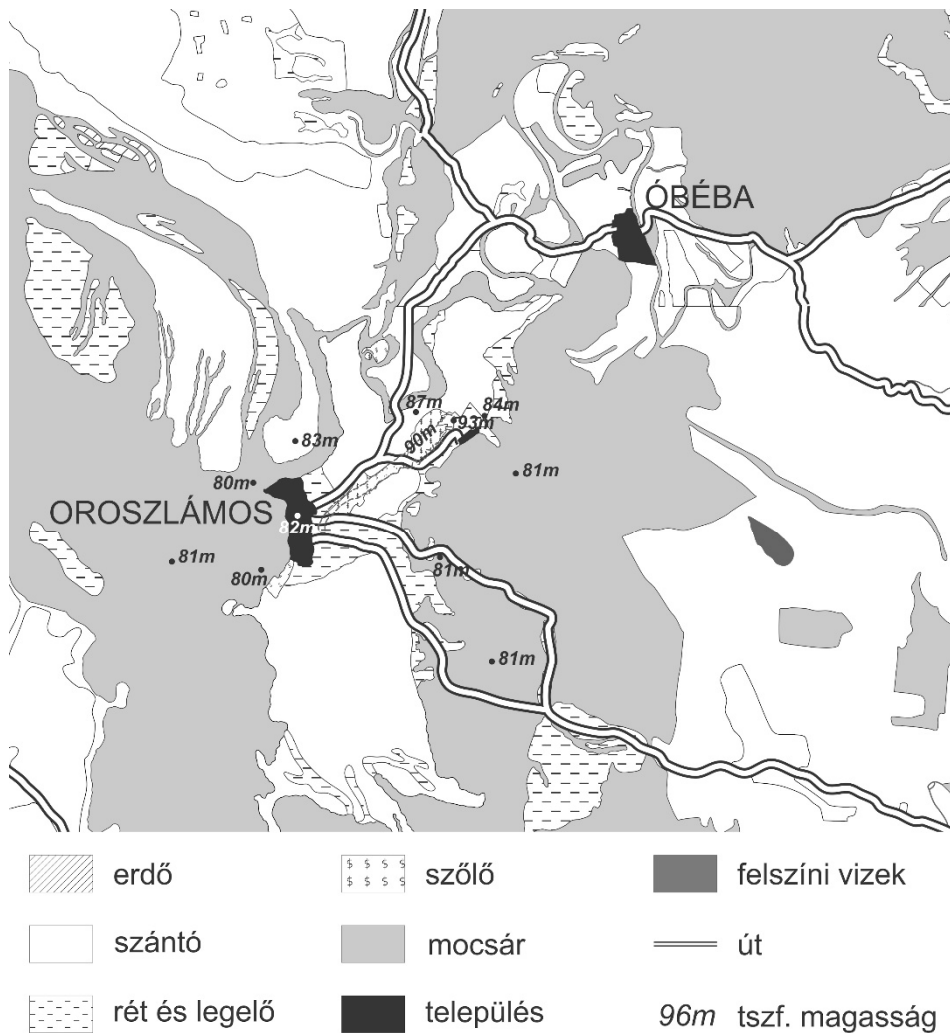

1. térkép. A Marosszög északi részének területhasználata és közlekedéshálózata a 18. század végén

(Forrás: Az I. katonai térképfelmérés szelvényei alapján saját szerkesztés)

Mindez nem lehetett véletlen, a monostorok a Rév-Kanizsa és Csanád közötti legrövidebb – ármentes terasz-szigeteken és a Porgány-ér mentén haladó –

szárazföldi-kereskedelmi út forgalmát szervezhették és felügyelheték. Az útvonal kulcsa az oroszlámosi monostor volt, amely a környezetéből 12-15 méter magasra kiemelkedő Susányi-dombok (tszf. 96m) energikus pontján épült (2. térkép).

2. térkép. Az oroszlámosi monostor földrajzi környezete a 18. század végén
(Forrás: Az I. katonai térképfelmérés szelvényei alapján saját szerkesztés)

Az oroszlámosi monostor romjaitól – tiszta időben – ma is ellátni mind Csanádig, mind Rév-Kanizsáig. Az 1256. évi osztáslevélben már rév- és vámszedő-helyként említett Óbéba település, illetve török korinak tartott kőhidja

– ahol az oklevélben említett 13. századi rév és vámszedőhely állhatott – a Porgány-éren, pedig alig 2-3 km-re van. Természetesen az oroszlámosi monostor és Csanád között elhelyezkedő Porgánymonostora, illetve Kanizsamonostora stratégiai-tér szerkezeti szerepe is e kontextusban értékelhető (*1. térkép.*).

Az oroszlámosi monostor térszervező erejét és jelentőségét nem csak a körülötte elhelyezkedő sűrű monostor-hálózáttal értékelhetjük, hanem az 1996 óta a helyszínen folyó régészeti ásatások eredményeinek tükrében is. A szakszerű régészeti feltárások az egykori monostor területén húsz éve – kisebb-nagyobb megszakításokkal – tartanak. Eddig három szakrális objektum alapjai kerültek napvilágra, amelyek alapfalait teljes egészében feltárták (*3-5. kép.*).

3. kép. Az oroszlámosi monostor, ill. templomok régészeti feltárása

A régészeti feltárások eredményei alapján egyre több bizonyíték gyűlt már össze arra (ZVONIMIR N. 2006)., hogy ezen a helyen a 11. században valóban az oroszlámosi monostor állt (mérete csak 5 x 9 méter). Összehasonlításképpen: a csanádi vártemetőben lévő Keresztelő Szent Jánosról elnevezett bazilita monostor (1002-1028) alapjait 1868-ban – az új plébániatemplom építésénél – megtalálták, melynek méretei: 20 x 12 méter. Ez a monostor kicsi lévén, Szent Gellért új székesegyházat építtetett Szent György tiszteletére 1036-42 között. A 12. század elején Oroszlámoson egy 13x24 méter alapterületű, téglából készült templom is felépült, amelyhez hasonló nagyságú akkoriban a Marosszög területén egyedülálló volt. A legtöbb fellelt pénzérme is ebből a korból, II. Béla idejéből származik (ZVONIMIR N. 2006).

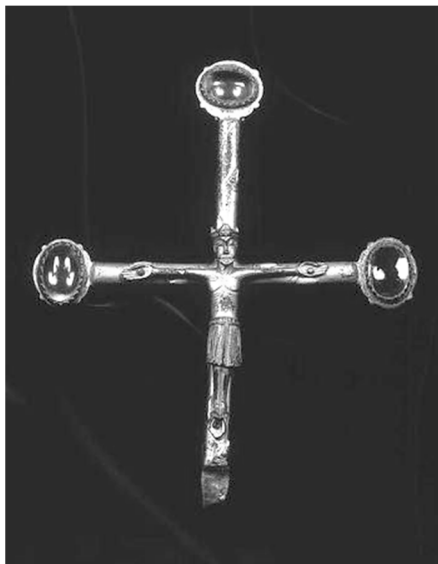
4. kép. Az oroszlámosi monostor, ill. templomok régészeti feltárása

5. kép. Az oroszlámosi monostor, ill. templomok régészeti feltárása

A 13. században viszont itt egy gótikus stílusú kisebb templom is épült, amelynek alapjai az ásások során kerültek napvilágra. A templom(ok) köré több évszázadon keresztül temetkeztek. A legtöbbit a 12. századi román stílusú templomról tudunk: domborzati téglákkal díszítették, melyekbe keresztet, oroszlánokat és a monostor képét nyomták. E templom tégláin felfedezhető a román és a bizánci elemek ötvöződése, körülötte védőárkokat is feltártak. Az épületek egyes részeit a már meglévő temetőre, azaz sírokra emelték, melyekből eddig több mint ötszázat tártak fel (RICZ P. 2012).

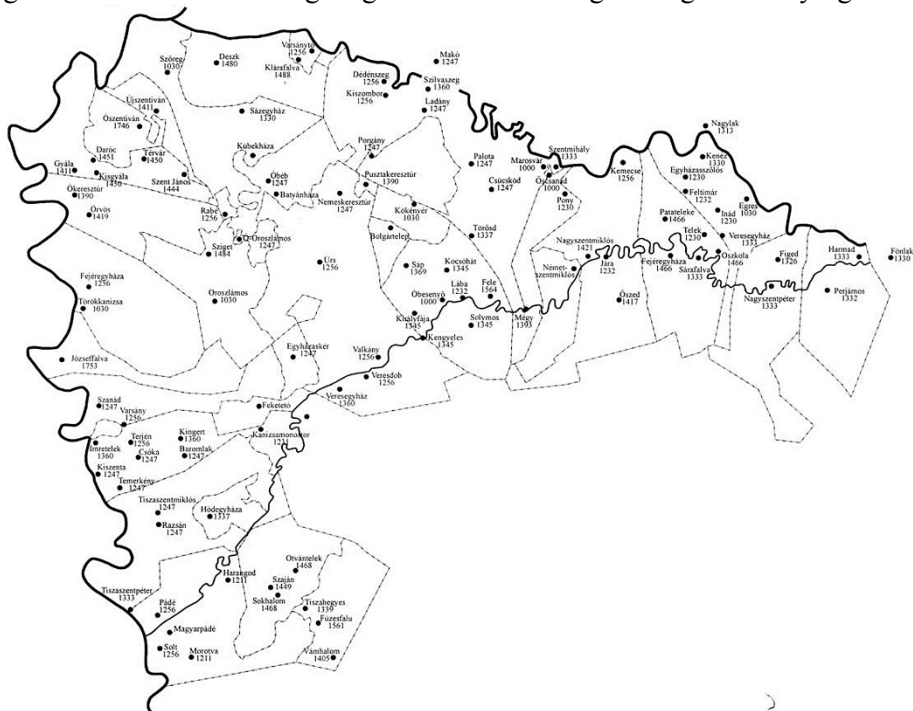
A teljességhez tartozik, hogy nem ez az első régészeti feltárás a területen, a 19-20. század fordulóján Oroszlámossal többen is foglalkoztak (PL. REIZNER J. 1895, 1898, TÖMÖRKÉNY I. 1904 STB.). Ezek közül a legkiemelkedőbb Reizner János volt, aki az első régészetinek mondható kutatásokat végezte Majdán délkeleti partoldalán. Kivétel nélkül minden kutató egy teljesen szédült romterületről tesz említést, ahonnan folyamatosan bányászták az építőanyagot a környező falvak lakosai, illetve birtokosai. A környék régészeti örökségének feltárása során igen értékes és gazdag tárgyi emlékeket rejtő sírok kerültek elő. Az akkori leletek egy része a szegedi Móra Ferenc Múzeumba, majd az ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkba került. Ópusztaszeren látható egy kiállított aranyozott kereszt, hegyi kristály betétekkel ékesítve, s a felirat szerint e kereszt Oroszlámosról származik (6. kép). A kereszt bizánci stílusú, alig 23 cm nagyságú, rézből készült, és arany bevonatú (ALONG THREE RIVERS, MILLENNARY ALBUM OF COUNTRY CSONGRÁD, SZEGED 2001). A keresztet Bálint Sándor (1959) 12. századnak tartotta, Szelesi Zoltán (1972/73) 11. századnak, azaz készítésének időpontja bizonytalan.

6. kép. Az oroszlámosi kereszt

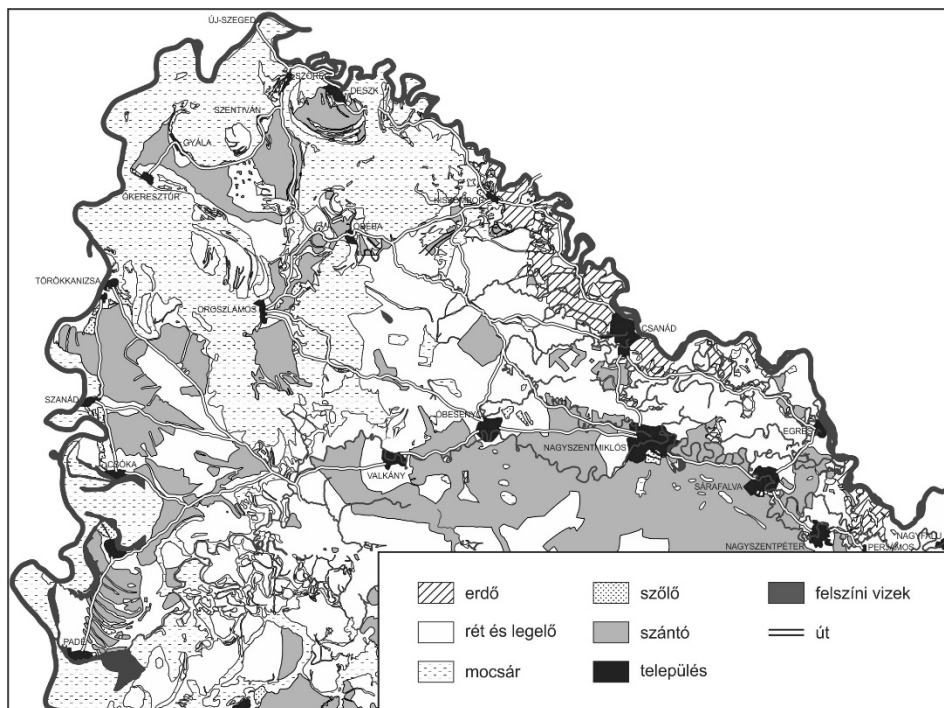
III. Az oroslámosi monostor földrajzi környezetje

A marosszögi monostorok sűrű településhálózat térszerkezeti központjaiként funkcionáltak a 11-13. században (3. térkép). Általában jellemző, hogy a kereskedelmi vízi utak mentén épültek (só-, fa-, közszállítás). A Maros menti monostorok építését elősegítette az építőanyag könnyű szállítása. Az oroslámosi monostor építéséhez a Maroson és az Arankán (= Harangod) esetleg a Porgány-éren szállíthatták az építőanyagot. A víz menti építkezés szükségessége a monostorok gazdasági jelentőségét is hangsúlyozta. A monostorok – miként a települések – életében ugyan meghatározó volt a folyóvizek és a legalább ideiglenesen hajózható vízi utak jelentősége, de nem kizárólagos. A településeken élők a földrajzi-környezeti potenciál teljes kiaknázására törekedve igyekeztek minden rendelkezésükre álló területet gazdaságilag hasznosítani a halásztól az állattartáson át a földművelésig, differenciált ártéri gazdálkodást folytatva (FRISNYÁK S. 1996, 2002). A komplex ártéri gazdálkodás térbeli rendjét a korabeli térképek örökítették meg, melyek segítségével feltárhatóak az ősi ártéri gazdálkodás térszerkezeti sajátosságai és a gazdasági egységek termelési övezetei (4. térkép), tágabb értelemben a lakosság megélhetését biztosító gazdasági tevékenységek.

3. térkép. A Marosszög egykori és mai településeinek első okleveles említése (saját szerkesztés)

A differenciált ártéri gazdálkodást az tette lehetővé, hogy a Marosszög a Maros folyó szárazföldi delta torkolatának – e tekintetben a Kárpát-medence legnagyobb területi kiterjedésű ilyen képződménye – ugyan a legalacsonyabb tája – ahol a folyószabályozásokig a vizek szerepe volt a meghatározó –, de még e viszonylag homogénnek tűnő táj is három szintre tagolódott (4. térkép).

4. térkép. A Marosszög tájhasznosítása a 18. században (első katonai térképfelmérés alapján, saját szerkesztés)

Az oroslámosi bazilita monostor földrajzi környezetének rekonstruálását, a katonai térképfelmérések és a mikroreliefet magassági adatokkal feltüntető – 1869-1887 között a Magyar Királyságról készült – térkép vonatkozó lapjai és részletei alapján végeztem el. Ez utóbbi adatokra azért volt szükség, hogy a terület általános délnyugati irányú lejtésviszonyaiból adódó eltéréseket kiküszöböljem. A lejtésviszonyok ismerete az árterek és ármentes szintek határát tekintve döntő fontosságú. A térképek segítségével a Marosszög területén három eltérő síksági környezettípus rekonstruálható:

- **alacsony árterek** tengerszint feletti magassága 78-82 m között változott (egykori természetes lefüződésű, fokokkal és erekkel a Tiszához és Maroshoz kapcsolódó holtágak, morotvaroncok által tarkított mocsarak). A folyók

mentén lévő kisebb-nagyobb összefüggő mély területeken kívül a legnagyobb mocsarak Törökkanizsától Szőregig ill. Mokrinig, valamint az Aranka torkolatánál (Tizsaszentmiklós és Padé között) terjeszkedtek. Az integrált környezet átalakító munkálatok megkezdéséig az alacsony ártereket állandóan víz borította.

- **magas árterek** tengerszint feletti magassága 82-85 m között változott (lősziszappal fedett terasz-szigetek peremei, övzátonyok alacsonyabb és szétroncsolt terasz-szigetek térszínei), melyeket csak időszakosan borította el az árhullám.
- **ármentes szigetek** kisebb típusos löszből álló (pl. szőregi templomdomb, térvári Órhalom, oroszlámosi Susányi-dombok stb.) és jelentősebb lösziszappal, infúziós lösszel fedett területek, melynek vastagsága 3-5 m -, illetve a Tisza és a Maros menti háta és övzátonyok (pl. Deszk településtől délre, ill. Padé és Tizsaszentmiklós között) magasabb térszínei. E területek tengerszint feletti magassága 85-96 méter között változik a Marosszög nyugati területén.

Az állandó vízborítású alacsony árterek (mocsaras-nádas, zsombékos-kákás, itt-ott lápos területek) mellett az időszakosan – csak az áradások alkalmával – elöntött magas árterek (döntően rét és legelő, itt-ott erdők) és az ármentes felszínek (alapvetően szántógazdálkodás) jelentették és határozták meg a mindenkori lakosság gazdasági élet-lehetőségeket. A folyóvízi erózióval kipreparálódott néhány méteres relatív magasságot elérő „magaslatok” az emberi megtelepedés számára évezredek óta kiemelkedő jelentőségűek voltak, melyek – 2-3 méteres, ritkábban 5-10 méteres – csipkéződött szélű tereplépcsővel csatlakoztak az egykori árterekhez. Az oroszlámosi monostor tszf. 96 méteres „magaslaton” épült, amely egyben a Marosszög nyugati részének legmagasabb pontja.

IV. Összegzés

A régészeti és történeti-földrajzi adatok ismeretében sem állapítható meg a Marosszög területén a bizánci keresztény kultúra szerepének és hatásának pontos időtartama és mélysége. Mindazok ellenére, hogy sem a keleti keresztény temetkezési rítusok (pl. alkarok elhelyezése különböző helyzetben a mellkason, obulusadás stb.) tömeges elterjedése, sem Hierotheos Turkuia püspökének marosvári – esetleges későbbi oroszlámosi – működése sem bizonyítható (RÉVÉSZ É. 2011), a bazilita monostorok jelenléte, építészeti, térszervező és kultúrtáj alakító szerepe meghatározó lehetett e régióban a 11-13. században. Az oroszlámosi bazilita monostor e tekintetben 1030 után Marosvártól átvette és két évszázadig megőrizte a bizánci keresztény kultúra szerepét és jelenlétét e régióban. E kultúra hatásáról az itt élő népességre alig vannak ismereteink –

ennek feltárása a jövő feladata –, a differenciált állapot jellemzésének egyik lehetősége KOVÁCS LÁSZLÓ (1991/92) összegzése: „Az kétségtelen, hogy az Ajtony-Csanád hatalomváltást a települések lakói különösebb megrázkódtatás nélkül élték át, hiszen temetőiket folyamatosan tovább használták. Jóllehet Gellért csanádi püspök (1030-1046) kezdettől fogva sikeresen térített, ...a régészeti leletek hiányos bizonyítékai szerint utódainak csak az országos folyamatnak megfelelően, inkább I. László és Kálmán uralkodása alatt sikerült a faluközösségeket pogány indítású temetők felhagyására, s temetkezéseiknek a felépült templomok cintermeiben való folytatására kényszeríteni.”

Felhasznált irodalom

- BÁLINT S. (2003): Szeged városa. Lazi Kiadó. Szeged. p.171. (reprint kiadás, eredeti 1959.)
- BÁLINT S. (1976): A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75 II.
- CSÜLLÖG G. (2000): 11-14. századi monostorhelyek a Körös-Maros vidéken és a Közép-Tisza mentén. In: Frisnyák S (szerk.) Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 397-406.
- FRISNYÁK S.(2012): Tájhasználat és térszervezés: történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza p. 201.
- FRISNYÁK S. (1996): Az Árpád-kori Magyarország gazdaságföldrajza. Földrajzi Közlemények (2-3) pp. 119-135.
- JUHÁSZ K. (1926): Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. Bp., 1926.
- JUHÁSZ K. (1929): A Temesköz fölvirágzása a tatárjárás után. [Kolozsvár, 1929. Lapkiadó rt.] 9 l. 23 cm. (Klny. az Erdélyi Irodalmi Szemle 1929. VI. évf. 1-2. sz.-ból.)
- KALAPIS Z. (1995): Történelem a föld alatt. Újvidék, 1995.
- KARÁCSONYI P. (1977): Szőreg középkori története. In: Szőreg és népe. (szerk. Hegyi A.). Szeged, pp. 74-75.
- KÓKAI S. (2002): A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében (szerk. Füleky Gy.). IV. Táj történeti Konferencia. Gödöllő. pp. 210-223.
- KÓKAI S. (2006): A felszíni vizek szerepe a marosszögi település alaprajzok kialakulásában, változásában, a XVIII-XIX. században. In.: A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban (szerk.: Füleky Gy.) Gödöllő. pp. 325-332.
- KÓKAI S. (2007/B): Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája I. kötet. (szerk.: Marosvári A.). Kiszombor. pp. 5-29.
- KÓKAI S. (2008): Zombor a térben, Zombor a tájban. In: Marosvidék (szerk. Szilágyi S.-né et. al.) IX. évf. 2. szám 2008. aug. pp. 24-32.
- KÓKAI S. (2010/A): A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). In.: Dr. Moholi Károly emlékkötet (szerk. Pál Á.), Szeged. pp.167-177.
- KÓKAI S. (2010/B): A Bánság történeti földrajza (1718-1918). Nyíregyháza, 421 p.
- KORAI MAGYAR TÖRTÉNETI LEXIKON (9-14. század) Főszerkesztő: Kristó Gyula. Szerkesztők: Engel Pál és Makk Ferenc. Akadémiai Kiadó. Bp. 1994. p. 753.

- KOSZTA L. (2000). Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: Kollár Tibor (szerk.): A középkori Dél-alföld és Szer. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged.
- KOVÁCS L. (1991/92): A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdan, Rabé, (Csóka) In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/92. pp. 37–74.
- LUKCSICS P. (1938): XV. századi pápák oklevelei II. IV. Jenő pápa (1431-1447), V. Miklós pápa (1447- 1455). Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- MAROSVÁRI A (2000): A kiszombori rotunda. Kiszombor. 69.p.
- NAGYOBB GELLÉRT-LEGENDA. In: *Scriptores rerum Hungaricarum temporeducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operit praefuit Emericus Szentpétery.* Vol. 2. Bp., 1938.
- RÉVÉSZ É. (2011): Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz. SZTE BTK Történettudományi Doktori Iskola (PhD disszertáció tézisei). p. 18.
- REIZNER J. (1895): A majdani aranylelet. Arch. Ért. pp. 380-381.
- REIZNER J. (1898): Oroszlámosi magyar pogánykori sírlelet. Arch. Ért. pp. 190-192.
- RICZ P. (2012): Az oroszlámosi középkori romok és temető. In: *Bácsország. 2012/2.* (61. sz.) pp. 120.
- SZELESI Z.(1972/73): Szeged képzőművészete. In. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73. p. 355.
- TAKÁCS M. (1993): Az oroszlános monostor oroszlánja. In: Arch. Ért. pp. 47–61.
- TÖMÖRKÉNY I. (1904): Oroszlámosi leletekről és ásatás a körös-éri iskolánál. Arch. Ért. pp. 263-271.
- ZVONIMIR N. (2006-2008): A Szent György-monostor maradványai (Magyarmajdán). In: *Örökségvédelem I.* Szabadka, pp. 86-87.

A JULIANUS BARÁT FÖLDRAJZI RÉTEGEI

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Geographical layers of a Julianus novel

Friar Julian, who searched for the ancestral homeland of Hungarians, is an early representative of Hungarian travel history. Many geographers consider him the first Hungarian geographical traveller. Hungarian academia discovered his historical significance in the 1930s. László Bendefy directed academic attention to Friar Julian with his paper on the subject. Ever since, Friar Julian has been a favorite figure in Hungarian literature. The most important novel about his person and work, *Julianus barát*, was written by János Kodolányi and was published immediately after Bendefy's academic study. Kodolányi's novel is a significant book in the history of Hungarian literature, as it is one of the most important Hungarian biographical novels. After it was published, the uniform professional opinion was that the novel was a significant work with important educational value. However, from a geographical aspect, it was even more than that. About a century ago, Ewald Banse, the German geographer, created the category of literary geography (*schöne Geographie*), which was not able to establish itself as a geographical school in either Hungarian intellectual circles, or in academia or literature. Still, the phenomenon itself, that is educating the public about geography through the knowledge-conveying function of literary works, albeit unconsciously, prevailed in Hungary, too. In this sense, Kodolányi's novel is a key work in this genre, as its literary values establish the quality expected from similar writings while it also includes deep geographical content. The novel's main theme is geography; Kodolányi attempted to reconstruct the 13th-century Hungarian, Italian and Eastern European landscape with the instruments of fiction. In addition, geographical factors play an important role in the development of the protagonist's character, and the novel ends with the scene of Friar Julian – having found the Hungarians remaining in the ancient homeland – reaching his homeland in the Carpathian Basin and fading into the landscape.

Egy történelmi kor földrajzi műveltségét nemcsak világjáró expedíciói, felfedező utazói, geográfiai monográfiái, nagy kartográfiai atlaszai jellemzik, hanem bizonyítják szépirodalmi művei is. Legfőképpen pedig az a mód mutatja, ahogyan viszonyulása természeti környezetéhez, földrajzi ismeretrendszere megjelenik irodalmi termésében, és ahogyan alkotói élnek a geográfiai tudás nyújtotta lehetőségekkel. Ez utóbbinak köszönhető, hogy a 20. század regényírói szívesen fordultak földrajzi témákhoz, ebben leljük okát annak, hogy a korra oly jellemző két irodalmi műfaj – a történelmi és az életrajzi regény – alkotásainak sora foglalkozik geográfiai témákkal, expedíciók eseményeivel, földrajzi utazók és felfedező hódítók élettörténetével. Ezért jellemzi a kor művelődéstörténetét a szépirodalom és a geográfia egymásra találása, amely

tükröződik *Kodolányi Gyula* regényében, a *Julianus barátban* is. Tanulmányunkban geográfia és szépirodalom kapcsolatának megjelenését vizsgáljuk a műalkotásban, amelynek – véleményünk szerint – több földrajzi rétege is van. Egyrészt, hogy Kodolányi e regényben honismeretei szemléletet, és tudománytörténeti ismereteket közvetít, másrészt, hogy középkori földrajzi viszonyokat és tájat rekonstruál, harmadrészt pedig: a főhős és a földrajzi táj egyedülálló szimbiózisát teremtette meg.

A földrajzi szemlélet kora

Kodolányi Gyula *Julianus barátjának* megjelenésekor a korszak egyik neves magyar irodalmára, Muszty László a regény földrajzi tartalmára hívta fel a figyelmet, amennyiben Kodolányi tájékozományságáról beszélt, és egyben utalt annak erős baranyai vonatkozásaira. A szerző tájbrázolását méltató tanulmányát a regény földrajzi nevelő szerepét kiemelő sorral zárta: „...a mai magyar regényirodalomban Kodolányi János az, aki a szó legtisztább értelmében akadémikusa a szülőföldszeretet irodalmi tolmácsolásának...”¹ Muszty tanulmánya, amely Kodolányi Árpád kori regénytrilógiájának – *A vas fia, Boldog margit, Julianus barát* – tájbrázolását, annak fejlődési ívét próbálta meg irodalmi szempontból értékelni, egyértelműen bizonyítja e művek geográfiai tartalmát, és határozottan kimutatja – különösen a *Julianus-regény* kapcsán – a szerző baranyai kötődésének, gyermekkorai baranyai tájának determináló hatását. Ám a Muszty-féle értelmezés nem tér ki arra a sajátos, a két világháború közötti évtizedeket jellemző kultúrhistoriai jelenségre, hogy geográfia és szépirodalom egyre inkább közelített egymáshoz, és hogy ekkoriban a földrajztudomány és a földrajzi utazástörténet igen népszerű volt az európai kultúrkörben. Muszty nem szólt arról – hiszen kortársként talán fel sem ismerhette –, hogy Kodolányi regénye egy erősen geográfiai ihletésű korban született, ami véleményünk szerint jelentősen befolyásolta a *Julianus-regény* földrajzi rétegeit, és amelyből Muszty lelkes hangvételű kritikája is fakadt.

A századforduló és a két világháború közötti évtizedek korát geográfiai szempontból jellemzi, hogy az európai ember gondolkodásában egyre nagyobb szerepet kap a földrajzi elem, mind jobban tudatosul az ember kötődése természeti környezetéhez, a neki otthont adó földrajzi tájhoz. A geográfiai szemléletű gondolkodás kora ez, amelyben teret hódít a kezdetben földrajzi alapú történetfilozófiának induló geopolitikai eszmerendszer, amelyben igen népszerű tudomány a geográfia, és amelyben szívesen olvas a kor embere útleírást, földrajzi felfedezés-történetet. Ezt az igen összetett, mély

¹ Muszty László; A szülőföldszeretetre nevelő Kodolányi és új tájékozománya a „Julianus barát”-ban, Műhely, 1939., 5-6. szám, Munka melléklet, 39. oldal

kultúrtörténeti gyökerekből eredő jelenséget a magyar szellemtörténetben két mű példázza leginkább. Egyrészt *Teleki Pál* híres földrajzi esszéje, *A földrajzi gondolat története* (1917), másrészt pedig *Szabó Zoltán* irodalmi eszközökkel írt honismereti műve, *Szerelmes földrajz* (1942). Az egyik földrajztudományi szakmunka, a másik irodalmi alkotás, egy jelenség esetében történő említésük pedig mutatja, hogy olyan korról van szó, amikor geográfia és szépirodalom felfigyel egymásra. Azonban ne tévesszenek meg minket felszíni jelenségek, hiszen e folyamat legfőbb jellemzője nem az, hogy *Cholnoky Jenő* professzor személyében volt olyan geográfusunk, aki a legtermészettudományosabb földrajzi tényről is vérbeli regényíró stílusában, egy bűnügyi novella izgalmas feszültségével tudott írni. Geográfia és szépirodalom egymásra találását sokkal inkább mutatja az a tény, hogy a földrajztudományban ekkoriban születik meg a szépirodalmi geográfia gondolata, amíg a kor oly divatos szépirodalmi műfajának, az életrajzi regénynek alkotói sorra írják a földrajzi utazók élettörténeteit feldolgozó műveket. Ez utóbbi koráramlatba illeszkedik Kodolányi Julianus-regénye is.

Kodolányi Árpád-kori trilógiájának keletkezése idején fedezi fel a földrajztudomány a szépirodalmat, ekkoriban ébred rá az irodalmi művek geográfiai tudatformáló hatására. E felismerés pedig oly erős, hogy a századforduló és a huszadik század első felének jeles geográfusa, *Ewald Banse*, egészen a művészet szintjére akarja emelni a földrajztudományt; szépirodalmi eszközökkel írt tájleírásban gondolkodik és ennek során – tudomány- és kultúrtörténeti alapon – megalkotja az irodalmi földrajz fogalmát (*Schöne Geographie*). Ez alatt olyan műveket, ábrázolásmódot értett, amely föld- és néprajzi ábrázolást nyújtó regény, illetve novella formájában.² Banse műveiben össze is gyűjtötte a világirodalom legfontosabb, a társadalom földrajzi ismereteit, személetét leginkább meghatározó alkotásokat.³ A német geográfus abból a tudománytörténeti tényből indult ki, hogy a földrajzi híradások legősibb formája az elbeszélés volt, hiszen – érvelése szerint – már Homérosz Odüsszeiája sem pusztán cselekményekben gazdag eposz, hanem a Földközi-tenger korai világának természeti képét és népeinek életét rögzítő geográfiai útleírás is. Am *Landschaft und Seele* című művének a geográfiai irodalomtörténetről szóló fejezetében felhívta arra is a figyelmet, hogy az elbeszélő vagy irodalmi földrajz élesen elválasztandó a földrajzi szakirodalomtól, amennyiben; „...*Míg ott valamely geográfiai anyag lehető legmagasabb fokú ábrázolásáról van szó, addig az utóbbi esetében*

² Banse, Ewald; Lexikon der Geographie II. kötet (Carl Merseburger, Leipzig, 1933.) 455-456. oldal (Második kiadás)

³ Banse, Ewald; *Landschaft und Seele, Neue Wege der Untersuchung und Gestaltung* (Oldenbourg, München-Berlin, 1928.) 259-377. oldal, u.ő.; *Die Geographie und ihre Probleme* (Mauritius-Verlag, Berlin, 1932.) 21-25. oldal

*hangsúlyozottan föld- és néprajzi háttérű regényekről beszélünk. Míg ott az ábrázolást erősen meghatározza és irányítja az ábrázolandó anyag, addig itt leírás és tárgy teljesen szabadon kapcsolódik össze és az elbeszélés földrajzi anyagba helyezi bele a cselekményt...*⁴ Úgy véljük, hogy Kodolányi Julianus-regénye a Banse-féle irodalmi földrajz szempontjából magyar kulcsregény. Azzá teszi egyrészt utazástörténeti tárgya, mint ahogyan azzá teszik történeti földrajzi tájábrázolásai, de legfőképpen Muszty László már idézett megállapítása, nevezetesen, hogy a műnek igen erős földrajzi, honismereti hatása van. A magyar irodalom történetében – a világirodalomhoz hasonló – nyilván ki lehetne mutatni az irodalmi geográfia jelenlétét (Szerb Antal Utas és holdvilága, Kodolányi Dezső útirajzai, Petőfi Alföldje, Arany János Toldija vagy éppen Babits Mihály Messze... messze című költeménye lehet ennek bizonyítéka, és a sor bármikor folytatható), de a Julianus baráthoz földrajzi egységességben hasonló alkotást aligha találunk. Leginkább még *Laczkó Géza Rákóczi* című életrajzi regényét érezzük közelállónak hozzá, de az is csak pontos történeti földrajzi leírásai miatt érdemel figyelmet. Ez utóbbiak miatt helye lenne a magyar irodalmi földrajzban, ám a Banse-féle értelemben véve – vagyis, hogy az az igazi irodalmi földrajzi alkotás, amely ember és táj szimbiózisát mutatja be – elmarad a Kodolányi-regény mögött.

E földrajzi szimbiózis megvalósítását a regényben egyebek mellett segíti Kodolányi témaválasztása. Julianus barát, a földrajzi utazó főhősként való megjelenítése eleve feltételezi a mű mély geográfiai tartamát; Kodolányi e téren is maradandót alkotott. Miután nem elégedett meg Julianus személyiségének fejlődésbeli bemutatásával, hanem azon túllépve szinte geográfusi pontossággal ábrázolta az Árpád-kori magyar tájat és az általa bejárt vidékeket, egészen odáig ment, hogy a regénynek geográfiai keretet adott. E ponton ismét Muszty László tanulmányára kell hivatkoznunk, mert – jelenlegi ismereteink szerint – ő hívta fel először a figyelmet arra: a gyermekként a Zengő aljából induló Julianus Magna Hungariában ugyanazt a tájat találja, mint ahonnan származott. A regény katarziszt nemcsak az adja, hogy rátalál az elszakadt magyarokra, hanem az is, hogy ott újra ismerős tájra lel, ezért talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a műnek földrajzi katarzisa van. A Julianus barát ez utóbbival emelkedik ki kora hasonló, más utazók élettörténetét feldolgozó irodalmi vállalkozások közül, amelyek igen divatos témát jelentettek a két világháború között.

A Julianus barát keletkezésének idején az életrajzi regény – mint irodalmi műfaj – reneszánszát élte. A nagy diktátorok, népvézerek kora volt ez, és e kor szelleme teremtette meg az életrajzi regény, gyakorta a sekélyes kalandregény kultúrát, amelynek okát már a kortársak is keresték. E jelenségről írta a kortárs

⁴ Banse, Ewald; Landschaft und Seele, 368. oldal

Neller Mátyás egyik tanulmányában: „...A kalandorregény, a Till Eulenspiegel, Lazarillo de Tomesek elfajzott hobo-története most újra művészetté finomodik; hiszen korok őszinte és mélyről fakadó lelki igényeiből előbb vagy utóbb, de mindig művészet terem. Ilyen igénye, sóvárgása a mai embernek a vágy a szabad, merész, talán kalandos egyéniség után, akiben a gyakran terrorizált és nyáji tömegbe terelt, parancsuralmak kötöttsége közepett élő individualista a szabad és korlátlan embert, a hősi kultusz híve pedig a mindeneken és mindenkin diadalmaskodó Übermenschet ünnepli...”⁵

A két világháború közötti évtizedek emberének ez a szabad, valahol mindig egy kissé öntörvényűen határozott egyéniségek irányában megmutatkozó vágya fordíthatta a regényírók figyelmét a földrajzi utazók felé. Hiszen a világjáró, világhódító urazó – mint történelmi kategória, a történelmi korok egyéniségének állandó fokmérője – eleve feltételezi a szabad, merész gondolkodást, lényének pedig legfontosabb eleme a társadalom gondolkodását uraló konvenciók áthágása. Mert az ismeretlenbe indulni nemcsak kalandvágyból ered, hanem hajtó ereje a megismerés vágya is, mint ahogy forrása a sajátos gondolatvilágú, a saját elképzeléseihez szinte görcsösen, a megszállottak hitével ragaszkodó egyéniség is. E jellemvonások pedig csodálatot keltenek a mindennapok sekélyes problémáival küszködő, nagyon is konvencionálisan gondolkodó kisembereiben; e csodálat egyik megjelenési formája a geográfiai tartalmú életrajzi regény, másik pedig a földrajzi utazástörténeti feldolgozások ma már szinte elképzelhetetlen népszerűsége.

A Kodolányi-regény interpretációjához nyilván közelebb visz e sajátos korhangulat, amely éppoly csodálattal tekintett kora földrajzi utazóira, mint a történelem nagy világjáróira. Ezekben az évtizedekben keletkeznek olyan fontos földrajzi vonatkozású életrajzi regények, mint például *Stefan Zweig Magellanja*, amely szinte egyidőben jelent meg (1938) a *Julianus barát*tal. Ekkoriban írja *Jakob Wassermann* két utazástörténeti regényét; *A hódító (Az ocean Dopn Quijote-ja)*, *Caxamalca aranya*. Az előbbi Kolumbusz életrajza,⁶ míg az utóbbi Pizarro és az inka uralkodó tragikus végű találkozásának története. Ez utóbbi lényegét, a két kultúra drámai találkozását ecsetelte a műhöz írott előszavában *Bálint György* e mondatokkal: „...Az inka látja, mi történik az arany körül, mennyi mérhetetlen alávalóság, az emberi értékeknek micsoda feladása. Heteken át figyelmi ezt a spanyolok táborában és lelkét megbénítóan keríti hatalmába a mélységes kétségbeesés és undor lethargiája. Szótlatlanul készül a

⁵ Neller Mátyás; *Életrajzok kora*, Magyar Szemle, 1937., 3. szám, 242. oldal

⁶ Wassermann Kolumbusz-regénye két fordításban is megjelent magyarul. Először Moly Tamás fordításában, a Tábor kiadásában, 1940-ben, *A hódító (Az ocean Don Quijotéja)* címmel, 1985-ben az Erúopa Könyvkiadó Századok-Emberek sorozatában.

halálra és nyilván azt gondolja, amit Hebbel egyik hőse: «Nem értem többé a világot.» És ez sokkal rosszabb a halálnál: ez az igazi tragédia...»⁷

Ezeknek az évtizedeknek a terméke Reinhold Schneider *Las Casas és a császár* című regénye is, amely a nagy földrajzi felfedezések kora humanistája papjának és hittérítőjének állít elméket, és amely – Possanyi László fordításában – 1941-ben jelent meg hazánkban. Mint ahogyan ekkoriban írja Salvador de Madariaga híres Kolumbusz életraját is; ezt a saját, a korhangulatra annyira jellemző alkotást, amelyben minden más münél jobban érződik Szerb Antalnak a szerző koráról írott megállapítása; „...A végtelen feszültséggel szemben álló nacionalizmusok korában égetően érdekessé vált, miben különböznek egymástól az egyes nemzetek...»⁸

A világotutatók, világhódító témája megérintette a magyar irodalmi életet is. Kodolányi Julianus barátja csak egyike az akkoriban született vagy születőben lévő, földrajz tárgyú irodalmi alkotásoknak. Szerb Antal ekkoriban készíti Kolumbusz hajónaplójának fordítását; ez *Columbusz uti naplója* címmel jelent meg, 1941-ben az Officina gondozásában. A Kodolányi-regény megjelenésének idején pedig egy másik földrajzi tárgyú életrajzi regény is könyvsiker volt, ekkor jelent meg Passuth László hosszú évtizedeken át igen népszerű Cortez-életrajza, az *Esőisten siratja Mexikót* (1939). Ennek mintegy melléktermékeként publikálta Passuth a közép-amerikai birodalmat meghódító konkvisztádor írásait – *Hernando Cortés levelei V. Károly császárhoz* (1944).

A szabad szellem iránti érdeklődés másik megjelenési formája – mint már írtuk – a népszerű földrajzi utazástörténeti művek térhódítása volt. Ezzel kapcsolatban azt kell mondanunk, hogy a Julianus barát keletkezése korának szinte nem volt olyan magyar geográfusa, aki ne írt volna ilyen művet. Ennek a korszaknak köszönhetjük kultúrtörténetünk eddigi legteljesebb, szerzői között a legjobb szakírókat felsorakozhatót egyetemes utazástörténetét, a Cholkoky Jenő, Germanus Gyula, Kéz Andor, Baktay Ervin, Bulla Béla, Juhász Vilmos, Temesy Győző, Mendöl Tibor nevével fémjelzett ötkötetes *A Föld felfedezői és meghódítói* (1938) című vállalkozást. Néhány évvel korábban publikálja Gyömrei Sándor *Az utazási kedv történetét* (1934), míg a magát autodidakta módon magyar nyelvű művelővé képző Halász Gyula *Öt világrész magyar vándorai* (1936) címmel ír népszerűsítő kötetet. Ebbe a folyamatba illik bele, hogy a magyar tudománytörténet a harmincas évek második felében fedezi és dolgozza fel tudományos igénygel a Julianus-kérdést. Bende Gy. Benda László 1937-ben publikálja az *Archivum Europae Centro-Orientalis* lapjain a magyar utazó működésével kapcsolatos dokumentumokat, amelyek még

⁷ Bálint György; Előszó, in.; Wassermass, Jakob; Caxamalca aranya (Rekord Kiadás, Budapest, é.n.) 10. oldal

⁸ Szerb Antal; A világirodalom története (Magvető, Budapest, 1997.) 876. oldal

ugyanabban az évben könyvterjedelmű különnyomatként – *Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői* címmel – is megjelentek. Szintén *Bendefy Benda László* nevéhez kötődik a magyar világjáró életrajzi monográfiájának publikálása: *Az ismeretlen Juliánusz, A legelső magyar áziakutató életrajza és kritikai méltatása* (1936), a Stephaneum gondozásában.

Julianus egyszeriben népszerű történelmi és földrajzi alak lett, akiben az akkori magyar geográfia vezető személyisége, *Cholnoky Jenő* egyszerre látott példászerűen elhivatott, küldetéstudat vezérelte földrajzi utazót és kora gondolkodási, műveltségi határait bátran átlépő világjárót. A *Turán* című lapban közölt írásában – Julianus barát – az előbbivel kapcsolatban így írt; „... *Nem rettentti őt vissza sem a sivatag forrósága, sem a gyilkos éhség és szomjúság, nem fél sem pogánytól, sem a „szaracén”-tól, nem ilyed meg a rablóktól, sem a nagyuraktól, csak megy száz és száz kilométereket, hogy megtalálja a testvéreket, eljusson oda, ahova királya küldte...*”⁹

A magyar hittérítő utazásának, munkásságának geográfiai jelentőségét pedig abban látta; „...*Julianus utazásának másik, még sokkal nevezetesebb jelentősége abban áll, hogy ő törte át a ptolemaioszi drótsövényeket a földrajzi kutatások számára. Ptolemaiosz földrajzi adatai a Kaspi-tavon és a tóba folyó Rha- (Volga-) folyón túl nem terjedtek. Ott terült el, a Volgán túl a „Scythia intra Imaum” félelmetes ország. Hogy mi mindent képzeltek oda, elég csak a Herefordi-térkép szörnyűségeire tekintetünk. Istenféle embernek ott nincs mit keresnie, mert ott fantasztikus szörnyetegek laknak, emberevők és óriások, törpék és négykezüek stb...*”¹⁰ Mindezzel azt akarjuk mondani, hogy a társadalom földrajzi tudatát tekintve a Julianus-téma és regény benne volt a kor légkörében, gondolkodásában. Ha igaz, hogy a könyveknek megvan a sorsuk, akkor e mondást fokozottan véljük igaznak a Kodolányi-regény esetében. A társadalom fokozott figyelemmel fordult a híres emberek, a nehéz időkben viselkedési mintát adó történelmi alakok és az azokat közvetítő életrajzi regény műfaja felé. Geográfia és szépirodalom egyre inkább közelített egymáshoz, Julianus személyét pedig ekkoriban fedezi fel, utazásának kétszázadok évfordulója kapcsán, a magyar szellemi élet. Ennek köszönhető, hogy a tudomány is állást foglal személyével kapcsolatban és elsősorban Bendefy, valamint Cholnoky kapcsán tudatosul a magyar olvasókban Julianus emberi és tudományos nagysága. Kodolányi is e két jellemvonást látta meg Julianusban. Az 1936-ban keletkezett cikkében – *Julián barát jubilál* – így méltatta a magyar utazót; „...*Julián volt az első, aki a nagy magyar álom, a honfoglalás előtti*

⁹ Cholnoky Jenő; Julianus barát, Különnyomat a *Turán* XVIII. (1935.) évfolyamából (A szerző kiadása, Budapest, 1935.), 8. oldal

¹⁰ Cholnoky Jenő; Julianus barát, 6. oldal

haza felkutatására életet és hitet áldozott. Őse volt ő mindazoknak a magyar utazóknak, akik később bejárták a Keletet, hogy rokonainkat megkeressék. Ő volt az első, akiben a magyar társtalanság tudatossá vált. Ő futott először távoli pásztortüzek után, amelyek megbabonázták Kőrösi Csoma Sándort, Vámbéryt, Teleki Sámuel, Zichy Jenőt, Reguly Antalt, Munkácsi Bernátot, Stein Aurélt, Ligeti Lajost és még annyi mást, ő volt az első, akinek lelkéből később kivirágzott a magyar nyelv kutatás és őstörténet sok kiváló szelleme. A társtalan magyarság első lépéseit a messzibe zuhant testvérek felé ő tette meg... ”¹¹

Az őshaza kutató Julianusnak, minden magyar földrajzi utazó ősatyjának életpályáját, egyéniségének, lelki világának fejlődését ábrázolta Kodolányi regényében, és ennek során mind az öntudatos világotutazó, mind pedig a lelki vívódásain át kialakuló juliáni személyiség feldolgozásakor élt a kor adta földrajzi vonatkozású eszközökkel.

A honismeret és a tudománytörténet regénye

Kodolányi regénye főhőséül középkori földrajzi utazót választott, és ezzel kijelölte műve egyik tudománytörténeti kérdését is; milyen lehetett az a földrajzi kép, amely a 13. század nagyságában élt. Erről pedig kora tudománya éppoly keveset tudott, mint napjainké. Legtöbb ismeretünk a 13. század földrajzi szemléletéről, műveiről van, ám ami a társadalom földrajzi műveltségének szempontjából sokkal többet mondana, hogy a magyarság széles néprégeinek geográfiai ismerete meddig terjedt, mely tájakról voltak hiteles értesülései, erre a tudomány ma még nem tud választ adni. Annyit azonban biztosan tudunk, hogy a késő középkor emberének sokkal természetközelebbi, sokkal meseszerűbb – gyakorta misztikus elemekkel átszőtt – földrajzi képe volt világáról, mint napjainkban. Bizonyára Szerb Antalnak kell igazat adnunk, aki bő évtizeddel a Julianus barát megjelenése előtt ezzel kapcsolatban így írt; „...*A középkori földrajz szebb és igazabb tudomány volt, mint a XIX. század természettudományos földrajza, amelyből napjainkban kezdünk nagy lassan kiépülni és újra szellemi „ember”-földrajz felé; a középkorban a földrajz költészet és tudomány hídja volt, félig mese és félig történelem. A középkori ember földlátása olyan volt, mint amikor valaki alig ismert városban este jár: felismeri az utcákat, melyeken átmegegy, azonosítani tudja a nappali utcákkal, csak éppen hogy nagyobbaknak és valami kimondhatatlan dologgal gazdagabbnak érzi őket; de mögöttük, a hátsorokon túl végtelen perspektívák nyílnak az éjszaka alatt és minden következő sarkon csodakatedrálisok elkövetkezését várja a sötétben...*”¹² Kodolányi

¹¹ Kodolányi János; Julián barát jubilál, in. u. ő.; Szív és pohár, Bírálólatok, tanulmányok, cikkek (1924-1940) (Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1977.) 312. oldal

¹² Szerb Antal; A magyarság mitikus arca, in; u. ő.; A kétarcú hallgatás, Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák, III. kötet (Magvető, Budapest, 2002.) 54-55. oldal

regényében ennek a szebb és igazabb tudománynak képviselője fejlődik a távoli tájakról szóló legendákat áhítattal hallgató gyermekből, a vágyott célhoz – a történelmi és földrajzi messzeségben maradt magyarság felkutatásához – szükséges ismertek tudatos gyűjtőjévé és rendszerzőjévé, kora tudományos utazójává. A regény első jelenetében Györk – a későbbi Julianus – játszótársai között ül, és a felnőttektől hallott mesék alapján, a maga gyermeki naivitásával arról vitatkozik; mi lehet a világ végén. Kodolányi már ekkor megfogalmazza a középkor emberének babonás, sötét, félelmes jelenségekkel benépesített távoli világokról alkotott képét, amely szerint a Föld szélén végtelen tengerek vannak. Györk pedig éppen oda vágyik. „...*Vaj ki tudna oda elmönnie...*” – mondja egyik játszótársa – „...*Nem járt még embörfia a velág végén. Nem lehet oda elmönni. Mer közbül vagynak a nagykénköes tavak, meg a langalló högyek. Ott lakoznak az ördöngök...*” Julianus élete, személyiségének fejlődése annak jegyében telik, hogy leküzdje a nem lehet oda elmenni gondolkodásbeli korlátját, felnőtt utazóként pedig azokat a kietlen földrajzi tájakat, amelyek – ha nem is lángot okádó hegyek és kénköves tavak, de legalább olyan – rideg földrajzi vidékek, mint amilyenekről gyermekként hallott. Mert a távolba vágyás, a nehézségek árán való megismerés – minden földrajzi utazó – hajtóereje már ekkor ott munkál benne, mint ahogy már gyermekként is alapvető, élete folyamán változatlanul szilárd jellemvonása a gondolkodásbeli konvenciók önkéntelen áthágása. A többi gyerek természetesnek, magától értetődőnek veszi, hogy nem lehet elmenni a világ végére, csak Györk az, aki rendületlen, a későbbiekben is soha meg nem ingó hitére támaszkodva útra akar kelni. „...*Én csak kresztöt vetök majd, meg elmondom a Miatyánkat, meg az Avét, osztán szényilnak a langalló högyek, legyappannak a tüzek, megkívülnek a kénküek. Osztán úgy megyök által rajtuk sértetlen...*” – válaszolja játszótársa okvetlenkedésére. Ebben a néhány, vakbuzgó hit diktálta, gyermeki mondatlan pedig megleljük a középkori világotutazók típusának legfőbb elemét: azt a rendíthetetlen, egészen az önfeláldozásig menő vallási buzgalmat, amely a kor világljáró kereszteseit éppúgy jellemzi, mint a magyar Julianust, és amely a legtöbb nehézségen át segíti őket.

Azonban a gyermek Julianus képzeletvilága kettős. A távoli világlátás indítéka részben a kor keresztény gondolkodásából merített ismeretekből, részben pedig a még mindig élő pogány hagyományokból, a „Fejérlófia” legendájából ered. A gyermek tudatában a világ végén hömpölygő végtelen tenger és ősmagyar mondavilág alakjának hazája egybemosódik, a messzi távol vonzásaként jelenik meg: el akar jutni – mind a keresztény, mind a pogány – világ végére, de ezt már a keresztény hit erejével, csodáival hiszi valóra váltani. Vagyis Györk ugyanúgy gondolkodik a világról, ahogyan a 13. század magyarságának széles néptömegei is gondolkothattak; már erős keresztényi hittel, de még sokáig élő pogány elemekkel. Csak Julianus későbbi szellemi fejlődése folyamán válik gyerekes naivitássá a „Fejérlófia” országának

megkeresése, és váltja azt fel a sokkal realisabb, kora keresztény hitének megfelelőbb küldetés tudata, a távolban maradt magyarság felkutatásának vágya.

A pécsváradi kolostorba került Györkben pedig az ott hallottak, tanultak hatására erősödik e vágy. Amikor Pelbárt fráter először beszél neki a világ távoli vidékeiről, a népvándorlás magyarságának útjáról, János pap országáról, az egy lábú, a lólábú, egyszemű emberek, a farkas emberek és más képzelt lények országairól, a Tartaros tűzhányó hegyéről, a magyarok őshazájáról – Magna Hungáriáról – Györk egyből arra gondol, hogy milyen csodálatos lehet útra kelni a messzi tájakra. Hallott ő már korábban is – a falu népe körében élő legendákból – arról, hogy a magyar népek valamikor szétváltak, de ez a gyermeki mesének tűnő ismeret csak itt a kolostor falai között kristályosodik földrajzi tudássá, és válik gondolkodása állandó elemévé. Egyre többen ábrándozik a távolban maradt magyarok felkereséséről, amikor pedig egy régi kódex lapjain maga is arról olvas, hogy magyar követtség járt Magna Hungáriában és ezzel végső bizonyosságot szerez, végleg megtalálja élete értelmét; elindul földrajzi utazóvá fejlődése. Tudománytörténeti szempontból e rövid – az írásos emlék megtalálását bemutató – jelenet a regény egyik fordulópontja, mert az addig csak a képzelt lényekkel operáló meseszerű földrajzi ismeret tudományos, a főhős egész további életét meghatározó adattá válik. Kodolányi fogalmazásában: „...*Immár nem lehet semmi kétség. Az írás azokról szól, akik ott maradtak Keleten s akikhez követek jártak még hosszú időn át, mint egy mélyben feküdt testvérekhez, ajándékokat vittek nekik s elmondták életük folyását. A parasztok nem fecsegnek. Pelbárt tudománya is igaz tudomány. Íme itt az írás. Igaz...*” Vagyis Györk későbbi küldetésének tudásmagvával vág neki papi pályájának, amely hamarosan elvezeti Bologna egyetemére, ahol megismerkedik a késő középkornak Ptolemaion földrajzi és világnézetét feszegető nézetrendszerével is. Itt találkozik egy tudós német világi pappal, aki Platón alapján a gömbölyű Földet hirdeti, a Nap körül keringő bolygókról beszél, ám azokat ugyanolyan mesebeli torz alakokkal népesíti be, mint kora földrajzi képe a Föld távoli vidékeit: „...*De azt is tudnod kell, hogy azok az emberek nem olyanok, mint mink, földi teremtmények. Mert példának okáért, a Marsbeliek még a falon is átalmennek, mintha ott sem volna. A Holdbeliek pedig vízben élnek, mint a tengeri kigyók. Venus emberei olyanok, mint a virágok. Fejük helyén nagy, illatos, piros, kék, sárga meg fehér szirmok vannak...*”

E német pap világnézetében Kodolányi találóan határozza meg a 13. századi földrajzi gondolkodás – mint minden kor geográfiai eszmérendszeré – legfőbb sajátosságát; amennyiben már megjelenik a világról szóló ismeretrendszer új eleme, de ezeket az új elemeket az emberi elme még gyakorta régi tartalommal

tölti meg, mert képtelen szabadulni kora műveltségbeli korlátainak béklyóitól. A gondolkodásmód határai átlépésének képessége csak kevesek isteni adottsága, legtöbbször a zseniké, ám a Kodolányi-regény Julianusa nem tartozik e kiválasztottak közé. Valójában a világtörténelem egyik rendre visszatérő szereplője, a földrajzi utazók egyike, akinek leginkább akarata, mint sem lángelméje érdekes. Ő sem tudja átlépni kora műveltségi határait – a német szerzetes tézisei láthatóan csak a hit szempontjából érdeklik. Vagyis hordoz magában valamit a nagy földrajzi felfedezések hőseiből, Kolumbuszból, aki maga sem hitte el, hogy Amerikát fedezte fel, vagy éppen Magellanból, aki talán fel sem tudta mérni, hogy milyen következményei lesznek a Föld körül hajózásának. Ezek a hősök, csakúgy mint Julianus pusztán a küldetést, az isteni elhivatottságot látják, de tettük valós lényegének – az emberi gondolkodásra gyakorolt hatásának – felismerése már az utókor dicsősége.

Ha tanulmányunk bevezető soraiban azt írtuk, hogy Kodolányi e művében – földrajzi – tudománytörténeti ismereteket közvetít, akkor az eddigiek alapján azt kell mondanunk, hogy ezt két síkon tette meg. Egyrészt akkor, amikor rekonstruálta a 13. század emberének földrajzi ismeretrendszerét, világszemléletét, másrészt pedig akkor, amikor Julianust hús-vér földrajzi utazóként, a történelem örök szereplőjének magyar alakjaként ábrázolta. Julianus és regénybeli kortársainak geográfiája még a Szerb Antal-i tiszta, igazabb geográfia, amely legalább annyi meseszerű elemet tartalmaz, mint valós adatot, és amely teljesen megegyezik a regény keletkezésének korára jellemző tudománytörténeti feldolgozások megállapításaival. Ugyanezt találjuk e regény lapjain, amit kora utazás- és geográfiatörténeteiben *Alfred Hettner* híres alapművében, vagy éppen *Cholnoky Jenő* professzor népszerűsítő kötetében is olvashatunk.¹³

Kodolányi Julianus-figurája elhivatott, küldetéstudatos földrajzi utazó, mélyen hívő egyházi, amolyan romantikus alak, aki egy személyben testesíti meg hit és hazafiság egységét; ez utóbbi emeli ki a regényt a korabeli hasonló alkotások soraiból. Muszty szavaival élve: „...*A hit és a hazafiság nevelő és sugalmazó erejét az újabb magyar irodalomban egyetlen regény sem adja vissza olyan tökéletes teljességgel, mint éppen a Juliánus barát...*”¹⁴ Ehhez járult hozzá Kodolányi baranyai tájasménye, amely szorosán összefonódik a főhős hitéből eredő nevelő erővel és így válik a mű honismereti kulcsregénnyé, aminek gyökerei szintén keletkezése korának szellemi életébe nyúlnak. A huszadik század első felében a geográfia – mint iskolai tantárgy – oktatásának

¹³ Hettner, Alfred; *Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen, ihre Methoden* (Ferdinand Hirt, Breslau, 1927.), Cholnoky Jenő; *A Föld megismerésének története* (Singer és Wolfner Irodalmi Intézet, Budapest, 1932).

¹⁴ Muszty László; id.m., 34. oldal

egyik központi kérdése a földrajzi szemlélet, a táj egy egységben való megismertetésének didaktikai problémája volt. Német területen erre született meg a honismeret – Heimatkunde –, amely először nem volt más, mint oktatott módszertani eljárás, és amely a harmincas években hazánkban is egyre népszerűbb lett.¹⁵ Ebből az iskolai eljárásból fejlődött önálló tudománnyá a honismeret, megtartva geográfiai tartalmát, azonban túllépve annak száraz tényanyagán – a korszellemnek megfelelően – lelki elemekkel ötvöződött, és ezért; „...az új tudományban nemcsak száraz szaktudás, hanem főleg sok érzelmi elem, szív, szeretet is lüktet, benne él egy népnek hazájával szemben táplált egész érdeklődése...”¹⁶

A Julianus-regényben éppen ez az érzelmi elem lesz igen erős. Ez részben megmutatkozik abban, ahogyan a főhős viszonyul saját hazájának sorsához, de leginkább abban, ahogyan mindenhová magával hordozza gyermekkora baranyai táját, ahogyan egész életében ezt próbálja meg fellelni a világ minden szegletében. Egyetérthetünk Muszty Lászlóval abban, hogy Julianust ez a tájképek keresés hajtja, ennek hajtóereje avatja prófétává és ez táplálja fanatizmusát is. Ennek a hajtóerőnek egy személyben történő összesűritésével mind – honismereti értelemben – Kodolányi a haza, a Kárpát-medence szeretetére, ennek pedig legszembetűnőbb megjelenési formája a magyar táj ábrázolása a regényben és főhőse viszonyulása ahhoz.

Julianus középkori tája

A Kodolányi-regény keletkezése korát jellemző erős földrajzi vonatkozások nemcsak abban jelennek meg, hogy az időszak legjelentősebb összefoglaló magyar történetjének – a *Hóman Bálint* és *Szegfű Gyula* nevével fémjelzett *Magyar történetnek* – már voltak a történelmi tájat ismertető részei, hanem abban is, hogy ekkoriban tűnik fel hazánkban az egyes történelmi korszakok földrajzi viszonyrendszerét rekonstruáló tudomány, a történelmi földrajz.¹⁷ A történelmi táj ábrázolásának igénye pedig megérintette a magyar irodalmi életet is. *Ferdinandy Mihály*, a kor fiatal irodalmára az *Athenaeum* 1938. évi kötetében terjedelmes tanulmányt publikált – *A történelmi táj* címmel – a Kárpát-medencéről, és abban azt írta, hogy ember és táj kölcsönhatásából ered a táj szelleme, annak sugárzó ereje, „...a tájból, emberből és történetből szintetizálható *genius loci*...” Ugyanebben az évben pedig *Szerb Antal* közölt *Természet vagy táj* címmel esszét, és ebben a kor földrajzi determinizmusának álláspontjára helyezkedve írta; „...A

¹⁵ Fodor Ferenc; A szülőföldismeret, in.; Teleki Pál – Karl János – Kéz Andor; Magyar földrajzi évkönyv a 1930. évre (Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1930.), 100-118. oldal

¹⁶ Fodor Ferenc; id. m., 107-108. oldal

¹⁷ Győri Róbert; A magyar történelmi földrajz a két világháború között, Földrajzi Közlemények, 2002., 1-4. szám, 79-92. oldal

tájba nemcsak hogy beletartozik az ember, hanem meg is határozza azt, illetve korrelációban van vele: amilyen a táj, olyan az ember, aki hozzátartozik...¹⁸ A Julianus-regény e korreláció, a genius loci terén válik igazán jelentős földrajzi regénnyé, mert Kodolányi sajátos eszközeivel olyan történelmi tájat ábrázolt, amelyben főhőse ezer szállal kötődik szülőföldje természeti viszonyaihoz, s amelyben a táj néhol maga is szereplővé válik.

Tanulmányunk fenti részében már szoltunk arról, hogy Julianus szülőföldjének képe ad keretet a regénynek, ám földrajzi szempontból fontosnak érezzük azt is: milyen e Kodolány-féle, Zengő alji táj. Legfőképpen végtelen nyugalmat árasztó, kissé talán idealizált, apró falvakkal, azokban patics házakkal teleszórt Árpád-kori vidék, amelynek embere még közel él a természethez. Ezt a félig vad, félig már művelt vidéket hagyja el a regény elején Györk, aki a természetben érzi jól magát; „...Mindig szomorú volt, ha haza kellett mennie. Reggel vidáman szökött ki a házból s eredt neki a világnak, este azonban elszomorodott s mintha valami húzta volna, a Zengő felé vágyakozott. Legszívesebben ott ténfergett volna egész nap, egész éven át a rengeteg erdőben, a roppant tölgyek, az embermagas páprádok, az átláthatatlan bozót között, a Réka patak partján, ahol fürge békák ugrálnak az átlátszó vízbe és csiborok, meg vízipókok cikáznak, ujnyi halacszkák surrannak a legkisebb zajra, lombra szürke rákok tanyáznak a kövek alatt, a parton pedig, egy kis kerek tisztáson, ahol ezüstfehér nyírfák bólogatnak, ott gubbaszt Majs apa kunyhója, ott kever kis fekete, bozontos kutyája, sétál fekete kandúrmacska, meg az a bizonyos fekete tyúk is más tyúkok és kakasok társaságában. Itt, távol a falutól, a klastromtól és templomtól, az őserdő sötét mélyén szeretett lenni leginkább a kis Györk...” Ebből a békés Kárpát-medencei tájból kel útra Julianus, és amikor végre meglegli Magna Hungariát, ugyanilyen idilli, tájat lel, amely csak annyiban különbözik az otthonitól, hogy még érintetlen természet uralja, az emberi beavatkozásnak nyoma sincs. Mintha ugyanaz a tájkép szerepelne a regény utolsó lapjain is; „...Vén, mennykősiújtotta tölgy suttogott a dombtetőn. Alatta ezüstösen csillogott a víz, sűrű fűzfák és reketyék között. Balról, a patak völgyén túl, erdővel borított hegyek hullámoztak a messzeségbe. Jobbról meredek sziklával tarkázott hegyorom torkolott a magasba, mintha kimutatná rettentő csontjait. Szemközt pedig, a folyón túl, néhány sátor állt, mint apró gomba, az alkonyodó napfényben szinte pirosan. A messzeségbe nyíló völgy buján zölden ragyogott. Lovak legelésztek ott, akkorák a magasból, mint a kutyák. A kutyák meg, melyek ide-oda szaladoztak, mint egerek. Ugató hangjuk úgy hallatszott ide át, mintha fadarabokat verne össze valami játékos gyermek. Néhány férfi álldogált meg heverészett a legelőll álló sátor előtt. Majd két fehér alak bujt ki a másik sátorból s mintha ciripelt volna...”

¹⁸ Szerb Antal; Természet vagy táj, in.: u. ő.; A kétarcú hallgatás (Magvető, Budapest, 2002.) 145-146. oldal

Nem tudjuk pontosan, milyen volt az Árpád-kori magyar táj, ám tájbrázolása, a *genius loci* alapján, lehetett olyan is, mint amilyenek Kodolányi lefestette. Hiszen a Julianus-regény természetrajza nem önmagában lényegesek, hanem ember és táj viszonyában, legfőképpen pedig az alapján, ahogyan szereplői benne élnek természeti környezetükben. E tekintetben azt tartjuk lényegesnek, hogy itt a táj nemcsak a Laczkó Géza-i értelemben vett történeti hűség megteremtésének egyik eszköze, jóllehet Kodolányi e téren is maradandót alkotott, hanem egyes helyeken Julianust pályáján, lelki fejlődése egyes pontjain túllendítő szereplő is. A műnek e vonatkozásában fontos jelenete, amikor a testi kísértések, az önmegtartóztatásáért vívott harcában egy pillanatra megingott Julianus kiszökik a fehérvári kolostorból, és lelki vívódásai kínjában a hajnal a közeli vad táj egyik fájának teteén éri. Ekkor, a felkelő nap fényében elétáruuló természet határtalan, zavartalan nyugalomban találja meg a hithez visszavezető utat, saját lelki békéjét. Egy pillanatra maga is a táj részévé válik, és ugyanolyan megtisztulás részese lesz, mint a regény záró jelenetében. Itt is az otthonihoz hasonló vidék ad neki lelki vigaszt, mintha gyermekora Zengő alji tájához találna vissza, hogy e természeti élménnyel gazdagodva folytathassa Magna Hungáriába vivő életútját. A békés tájból merít lelki megnyugvást, ez erősíti istenhitét, ezen keresztül pedig küldetése tudatát. Ahogy Julianus kuporog a fa tetején és várja a megváltó hajnalt, alakjában van valami miniatűr elem Lukács Evangéliumának Zakeusából; aki apró növésű, megvetett foglalkozású emberként, a tömeg lökdösődése közepette az útszéli fűgefára kapaszkodott fel, hogy láthassa a Jerikóba érkező Krisztust; hogy végül az az ő házában szálljon meg. Zakeus és Julianus sorközössége abban rejlik, amit az előbbiről *Rónay György* írt – *Zakeus a fűgefán* című művében –, nevezetesen hogy Zakeusnak a közömbös, az önérvényesülését kereső világot jelképező tömeggel kell megküzdenie, hogy eljuthasson a Megváltóhoz és annak hitéhez. Ugyanígy Julianusnak is meg kell küzdenie a világgal, amely esetében nem a tömeg elnyomásával, hanem az emberi társadalomból eredő kísértések képében jelenik meg. Mindkettejük útja nehéz út, mindkettejüknek oda kell hagyni valamit előző életükből, Zakeusnak nyilvánvalóan vagyonát, és ezzel bizonyára embertársaihoz fűződő kapcsolatait is, míg Julianusnak mindazokat a szálakat kell elvágania, amelyek addigi világához kötötték. Ettől a pillanattól, a természeti tájban megtisztult Julianus megjelenésétől, amikor a főhős szembesül azzal, hogy a nagy célért mindent fel kell adnia, ami addig fontos lehetett életében, váltja fel a belső lelki vívódásaival elfoglalt Julianust a küldetés tudatát bátran és nyíltan vállaló földrajzi utazó. Kodolányi hamarosan elárulja róla, hogy lelki szemei előtt már ott lebeg, álmaiban már ott él Magna Hungária népe és tája, a Fehérvár körüli természetben történt megtisztulása után látja lehunytt szemmel a távoli magyarság vidékét.

Kodolányi ezt a tájba menekülő, a természettel szoros kapcsolatban élő Julianust utaztatja át fél Európán. Előbb a Zengő vidékéről a Duna mellé, Esztergomba, Fehérvárra, Bologna egyetemére, Havaselvére a kunok közé, hogy világot látott, sokat tapasztalt hittérítőként kelhessen útra. Hangsúlyozzuk: Julianus hittérítőként indul útjára, Kodolányi regényében mélyen vallásos utazóról van szó, akinek tájszemléletét is hite határozza meg, és miután Kodolányi az ő szemével látatja velünk a bejárt vidékeket, ezért tájleírásai is mindig a társadalmi ellentmondásokra rácsodálkozó fiatal egyházfi világszemléletét tükrözik. Julianus hite naiv keresztény hit, az emberi szeretet és megbocsátás hite, amely puritánságával nehezen érti meg a nagyvárosok, a királyi udvar, az egyházi kolostorok belső világának szélsőségeit. Hitéből fakadóan mindig csodálkozva áll a társadalmi nyomor, a keresztényietlen magatartás előtt: e naivitás végig megmarad Julianus egyik alapvonásának. E tulajdonságát pedig Kodolányi legtöbbször valamilyen utazás, tájbrázolás kapcsán érzékelteti. Mert itt elsősorban nem az a fontos, hogy Kodolányi miként rekonstruálta a 13. század eleji városképet, hanem az, hogy ezen keresztül érzékeltette Julianus belső lelki, és keresztényi szeretethez fűződő elhivatottságát. Hiába jár Bonónia világvárosának egyetemén, amikor visszatér hazájába mégis felháborodik a magyar társadalom züllöttségén és a Nyugat-Európában látottak döbbenek rá az ország elmaradottságára és a visszatérés élménye – minden világotazó érzése – kelti fel hazaszeretetét is; „...*Julianus Bonóniához szokott szeme ijedten rebbent meg, amikor az éveken át megszokott falakat, árka-dos kőházakat kereste. Anélkül, hogy tudta volna, mély változás ment végre benne. Csak most látta Magyarországot a maga valóságában, csak most szomorodott el igazán – csak most érezte a lelke mélyéig, mily forrón és fájdalmasan szereti...*” Az utazás, a világlátás élménye kell Julianus naivitásának változásához. Jóllehet e tulajdonsága alapvonásainak egyike, ám mégsem változatlan. Mindvégig megőrzi lelkes hitéből fakadó naiv megbocsátó keresztényi egyszerűségét, ám kezdeti, a világra tág szemekkel csodálkozó naivitását nyugati útja után és az itthon látottak hatására felváltja a kritikus szemlélődéssel vegyes naivitás; továbbra is hisz a keresztényi szeretetben, továbbra is hajlamos hinni az embereknek, de már élesen látja hibáikat, már nem döbbenek meg, legfeljebb felháborítják a magyarországi állapotok. Ebben a tekintetben Kodolányi műve utazási regény: az utazás, a világlátás élménye a cselekmény egyik mozgatója és Julianus személyiségének alakítója. Tájbrázolását tekintve a Julianus-regénynek földrajzi íve van. Ennek az ívnek két végpontja a békés Zengő-vidék, míg közötté különböző földrajzi térségek képei sorakoznak, hangulatukkal, főbb tájjellemzőikkel alkotva egységes rendszert. Györk egy erősen idealizált képű, békés, természetes állapotát mutató – a geográfusi kifejezéssel élve – nyerstájból indul, a kisgyermek naivitásával. Ezt követi Pécsvárad, Fehérvár, Esztergom, Bologna, Havaselve leírása, amely egyre komorabbá váló földrajzi képeket rejt, és egyben jelenti Julianus naivitásának változását is. E földrajzi képek fokozatosan veszítenek a táj szépségéből, és közben Julianus is eltávolodik a tájból. Míg a kis Györk benne élt a tájban, az isteni hithez

visszataláló Julianusnak a már említett éjszakai bolyongásán vissza kell térnie a tájba. Elmondhatjuk róla; a földrajzi utazó kialakulásával párhuzamosan egyre inkább külső szemlélője lesz az őt körülvevő világnak, ezért is keresi mindenütt gyermekkori Zengő vidékének tájait. Ezek az egyre ridegebbé, komorabbá váló tájábrázolások a Magna Hungáriába vivő útja során hatalmasodnak el. A kietlen pusztákon való átkelés, a sivatagi forróság és szélsőséges téli hideg tájképei együtt haladnak Julianus mind szilárdabbá váló, egészen a megszállottság határáig menő elszántságának kikristályosodásával. Vándorlása, megpróbáltatásai során csak akkor lel megnyugvást, amikor a hazaihoz hasonló tájat talál. Amikor társával, a már haldokló Gerhardussal a hátán kiér a végtelen sivatagból, és egy folyó partjára jut, ismét a természet szépségében, a hazaihoz hasonló állapotokban lel vigaszt; „...Az út majdnem könnyű volt, vagy Julianus könnyűnek érezte. Tavasz virult, fehér felhők szálltak az égen, a Napmelegen süített, de nem tikkasztóan, a tájat völgyek, hársak, nyírfák meg ezüstös nyíresek tarkázták. Fűj pitypalattyolt a magasodó fűben, pacsirták énekeltek. Minden olyan világos, tiszta, békés volt. Mintha odahaza volnánk. A föld édes illatot árasztott...” E ponttól fokozatosan enyhülnek a regény addig oly komorodó földrajzi képei, hogy a tájábrázolás ívének végén ismét a nyitó földrajzi kép békés, nyugalmat árasztó tájával találkozunk, és e békés tájban a meglelt magyarok felé induló, a világgal és magával kibékült, küldetését teljesített Julianustól búcsúzzunk. A főhős a földrajzi viszonyok külső szemlélőjéből itt lesz ismét a táj részesévé; amikor elindul a Magna Hungáriában élő magyarok sátrai felé, nemcsak megleli gyermekkori táját, hanem – egyben a regény végén – fel is oldódik abban. Kodolányi regényében így valósul meg főhős és földrajzi táj szimbiózisa; így lesz egy életrajzi regényből a szépirodalmi földrajz egyik hazai alkotása, egyszerre honismereti, földrajzi regény, egy geográfiai ihletésű kor magyar alapműve.

BÁNYÁSZATTÖRTÉNETI JELENTŐSÉGŰ EMLÉKMŰ-AVATÁS PÁLHÁZÁN

GÖÖZ LAJOS

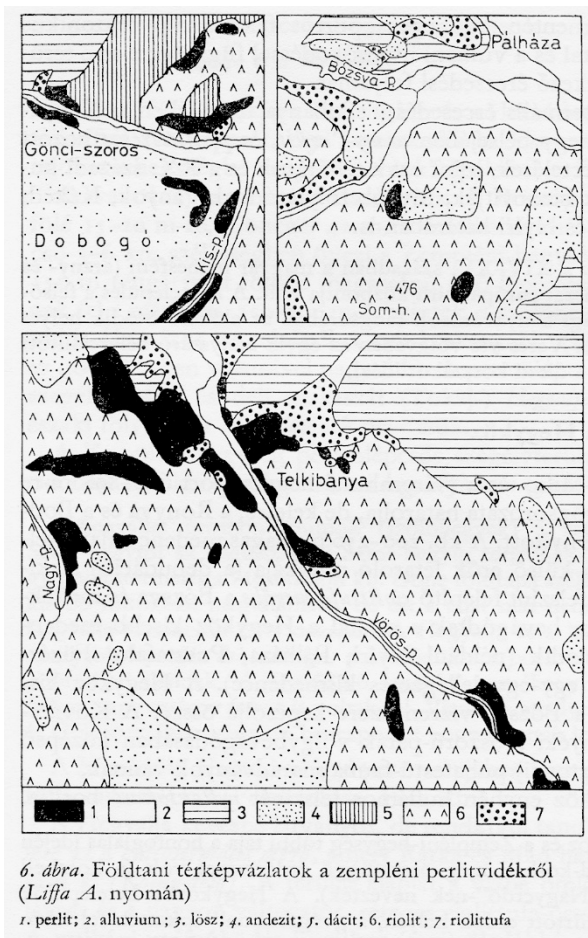
Mint tudjuk, 2016-ban az év ásványi nyersanyaga a perlit. A világ perlit termelésének több mint 7%-át adja Magyarország. Ebben a tekintetben ritka kivétel, hogy perlit „nagy hatalomnak” is nevezhetjük magunkat, hiszen a világon – az USA-tól Franciaország, Anglia, a távoli keleti államokig – mindenhová exportáljuk (különböző feldolgozási szinten). Ez azt jelenti, hogy a perlit kitermelése, ha 1 tonna nyersanyagra vetítjük, és 1€-nek vennénk az eladási árát (a világpiacon, mint nyersanyagot kívánjuk eladni), a feldolgozottság függvényében ebben az esetben 1 tonna perlitet 600 €-ért tudunk értékesíteni.

Ezek a számok mindent elmondanak, értékes ásványi nyersanyag ez a vulkáni üveg, amit az egész világon széles körben használnak. A perlit a riolittal rokon, hialit, üveges változata víztartalmú, vulkáni eredetű kőzet, és ez a vulkáni tevékenység során rendkívül gyorsan lehűlt, ezért üvegesedett. Apró, finom gyöngyöket formál a perlit (gombatestű fej és dió nagyságúak), ezért a nevéből származik a „pearl”, ami gyöngyöt jelent az angol szóhasználatban is).

A „gyöngykő” elnevezést használtuk egy időben, Magyarországon is (Selmechánya közelében a geletneki völgyben és Tokaj-Hegyalján fordul elő).

A Tokaji-hegységben kb. 11-13 millió évvel ezelőtti effzív vulkanizmussal kezdődött ez az ásványi anyag kialakulása. Kötött víztartalma kezdetben magas (3-6%), viszont nagy hőmérsékleten a térfogatának húszszorosára is megduzzasztva leadja ezt a kötött víztartalmat. Ezért gazdaságos és rendkívül jelentős az építőiparban, a hőszigetelő iparban, általában a hőszigetelésben és hangszigetelésben. Ezen kívül még nagy előnye, hogy tűzálló, hőálló, és egyéb területeken is hasznosítható, pl. a termőtalaj lazítására a mezőgazdaságban, de nagyon jelentős az utóbbi időben szűrőanyagként alkalmazva az élelmiszeriparban s a környezetvédelemben és még számos területen. Igen porózus, hófehér anyag, térfogatsúlya 120-140 kg/m³.

Európai viszonylatban is – mint említettük – az egyik legjelentősebb és a legjobb minőségű perlitet biztosító bánya, a Zemplén-hegységben található Pálházi Bánya. A kutatások bebizonyították, hogy a jelenlegi készletek mellett – az új kutatási területet is figyelembe véve – több mint száz esztendeig áll rendelkezésre ez a nyersanyag, a jelenlegi kapacitás melletti letermelést alapul véve.

Hazánkban jelentős kutatója a nemzetközi vonatkozásban is ismert Liffé Aurél volt (1872-1956), aki (a Magyar Állami Földtani Intézet igazgatóhelyetteseként ment nyugdíjba) 35 évig kutatta, vizsgálta ezt az ásványi anyagot. Emellett természetesen a hazai érc- és nem fémes nyersanyag-kutatásoknak is nagy tudora és ismerője volt.

A perlit, mint nyersanyag ismert a szakirodalomban is. A Tokaj-Hegyaljával foglalkozó történeti-földrajzi munkák már a múlt században foglalkoztak a leírásával. A perlitet az USA-ban alkalmazták először, az építőiparban. A múlt század közepétől Nyugat-Európában is kezdték használni. A kísérleti kivitelezések nagyon hamar igazolták a fontosságát.

1964-ben megalakult Hegyaljai Ásványbánya cég igen fontos szerepet játszik a mai napig is a geológiai kutatásokban, ezen kívül a perlit a különböző kémiai, vegyi, egyéb hasznosítási lehetőségeinek a kutatásában.

A legnagyobb fejlődést a '60-as években, a tömeges termeléssel feldolgozással érték el, és ekkor kezdték Ausztriába és Németországba is exportálni.

Az ipari termelés (csak egyedül ebből a nyersanyagból) az 1980-as évekre már elérte a 100 ezer tonna/év szintet. A hazai perlit minősége világviszonylatban is a legmagasabb klasszifikációt érte el minden vonatkozásban.

A kutatások révén a legmodernebb eljárásokkal, elsősorban az új elektromágneses szimulációs, vibrációs eljárásokkal a legfinomabb minőséget (az igényeknek megfelelően – mint említettük) tudják, akár a gyógyszeripar számára is előállítani. Elsősorban – mint említettük – a szűrés és különböző folyadékok tisztítása, leválasztása, és ennek a különböző célokra való előkészítésében játszik fontos szerepet.

A hazai perlit, mint nyersanyag a leépülő bányászati környezetünkben egy örvendetes színfolt jelenleg is, hiszen ez a bányászati terület az, amelyik folyamatosan emelni tudja a termelését, és nagy szerepet játszik az export-tevékenységben.

Elismeréssel kell emlékeznünk a perlit-bányászat jelenlegi vezetőiről, irányítóiról, akik a perlit-bányászat 60 éves jubileuma alkalmából az Intra cégük nevében (2016. szeptember 25-re) elkészítettek egy olyan emlékművet, ami a hazai perlit-kutatás jelentős személyiségét, Liffé Aurélt idézte meg a fényképen látható akna a létesítésével. A Magyar Honi Földtani Társulat és a

földtudományok számos, jelentős képviselőinek részvételével került felavatásra az emlékmű.

Mint említettük Liffe Aurél 1872-től 1956-ig élt, és haláláig aktívan dolgozott. 35 évig vezette azokat a kutatásokat, amelyek a perlit bányászatot is megalapozták. A kutatási területen kezdetben, mint térképező geológus fontos kutatási adatokkal igazolta (még 74-75 éves korában is elkészített prognózisokkal) a telkibányai monográfiában a meglévő, különböző ásványi nyersanyagoknak az elhelyezkedését, bányászati lehetőségét. Liffe a kémiai, fizikai elemzéseken kívül alapos, mikroszkópos ásványi, közettani vizsgálat alapján alakította ki a véleményét a kőzetváltozásokról, az ott lévő, hasznosítható nyersanyagokról.

Ezek között fontos szerepet játszottak a zeolitok, perlitek és a kaolintestek. Mindez korrekt módon dokumentálta, még a tektonikai jellemzőket is (Füzérradvány, Telkibánya, Felsőpetény, Topolya, Királyrét). Ezeknél a bányáknál megtett észrevételei és leírásai bányatörténeti jelentőségűek.

A nyersanyag települése, térbeli kiterjedése alapján a meglévő ásványvagyon műre valóságát is értékelte. Minden körülményt figyelembe véve – mondhatnánk gazdaságossági számításokkal is – mindezt leírta.

Érdekes és figyelemreméltó az, hogy már 80 éves kora után is új, jelentős kőzetminősítő rendszerekkel is értékelte és az itteni előfordulások (főleg a magma genetikájára vonatkozóan).

Örvendetes tény, hogy a bányavezetőség egy ilyen jelentős személyiségről megemlékezve, egy ilyen szép emlékművet avat, és minden tisztelet és megbecsülés azoknak, akik Liffe Aurél hosszú (közel egy évszázados) munkásságát ilyen nemes gesztussal értékeli.

Irodalom

- BENEI B., RAUCH R. (2016): Ipari ásványi nyersanyagok felhasználása a környezetvédelemben. Természeti erőforrásaink az Észak-magyarországi térségben – a MhFT vándorgyűlése (szekció előadások), 2016. augusztus 24-27. Sárospatak
- BENKE I. (2016): Tokaj-Hegyalja bányászatának története (2016-ban megjelent könyv ismertetője). Természeti erőforrásaink az Észak-magyarországi térségben – a MhFT vándorgyűlése, 2016. augusztus 24-27. Sárospatak
- LIFFE AURÉL, VIGH GY.: Adatok a Tokaj-Hegyalja bányageológiai viszonyaihoz. MAFI évi jelentése, 1929-32-ről.
- ZELENKA T. (2000): A Tokaji-hegységi nemfémes ásványi nyersanyagok kutatása. Építőanyag 52/3. sz.
- ZELENKA T. (2011): Helyzetkép a hazai nemfémes ásványbányászati (Ipari ásványok) nyersanyagokról. Bányászati és Kohászati Lapok 144/3; 20-24.

SOMOGYI SÁNDOR TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI MUNKÁSSÁGA

FRISNYÁK SÁNDOR

Dr. Somogyi Sándor (1926-2015) geográfus professzor gazdag életművét elsősorban a *hidrogeográfiai* kutatások terén elért eredményei határozzák meg, de a természetföldrajz egyéb tudományágait – a felszínalaktant, az éghajlaltant, a vízföldrajzot, a talajföldrajzot és a komplex tájfeldrajzot – is eredményesen művelte. Kutató, tudományos alkotó tevékenységének egy másik vonulatát a *történeti tájfeldrajz* képezi (Marosi S. 2001, 2002, Horváth G. 2006, 2015). Somogyi Sándor emléke előtt tisztelgő előadásomban történeti földrajzi munkásságát, tudományterületünk fejlődését meghatározó és iránymutató tevékenységét foglalom össze.¹

Hazánk történeti földrajzát a geográfus kutatók általában a honfoglalás korától 1920-ig, a Kárpát-medence teljes területére kiterjedő magyar állam feldarabolásáig vizsgálják. 1947-ben Mendöl Tibor Magyarország történeti földrajzát (az emberformálta táj történetét) tárgyaló rövid szintézisében a honfoglalás korát jelöli meg kutatásaink kezdőpontjának, megjegyezve, hogy népünk Kárpát-medencebeli megtelepedése idején a természeti környezet már nem volt teljesen nyers táj. Mendölhöz hasonlóan az 1930-as évektől folyamatosan megjelenő történeti földrajzi tanulmányok is a 9-10. század fordulójától foglalkoznak a létfenntartási rendszerek kialakulásával, a természeti környezet és emberi tevékenységek kölcsönhatásaival, a kultúrtáj megteremtésével és elterjedésével. Már ezek az írások is kiemelt szerepet tulajdonítanak a természeti erőforrásoknak, különösen a vizek és az erdőségek struktúra-formáló hatásának, a talajnak, mely az anyagi kultúrák alapja és hordozója. A teljes fejlődéskép – vagy esetleg csak egy-egy időkeresztmetszet – megalkotására törekvő

¹ A tanulmány 2015. november 5-én, a 31. Nyírségi Földrajzi Napok Történeti földrajzi szekcióülésén elhangzott előadás szerkesztett változata

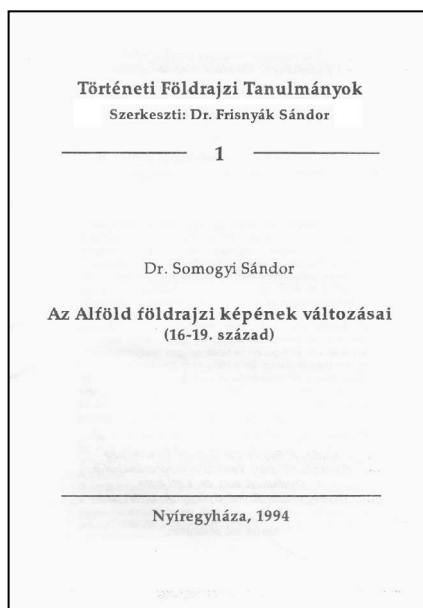
tanulmányok azonban a természeti környezetet (a megtelepülés és a gazdasági élet földrajzi alapjait) többnyire változatlanak tartják.

Somogyi Sándor, a Kárpát-medence természetföldrajzának tudós kutatója a felszínfejlődés és a felszínformák vizsgálati és terepkutatásai során léptenyomon találkozott az ember tájformáló-környezetalakító tevékenységével. Természetföldrajzi műveiben már a történeti (táj-) földrajzra koncentráló kutatásai előtt is megjeleníti a természeti környezet és az emberi társadalom kölcsönhatását, az ősföldrajzi képet átalakító antropogén hatásokat. Az 1980-as évek elejétől publikált történeti földrajzi tanulmányaiban megállapítja, hogy a Kárpát-medencében élő őstársadalmak életfenntartó tevékenysége, különösen a termelőgazdálkodásra való áttérése hatására már a neolitikumtól (Kr.e. 6000-4400) megindult az antropogén tájformálás, a kultúrtájak kialakulása. A táji elemek és emberi tevékenységek kölcsönhatásait elemezve hangsúlyozza, hogy a tájállapot statikus szemlélete helyett – a geológiai aktualizmus elméletére építve – a földi geoszférákban folyó anyagmozgás-folyamatokat, valamint mindazon erőhatásokat, amelyek a Kárpát-medence arculatát a múltban alakították, a földtörténeti jelenkorban is működőnek kell tekintenünk.

Somogyi Sándor a Kárpát-medence honfoglaláskori természeti képének megrajzolásával a történeti földrajzban egyfajta *korszakváltást* indított el: ennek eredményeként a történeti társadalom- és gazdaságföldrajzi elemzésekbe beépült az *állandóan változó természet-földrajzi környezet hatásrendszere* is, és a kutatók a tájhasználat, tájművelés kialakulását a korábbi kezdőpontról a neolitikumra helyezték át. Le kell szögeznünk: az, hogy a történeti földrajzi, tájtörténeti és az 1980-as évek közepétől fellendülő humánökológiai kutatások fokozottabb mértékben építenek a természet-földrajz, az éghajlat- és vegetációtörténet, továbbá a régészet eredményeire, az jelentős mértékben Somogyi Sándor munkásságának is köszönhető. Ez a történeti földrajzi munkássága a magyar földrajztudomány fogalmi rendszerére, tudományelméleti és módszertani alapjaira, elsősorban Bulla Béla és Mendöl Tibor örökségére épül. Meghatározása szerint „A földrajztudománynak azt az ágát, amely a múlt leíró földrajzával foglalkozik, *történeti földrajznak* nevezzük. Olyan önálló tudományág, amely a táj egykori állapotáról ad hű és megbízható, a tájalkotó tényezők időben és térben változó kapcsolatának felismerésén és magyarázatán alapuló leírást”. Meghatározását kiegészíti azzal, hogy „...a történeti földrajz az elmúlt időszakok olyan tájainak oknyomozó és magyarázó leírását adja, amelyben már ott *élt és hatott* az emberi társadalom is” (1988).

Akadémiai doktori értekezésében (1983) és a Magyarország története első kötetében (1984) a magyar nép kialakulásának és vándorlásainak földrajzi környezetét, a Kárpát-medence pleisztocén-holocén felszínfejlődését és a honfoglalás kori természeti képét rajzolja meg. A három részre tagoló könyvfejezet (1984) először a finnugorok és az ősmagyarok szállásterületeinek – a Nyugat-szibériai-alföld, a Turáni-alföld, az Urál és az Orosz-alföld –

természetföldrajzi jellemzését és tájértékelését adja. Foglalkozik a szerkezet-morfológiai nagytájak negyedidőszaki kéregmozgásaival és hatásaival, a hőmérséklet- és csapadékeloszlással, az éghajlat- és a tengerszintváltozások össze-függéseivel, valamint a holocén kori életföldrajzi változásokkal. A korábbi történeti munkák – kevés kivétellel – a földrajzi környezetet állandó jellegűnek, statikusnak fogták fel. Somogyi Sándor földrajzi szintézise a negyedidőszaki tájfejlődés dinamikáját, továbbá az állandóan változó összefüggések és kölcsönhatások lényegét ragadja meg, ember- és gazdaságcentrikus szemlélettel. A jelenkori (kb. 10 000-12000 évet felölelő) éghajlatváltozások kronológiai beosztását – a hazai és külföldi kutatási eredményeire támaszkodva – az alpi előtértől és a Kárpát-medencétől a Nyugat-szibériai-alföldig terjedően nagytáji bontásban jeleníti meg, hogy a természeti tényezők változását táji összehasonlításban és a Kárpát-medencebeli kultúrák fejlődésével összefüggésben tanulmányozhassuk. Az éghajlati és életföldrajzi változások oknyomozó leírása és magyarázata olyan utalásokkal is kiegészül, amelyek az őstársadalmak és a földrajzi környezet kapcsolatát jelzik.

A könyvfejezet második része a Kárpát-medence negyedidőszaki földrajzi változásait, a pleisztocén és holocén kor alapvető természetföldrajzi sajátosságait foglalja össze és az első társadalmi hatásokat összegzi. A pleisztocénban és a jelenkorban is folytatódó kéregszerkezeti mozgások tovább erősítették hazánk medencejellegét. A jégkorszakokban – periglaciális klímaviszonyok mellett – alakultak ki azok a térszíni formák, pl. a hegylábi és alföldi hordalékkúpok, a folyó menti teraszfelszínek, a löszplatók és -síkságok, majd a holocénben a folyóhátak, parti dűnék és övzátonyok, amelyek az emberi megtelepedésre kedvező életfeltételeket kínáltak. Az általa általa leírt változások magyarázatot adnak az egyes geomorfológiai képződmények társadalmi

igénybevételének, a megtelepedés térbeli változásainak alapvető okaira és tágabb összefüggéseire. A természetes tájfejlődés két utolsó periódusában, a holocén szubboreális és szubatlanti fázisaiban megindul a társadalom tájformáló-természetátalakító tevékenysége is: így pl. az alföldperemi tájakon a kibontakozó földművelés és állattenyésztés az erdők irtásával kapcsolódik össze; a gyepterület folyamatos legeltetése a talajeróziót indítja el; az alföldi homokterületeken ismét mozgásba lendül a futóhomok. A Tisza és mellékfolyói árterületének jellegzetes

antropogén eredetű mikroformái, az ún. kunhalmok is ebből az időből valók, a Csörsz-árok (legalábbis a Jászság vidékén) létrehozatala pedig a társadalom vízrajzi beavatkozásának első megnyilvánulása. Az erdős sztyepp tájakon ekkor keletkeznek az első szántóföldes kultúrpuszták.

A tanulmány harmadik egysége a Kárpát-medence honfoglalás kori természeti földrajzát tárja elénk. Somogyi Sándor e tájrekonstrukciója – a szűk területi korlátok ellenére – az addigi (1984) legteljesebb, több évtizedes kutatásaira épülő szintézis. A 9-10. századbeli természeti kép megállapítása szerint elsősorban a vízrajzi kép tekintetében különbözik a maitól. A történelmi Magyarország 1/8-a (= 38 500 km²), a mai országterület 1/4-e (=25 000 km²) ártér volt, állandóan vagy időszakosan elöntött területekkel. (Érdekes, hogy noha a régi vízrajzi elemeket illetően az ártéri gazdálkodás szempontjából kiemelkedő fontosságúak voltak a folyókból kiágazó erek és fokok, ezekről mégsem tesz említés művében. Pedig a fokgazdálkodás, ami a honfoglalás korában alakult ki, és a 14-15. században élte virágkorát, még a 18-19. században is fellelhető volt pl. a Duna-völgyében, a Felső- és Közép-Tisza mellékén, mint ezt az első és második katonai felmérés térképszelvényei igazolják).

Somogyi Sándor tehát feltárta azokat a geográfiai tényezőket, ökológiai feltételrendszereket, amelyek időben és térben befolyásolták a magyarság és rokon népeink gazdasági életét, népünk vándorlásait és a Kárpát-medencebeli megtelepedésünket. Mendöl Tiborhoz hasonlóan a honfoglalás kori és kora Árpád-kori szállásterületünket a löszök és egyéb negyedidőszaki üledékek valamint a tölgyerdők elterjedési területével, továbbá a 600 mm-es izohiéta-vonallal határolta körül. Műve, melyben a modern geográfia, a rokon természettudományok, a régészet és a történettudomány eredményei ötvöződnek, az interdiszciplináris együttműködés szükségességét igazolja. Nagy érdeme az is, hogy a Magyarország története c. könyv bevezető fejezetével a geográfusok által művelt történeti földrajz tudományelméleti és módszertani kérdéseit tisztázza, illetve a téma feldolgozásával mintát ad a további munkálatokhoz.

Történeti földrajzi munkásságának további kiemelkedő jelentőségű alkotása a mai Magyarország területének honfoglalás kori rekonstruált tájtípus térképe (1984, 1988, 1996). E térképe szerint a honfoglalás idején alapjaiban a maival megegyező három *tájtípuscsoport* (erdőssztyepp-síkságok, még nagyjából erdős dombságok és zárt erdős középhegységek) uralkodott, s ezeken belül – a természeti adottságok alapján – *tíz tájtípust* és huszonegy *tipológiai csoportot* különít el, a maitól eltérő területhasználati rendszerekkel.

A Kárpát-medence honfoglalás kori földrajzának időkeresztmetszet-jellegű megalkotásán kívül egy másik, társszerzőkkel – Antal Emánuel, Járó Zoltán és Várallyay György – írt könyvében (2000) teljes fejlődési folyamatot, időhosszmetszetet is felvázolt. A szerzők ebben az általa szerkesztett és alapműnek számító könyvben az éghajlat-ingadozással (kis jégkorszak) és az antropogén tevékenységgel (18-19. századi erdőirtás) összefüggő hidrológiai

változásokat, majd a 19. század közepétől 1920-ig tartó integrált környezetátalakító (víz- és tájrendező) munkálatokat, a folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásait dolgozták fel.

Somogyi Sándor kutatási eredményeiről tudományos konferenciákon és szimpóziumokon is tartott nagyszerű előadásokat. A magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója alkalmából a Nyíregyházi Főiskolán rendezett nemzetközi-jellegű konferencia-sorozat plenáris ülésein „A Kárpát-medence honfoglalás-kori környezete” (1996) és „A természeti környezet és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt” (2000) címmel tartott előadást. Az Alföld történeti földrajzáról írt tanulmányai tanszékünk kiadványaiban jelentek meg (1994, 1994a).

A Kárpát-medence egészéről és az alföldi makrorégióról írt tudományos művein kívül a lokális, mikro- és mezoregionális szintű dolgozatairól is meg kell emlékezni. A lokális terület – amely megegyezhet vagy nagyon eltérhet környezetétől – könyvészeti, levéltári és kartográfiai források alapján csak akkor dolgozható fel, ha az nagyon alapos, kisebb tájrészekre is kiterjedő helyszíni kutatásokkal egészül ki. Erre is kitűnő példát mutatott, amikor – hosszú időn át folytatott terepkutatásait összegezve – több mint ötven oldalas tanulmányban dolgozta fel gyermekkori lakókörnyezete, Túrkeve történeti földrajzát (1992).

A geográfusok körében kevésbé ismert az 1992-ben írt, de csak másfél évtizeddel később a Pest megye monográfiája I/1. kötetében megjelent természet- és történeti földrajzi tanulmánya, benne a mai megyeterület honfoglalás kori rekonstruált tájtípus-térképével (2007). Ez a tanulmány alapvető forrás mindazok számára, akik Pest megye vagy egyes kistájai, települései földrajzával és történelmével foglalkoznak. A holocén éghajlati és növényzeti változásait, a természethasználat és az antropogén tájformálás történeti korszakait tárgyaló fejezet végén megállapítja, hogy a népvándorlás korában elvadult tájat a betelepülő magyarságnak újra meg kellett hódítani.

Befejezésül szeretnék idézni Somogyi Violának – a tudós leányának – írt levelemből, mely egyértelműen jelzi, mit jelentett számomra Somogyi Sándor professzor és történeti földrajzi munkássága: „1957-1960 körül ismerkedtünk meg, és szakmai érdeklődési körünk, hasonló értékrendünk, hon- és népszerűségünk összekapcsolt bennünket. Barátom és példaképem, egyben tanítómesterem és törekvéseim támogatója volt. Hatalmas életműve a magyar földrajztudomány legnagyobb – meghatározó jelentőségű – egyéniségei közé emelte. Teljesítette földi küldetését, munkássága maradandóan beépült a magyar geográfia történetébe”.

Somogyi Sándor történeti földrajzi művei (válogatás)

SOMOGYI Sándor 1967: Az ármentesítések és folyószabályozások (vázlatos) földrajzi hatásai hazánkban. Földrajzi Közlemények 91. 2. pp. 145-158. * SOMOGYI Sándor 1971: Magyarország természeti viszonyainak változásai a honfoglalás koráig. Építés-

Építészettudomány 2. 3-4, pp. 303-326.* SOMOGYI Sándor 1974: Meder- és ártérfejlődés a Duna sárközi szakaszán az 1782-1950 közötti térképfelvételek tükrében. Földrajzi Értesítő 23. 1. pp. 27-36. * SOMOGYI Sándor 1983: A magyar nép kialakulásának és honfoglalásának földrajzi környezete. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat, Budapest, 137+21 p. * SOMOGYI Sándor 1984: Történeti földrajzi bevezető. In: *Székely György – Bartha Antal* szerk.: Magyarország története I/1. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 25-68.* SOMOGYI Sándor 1988: A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány 11. pp. 863-869. *SOMOGYI Sándor 1992: Fejezetek Túrkeve történeti földrajzából. In: *Órsi Julianna* szerk.: Túrkeve földje és népe. Túrkeve, pp. 113-167. * SOMOGYI Sándor 1994: Az Alföld földrajzi képe a honfoglalás és a magyar középkor időszakában. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 1. Miskolc-Nyíregyháza, pp. 61-75. * SOMOGYI Sándor 1994a: Az Alföld földrajzi képének változásai (16-19. század). Történeti Földrajzi Tanulmányok 1. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék, Nyíregyháza, 31 p.* SOMOGYI Sándor 1996: A honfoglalás földrajzi környezete és annak átalakulása. Földrajzi Közlemények, pp. 111-118. * SOMOGYI Sándor 1996a: A magyar honfoglalás földrajzi környezete. In: *Frisnyák Sándor* szerk.: A Kárpát-medence történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Tanács, Nyíregyháza, pp. 7-17. * SOMOGYI Sándor 1997: Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásainak tájrajzi vonatkozásai. In: *Füleky György* szerk.: A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem, Gödöllő, pp. 41-57. *SOMOGYI Sándor 1998: A Felvidék folyóhálózatának kialakulása. In: *Frisnyák Sándor* szerk.: A Felvidék történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 73-82. *SOMOGYI Sándor 2000: A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. In: *Frisnyák Sándor* szerk.: Az Alföld történeti földrajza. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos testülete, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 7-24. * SOMOGYI Sándor 2002: Magyarország természeti földrajzi környezetének állapota a honfoglalás idején. In: *Mészáros Rezső – Schweitzer Ferenc – Tóth József* szerk.: Jakucs László, a tudós, az ismeretterjesztő és a művész. Tanulmányok Jakucs László professzor emlékére. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem, Pécs, pp. 251-261.* SOMOGYI Sándor 2004: Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásainak tájrajzi vonatkozásai. In: *Dövényi Zoltán – Schweitzer Ferenc* szerk.: Táj és környezet. Tiszteletkötet a 75 éves Marosi Sándornak. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, pp. 19-29. * SOMOGYI Sándor 2007: Pest megye természetföldrajzi adottságai és azok átalakulása a társadalmi élet kezdeteitől. In: *Fancsalszky Gábor* szerk.: Pest megye monográfiája I. kötet első rész. A kezdetektől a honfoglalásig. Budapest, pp. 9-40. * SOMOGYI Sándor szerk. 2000: A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 302 p.

Felhasznált irodalom

- FRISNYÁK S. 1986: Gondolatok a „Magyarország története” I/1. kötete történeti földrajzi bevezetőjéről. Földrajztanítás, 29. 1. pp. 19-22.
- FRISNYÁK S. – KÓKAI S. 2015: A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei (1989-2014). In: *Pap Norbert* szerk. Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban 1989-2014. Publikon Kiadó, Pécs, pp. 9-23.
- GYÖRI R. 2005: Mendől és a magyar történeti földrajz. Földrajzi Közlemények 129. 1-2. pp. 103-116.
- HORVÁTH G. 2006: Somogyi Sándor 80 éves. Földrajzi Közlemények 130. 1-2. pp. 85-86.
- HORVÁTH G. 2015: Somogyi Sándor (1926-2015). Földrajzi Közlemények, 139. 3. pp. 246-249.
- LAMPÉRT K. – RADVÁNSZKY B. 2007: Beszélgetés Somogyi Sándorral 2006 februárjában, a Földrajztudományi Kutatóintézetben, Budapesten. Modern Geográfia 1. http://www.moderngeografia.hu/foldrajzi_beszelgetesek/lampert_radvanszky_somogyi_pdf.
- MAROSI S. 1992: 120 éves a Magyar Földrajzi Társaság. A Földrajzi Közlemények 116. kötetének pótfüzete. 32 p.
- MAROSI S. 2001: Dr. Somogyi Sándor 75 éves. Földrajzi Közlemények 125. 1-2. pp. 136-137.
- MAROSI S. 2002: Köszöntjük a 75 éves Somogyi Sándor professzort. In: *Frisnyák Sándor* szerk.: A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 5-7.
- SZABÓ I. 1985: Honfoglaló őseink természeti hagyatéka. Beszélgetés Somogyi Sándorral, a földrajztudományok doktorával. Élet és Tudomány, 40. 14. pp. 122-123.

ILYÉS ZOLTÁN

(Budapest, 1968. szeptember 1. – Budapest, 2015. december 8.)

„Most jöttem haza Zágrábból a SIEF-ről (900 előadó, nem jobbak a nyugati előadók, mint mi, csak felcicomázzák magukat ezzel azzal), szombaton még Kolozsváron voltam [...], előtte csütörtökön Miskolcon. Ma még elmegyek Pilismarótra. [...] Négy éjszakát töltöttem ülve aludva, pályaudvaron és vonaton. A negyedik egy sátras lesz, kész luxus. [...] Zoli”

A mindenütt ott lévő, mindenről tudósító Egon Erwin Kisch (1885–1948) tevékenységéhez a „szárguló riporter” jelző tapadt. Ilyés Zoltán térben egymástól távol elhelyezkedő kutatási terepei, munkahelyei, számos, a Kárpát-medencében, sőt szélesebben, az egykori teljes Monarchia területén

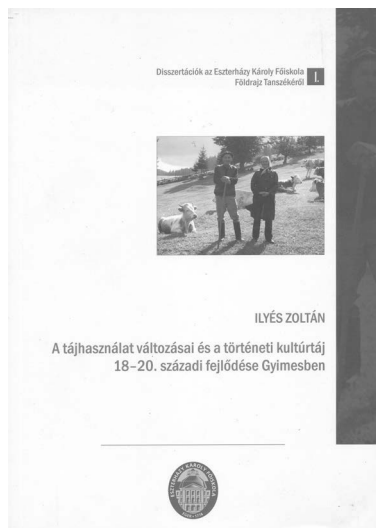
szétszórt konferenciákon való sűrű megjelenései az egész tudományos pályájának adtak egyfajta „szárguló” karaktert. Leveli, konferencia-beszámolóí, úti leírásai, személyes találkozásainak ecsetelései, emberi és szakmai kapcsolatiról szóló tapasztalatainak összegző szóbeli értékelései folyamatosan annak a megmaradó, állandóan lüktető, kutatói kíváncsiságnak bizonyítékai voltak, amely érdeklődés élete hajtóereje, pulzáló személyiségének alapeleme volt.

Az elvágyódás gondja, néha megélt öröme töltötte ki kutatói életét. Elvágyódás egy más, általa beszélgetésekben gyakran megidézett 19. századvégi korba, amelyben jóllehet már ott a remek vasút (így bejárhatja a volt Monarchia összes, általa szeretett népeinek tájait), ám de nincs még semmi olyan technikai eszköz, amely az ember-ember közötti közvetlen kapcsolatot helyettesíteni képes. Nincs telefon, nincs rádiózáj, és nincs álságos „technikai biztonság”. Ez a kíváncsóság, ez a csak pillanatokra megélhető, ám tartósan soha el nem érhető állapot határozta meg életét. Jóllehet egyetemi műveltségét egy szigorú természettudományi diszciplína, a biológia, illetve a Janus-arcú geográfia határozta szakként meg, ám ösztönös késztetése az ember, inkább úgy írnám, az emberi sorsok, elbeszélte, megélt történetek megismerése iránti elemi szenvedélye hajtotta a néprajz, a kulturális antropológia szakirodalmá, módszerei és tárgykörei felé. Számára természetes közeg volt a nyelvi sokszínűség, a kulturális változatosság. A társadalmi törésvonalakat megvetette, felebaráti érzékenységét viszont mélyen érintette, és napi szinten, akár a kiabáló

felháborodásig sértette a vagyoni elosztás igazságtalansága. Ugyanazzal az érdeklődéssel, egyenlő félként beszélgetett rektorral vagy püspökkel, ahogy aluljáróbeli, elesett, mélynyomorban tengődő koldussal.

Okos volt és felkészült.

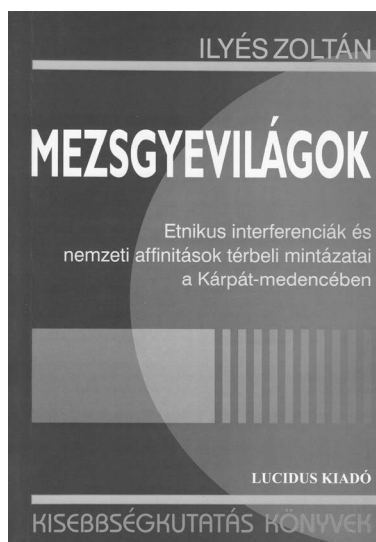
Fekete, mindent elnyelő, az 1960-as évek világát idéző, bár már akkor sem éppen divatos, ám igen praktikus táskáját mindenhová magával vitte. Igazi tudós, állandóan matató, a környezetére folyamatosan rácsodálkozó, kíváncsi, tájjáró ember volt. Hatalmas kézi poggyászában mindig volt valami érdekesítő lelet, akár egy térkép, vagy egy gyimesi kataszteri lap. Értelmezte, elemezte dokumentumait, készült hosszú útjain előadásaira, konferencia-megszólalásaira. Mindig volt nála szépirodalom. Elsősorban Közép-Európa sorsából merítő, Közép-Európa apró történeteit megélt és megíró alkotók kötetei, akár Gregor von Rezzori, Grigorij Kanovics, Buno Schultz vagy Mándy Iván művei. Olvasmányairól – akár egy vonatfülkében is – éppen olyan nagy ívű tudományos előadásokat tartott, mint megélt úti kalandjairól. Azaz szellemi élményeit, embertársaitól meghallgatott mikrovilágok tapasztalatait azonnal magasabb összefüggésbe helyezte. Nagyszerű, isten áldotta, színes előadó volt. Legyen szó háromszáz fős hallgatósággal egy auditorium maximumról, vagy egyetlen barátról a presszóasztal mellett, ugyanazzal az átéléssel, szövirágokkal, sziporkázó érveléssel beszélt. Folyamatosan előadott. Folyamatosan tanított.

Ilyés Zoltán szerteágazó műveltsége a legnemesebb hagyományú emberföldrajz gyökereibe kapaszkodott. Egyetemi éveinek diákmunkái, majd doktori disszertációjának témája a vidéki térre koncentrált. Egy történeti táj tradicionális társadalmi hagyományos (népi) kultúrájának tájálalakító folyamatait elemezte (*A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben, 1998*). Nem másról van itt szó, mint az antropogén geomorfológia tudományának kiszélesítéséről. Abban az értelemben, hogy munkáiban nem csupán formaelemzéseket végzett, hanem a néprajztudomány legszélesebb módszertani eszköztárával

terepen gyűjtött dokumentumokkal, interjúkkal, illetve a legváltozatosabb források bevonásával (térképek, folyóiratok, naplók, helynévtárak, levelek, üzemtervek) igyekezett a felszíni formák kialakulásának folyamatát az adott hely közösségének kulturális hálójában láttatni. Ám ez a fajta komplex földrajz is tulajdonképpen csupán egy remek eszköz volt a kezében a fő célja

megvalósításához, nevezetesen teljes, kerek életvilágok megismeréséhez, kicsiny közösségi és egyéni sorsok átéléséhez, mi több, közös megéléséhez. A táji kép számára a közösségi és egyéni élettörténetek természeti lenyomata volt csupán. Olyan antropogén relief, amelyet meg lehet a történeti földrajz, a néprajz terepi módszertanával szólítani, amelynek történetében ott az általa megszeretett és egyben kutatott mikrotársadalma több generációjának megélt történelme (*Antropogén morfológiai elemek történeti földrajzi szempontú értékelése és védelme*, 2000).

Gyimes azonban nem csupán a magyar nyelvterület keleti archaikus része, hanem egyben olyan kulturális, ún. kontaktzóna is, melyben nyelvek, felekezetek, eltérő életmódbeli formák keverednek, hatnak egymásra, illetve próbálják meg a folyamatos együttélési helyzeteket megoldani, a konfliktusokat elkerülni vagy legalábbis minimalizálni. Ilyés Zoltán antropogén geomorfológiai kutatásaival párhuzamosan sajátította el a román nyelv mellett ennek az interetnikus világnak a kulturális formáit. Az innovációs centrumoktól messze húzódo többnyelvű peremvilágok megértésének célja vezette tehát a fiatal kutatót, aki aprólékos megfigyeléseivel hozott újat a tudomány számára e kis közösségek mindennapjairól,

legyen akár szó több felekezet által használt egyetlen templomról, annak folyamatos, az istentiszteletet tartó felekezetnek megfelelő átrendezéséről, vagy eltűnő német közösségek önazonossági formáinak újrafogalmazásáról (*A nemzeti identitás és az etnikus tradíció változásai és szimbolikus megjelenítésük szintjei egy szlovákiai német közösségben*, 2003; *Mezsgyevilágok: Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencébe*, 2008). Anyakönyvek, periratok, egykori dűlőtérképek Ilyés Zoltán kutatásaiban az általa gyakran emlegetett Dimitrie Gusti (1880–1955) nevéhez köthető, a két világháború között megfogalmazott törekvéséhez hasonló célt szolgáltak: megérteni és szintézisben látni a sok évszázados etnikai/felekezeti együttlét eredményességének formáit.

Mindeközben Ilyés Zoltán kutatói érzékenysége a terepen felfigyelt arra a nemzetiesítési folyamatra, amelyben a magyarság – a legkülönbözőbb szimbolikus eszközökkel – megjelöli kiemelt, megkérdőjelezhetetlen nemzeti tájként a kárpáti koszorú e keleti szakaszát. Értelmezte a csíksomlyói búcsú etnikus feltöltési mintáit, az „ezeréves határ” nemzeti zarándok- és az ún. honvágaturizmushoz kötött jelenségit (*Szimbolikus határok és határjelek. A*

turisták és a helyiek határtermelő és -olvasó aktivitása Gyimesben, 2004; A gyimesi "ezeréves" határ olvasatai, 2005; illetve könyvnyi terjedelmű szintézis-tanulmányként: Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése, 2014). Ezekben az írásaiban már nem csupán az etnicitás barth-i mikroszintjét elemezte, hanem szélesebb kontextusban, a nagy, makroszintű politikai folyamatokba ágyazottan szót a nemzetiesítés folyamatáról. Amint erről az emlékére szervezett konferencia tematikai felhívásában többedmagammal fogalmaztuk: „Ilyés Zoltán világossá tette, hogy az »új-nacionalizmus« jelenségeinek tisztázása, a szemünk előtt lejátszódó nem ritkán politikai konnotációktól sem mentes érték- és közösségkonstitutív mechanizmusok megértése a tudományos érdeklődés keretein túlmutató közéleti és morális kérdés.” De nem csupán a nemzeti makroszintre emelte el apró, lokális megfigyeléseit, hanem eredményeit nemzetközi párhuzamok elemzésével támasztotta alá. Így szót szintézist jelentő tanulmányában a Rajna-vidék nemzetiesítéséről, a svéd Dalarna etnicizálásról vagy a Fekete-Erdő nemzeti szimbolizációjáról (a festmények, útkönyvek, nemzeti emlékművek, fesztiválok, politikai rítusok szerepének részletes elemzésével – *Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása, különösen határvidékek, kontaktzónák esetén, 2010*).

Ilyés Zoltán felelősséggel élte meg magyarságát. Folyamatosan, megszállottan gyűjtötte, elemezte azokat az ő szavaival „gondolat-konstrukciókat”, amelyekkel a magyarság hamis, torz mítoszait, nemzeti bezárkózását, sőt európai elzárkózását igyekeztek megfogalmazni. Ám nem csupán a közkultúra sötét bugyraiban megjelenő világháló oldaláról szót sokszor, hanem magában a tudományban is fel-felbukkanó áltudományos írások hamissága bántotta mélyen. Volt szó ezekben a szövegekben földcsakráktól kezdve Pilisbeli „nemzeti” Mária-lebegésekig mindenről. Könyörtelen tudományos harcot hirdetett ezen nézetek ellen. Mert rettenetesen dühítette az emberi butaság, és felháborították a nemzet tudatos manipulálásainak eszközei. Ezt a tudományos szemléletet, azaz a szigorú tudományos alázatra épülő kritikai magatartásmódot igyekezett továbbadni környezetének, tanítványainak.

Elkötelezett ember volt.

Nem csupán kollégát, barátot, hanem a legalaposabb kritikusat, segítőt, szakmai társamat is elveszítettem. Nem volt olyan írásom, melyet ne adtam volna a publikálás előtt Zoltánnak át, és ne javította volna önzetlenül ki. Ő volt az, akihez esetlegességeimmel minden szégyenérzet nélkül fordulni tudtam. Aprólékosan, türelemmel mindig segített, tanított. Hálás voltam mindig, minden mondatáért, építő kritikájáért. Garancia volt a számomra, hogy amit ő látott, olvasott, megbírált tőlem, abban félrevezető tévedés, melléfogás nem maradt.

„Robikám, fantasztikusak nyár végén és ősszel amikor összeállnak a vegyes cinkecsapatok: kékcinke, szécinke, őszapó, van benne egy két csúszka is, persze társulnak-figyelgetnek a feketerigók. Télen meg itt borzoskodnak, fázogatnak az ablak előtt. 1-2-3 évet élnek és kész. Van egy ökörszem is, aki magányosan bújkál a bokrok legmélyén. Majdnem mintha egy egér lenne. Javul az idő, kezdek megint kertészkedni. Ölel: Zoli”

Keményfi Róbert

TARTALOM

KÓKAI SÁNDOR – GÁL ANDRÁS – KOZMA KATALIN A 70 éves Csorba Csaba köszöntése.....	1
Csorba Csaba műveinek válogatott bibliográfiája.....	6
ZELENÁK ISTVÁN A földrajzi környezet szerepe Tokaj középkori történetében	12
BOROS LÁSZLÓ Adatok Zemplén vármegye dualizmus-kori gazdaságához	26
SZULOVSZKY JÁNOS Zemplén megye ipara a 19. században	48
DOBÁNY ZOLTÁN Adalékok a Harangod történeti földrajzához.....	76
FRISNYÁK SÁNDOR Egy felvidéki életkamra Abaúj-Torna vármegye regionális szerkezete 1785-1920.....	106
KÓKAI SÁNDOR Az orosz-lámosi bazilita monostor földrajzi környezete	121
NAGY MIKLÓS MIHÁLY A Julianus barát földrajzi rétegei.....	135
GÖÖZ LAJOS Bányászattörténeti jelentőségű emlékmű-avatás Pálházán.....	151
FRISNYÁK SÁNDOR Somogyi Sándor történeti földrajzi munkássága	155
KEMÉNYFI RÓBERT Ilyés Zoltán (Budapest, 1968. szeptember 1. – Budapest, 2015. december 8.)	162

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail címére (kokai.sandor@nye.hu), Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelmény-rendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények elérhetők:

http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/tfk_form.pdf

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja.

A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg. A folyóirat az Interneten is elérhető: http://zeus.nyf.hu/~foldrajz/torteneti_foldrajzi_kozlemenyek6.pdf